

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«Κοινωνικές αναπαραστάσεις και στερεότυπα
της Νεοελληνικής Ιστορίας
(19^{ος} - 20^{ος} αιώνας)»**

- **Φιλελληνισμός - Ξενοκρατία**
- **Εθνικισμός - Αλυτρωτισμός**

Μαρία Παύρη

A.M 209557

Επιβλέπων: Καθηγητής Χαράλαμπος Μπαμπούνης

Συνεπιβλέποντες: Καθηγητής Δημοσθένης Δασκαλάκης
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ρέα Κακάμπουρα

ΑΘΗΝΑ 2022

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία επικεντρώνεται στην ανίχνευση στερεοτυπικών αναφορών στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της Δ/θμιας Εκπαίδευσης του ελληνικού σχολείου. Τα στερεοτυπικά δίπολα που χρησιμοποιούνται ως δείκτες αναφοράς της εθνικής μας ταυτότητας είναι: Φιλελληνισμός - Ξενοκρατία και Εθνικισμός - Αλυτρωτισμός. Η έμφαση της έρευνας δόθηκε στις ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις που διοχετεύονται υπόρρητα μέσω του περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων κι οι οποίες λειτουργούν, κατά κανόνα, επιβεβαιωτικά της κυρίαρχης εθνικής μας αυτοεικόνας. Στόχος της εργασίας είναι να συμβάλει στον διάλογο περί εξυγίανσης της εκπαιδευτικής στοχοθεσίας του μαθήματος της Ιστορίας στο ελληνικό σχολείο μέσω κοινωνιολογικών προσεγγίσεων και εργαλείων.

Abstract

This dissertation's field of research lies in the detection of stereotypic references in the school history books of secondary education in Greece. The stereotypic dipoles of our national identity that are used as case studies are Philhellenism - Xenocracy, Nationalism - Irredentism. The emphasis of the research has fallen upon the historical representations that implicitly, almost always, confirm our dominant national identity. The aim of the research is mainly to contribute to the dialogue for a reformed school history programme combined with sociological approaches and didactics tools.

Λέξεις - κλειδιά:

κοινωνικές αναπαραστάσεις, ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις, στερεότυπα, εθνική ταυτότητα, εθνικός χαρακτήρας, φιλελληνισμός, ξενοκρατία, εθνικισμός, αλυτρωτισμός, διδακτική της Ιστορίας, Ιστορία, ελληνικό σχολείο, δευτεροβάθμια εκπαίδευση, εθνική διαπαιδαγώγηση

Key words:

social representations, historical representations, stereotypes, national identity, national character, philhellenism, xenocracy, nationalism, irredentism, didactics of history, history, Greek school, national education

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
ΜΕΡΟΣ Α: Έννοιες και Οριζόμενα	11
Κεφάλαιο 1: Ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις	12
Κεφάλαιο 2: Στερεότυπα	25
Κεφάλαιο 3: Εθνική Ταυτότητα	38
ΜΕΡΟΣ Β: Ιστορικοί Όροι	51
Κεφάλαιο 4: Φιλελληνισμός	52
Κεφάλαιο 5: Ξενοκρατία	63
Συγκεφαλαιωτικές Παρατηρήσεις	70
Κεφάλαιο 6: Εθνικισμός	73
Κεφάλαιο 7: Αλυτρωτισμός	85
Συγκεφαλαιωτικές Παρατηρήσεις.....	96
ΜΕΡΟΣ Γ: Η σχολική Ιστορία	99
Κεφάλαιο 8: Εθνική Ταυτότητα και Σχολική Ιστορία	100
Κεφάλαιο 9: Το μάθημα της Ιστορίας στην ελληνική Δ/βάθμια Εκπ/ση	103
Κεφάλαιο 10: Η έρευνα των σχολικών εγχειριδίων	106
Συγκεφαλαιωτικές Παρατηρήσεις	134
Γενικά Συμπεράσματα	137
Βιβλιογραφία	139

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον μου προξενούσε από τα φοιτητικά μου χρόνια ακόμα, το πόσο έντονα προκαθορισμένος είναι ο τρόπος με τον οποίο έχουμε μάθει, ως λαός, να αυτοπροσδιοριζόμαστε εθνικά κι ειδικότερα, οι αντιφάσεις που προέκυπταν στην εθνική μας ταυτότητα όταν στον ρου της Ιστορίας μας εμπλέκονταν κι άλλοι, ‘ξένοι’ λαοί. Τα στερεότυπα κι οι αναπαραστάσεις, οι έννοιες που ‘δανείστηκα’ από την Κοινωνική Ψυχολογία, τροφοδοτούν αυτόν τον τρόπο σκέψης και φαίνεται πως ευνοούν τη διαίωνιση και τελικά, τη νομιμοποίηση της εθνικής μας αυτοεικόνας ως έχει. Η λειτουργία αυτών των ευρύτατων και πολυδιάστατων νοητικών κατηγοριών είναι πράγματι εντυπωσιακή, καθώς μπορούν να ερμηνευτούν και να χρησιμοποιηθούν σε πολλές και διαφορετικές περιπτώσεις υπό διαφορετικό κάθε φορά αξιολογικό πρίσμα παρουσιάζοντας τη ‘δική’ τους εκδοχή της πραγματικότητας.

Η δυναμική των στερεοτύπων και των αναπαραστάσεων στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας είχε αποτελέσει και το αντικείμενο της πτυχιακής μου εργασίας¹, αναδεικνύοντας την ύπαρξή τους στη συνάντηση τριών επιστημών: της Παιδαγωγικής, της Ιστορίας και της Κοινωνικής Ψυχολογίας. Εμβαθύνοντας περισσότερο σε αυτό το αντικείμενο εκπονήθηκε κι η παρούσα διπλωματική εργασία στα πλαίσια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ιστορία και Διδακτική της Ιστορίας». Η σύνδεση της Ιστορίας με τις κοινωνιολογικές μεθόδους φέρνει πιο κοντά το αντικείμενο του παρελθόντος στο σήμερα, ως ερευνητικό εργαλείο επεξήγησης των εθνικών εξελίξεων και απαραίτητο φίλτρο για την αυτό εικόνα μας.

Για τη συγγραφή αυτής της διπλωματικής ο ρόλος του επιβλέποντος καθηγητή μου, κου Χαράλαμπου Μπαμπούνη, Καθηγητή Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, ήταν κάτι παραπάνω από καθοριστικός. Από την αρχή σεβόμενος το ερευνητικό μου ενδιαφέρον με κατηύθυνε με υπομονή και συνέπεια από τα πρώτα έως τα τελευταία βήματα της εργασίας μου. Η προσεκτική και ενδελεχής του ‘ματιά’ σε όλη την πορεία της εργασίας μου

---

¹ Μ. Παούρη, *Στερεότυπα στα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας: Το γερμανικό παράδειγμα*, (Πτυχιακή εργασία), Επιβλέπων καθηγητής: Hagen Fleischer, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα

προσέφερε έναν πολύτιμο σύμβουλο, αλλά κι ένα δίχτυ ασφαλείας. Η ευγνωμοσύνη μου για την αμέριστη υποστήριξη και την ηθική του συμπαράσταση είναι τεράστια. Η βοήθεια κι η συνεισφορά των συνεπιβλέποντων καθηγητών και Κωνσταντίνου Δασκαλάκη, Καθηγητή Κοινωνιολογίας του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και της κας Ρέας Κακάμπουρα, Αναπληρώτριας Καθηγήτριας Λαογραφίας του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών ήταν, επίσης, εξαιρετικά σημαντική για μένα και τους ευχαριστώ πολύ για τη συνεργασία τους.

Επειδή πολλές συνθήκες άλλαξαν στη ζωή μου κατά τη διάρκεια αυτού του Μεταπτυχιακού Προγράμματος, δεν θα μπορούσα να το ολοκληρώσω χωρίς την ουσιαστική και πρακτική σε καθημερινή βάση υποστήριξη από την οικογένειά μου. Ο καθένας με τον τρόπο του με έκαναν να αισθάνομαι ότι μπορώ να ανταπεξέλθω στις απαιτήσεις ενός τόσο σημαντικού εκπαιδευτικού εγχειρήματος, ενώ τα δύο μου παιδιά, ο Θάνος και ο Σάββας ήταν τα φτερά στους ώμους μου. Ένα ευχαριστώ είναι πολύ λίγο.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πολλές φορές τα τελευταία χρόνια η παγκόσμια επικαιρότητα μάς επιβάλλει να προβληματιστούμε σχετικά με την ταυτότητά μας ως λαός. Να αναλύσουμε τα χαρακτηριστικά που έχουμε ή που νομίζουμε ότι έχουμε σε σχέση με τα χαρακτηριστικά που μας αποδίδονται. Με λίγα λόγια, καλούμαστε να ανακαλύψουμε τον πραγματικό μας εαυτό – εθνικά και προσωπικά. Η αναζήτηση αυτή – κυρίως όταν προέρχεται από ανάγκη – είναι πάρα πολύ δύσκολη και επίπονη. Ακριβώς, λόγω της δεδομένης επικαιρότητας οι συζητήσεις καθώς και οι αναλύσεις γύρω από τον τρόπο σκέψης, τη νοοτροπία και την κουλτούρα των Ελλήνων έχουν εμπλουτίσει κατά πολύ τη διεθνή κι εγχώρια βιβλιογραφική παραγωγή. Οι εξηγήσεις που δίνονται κάθε φορά, φυσικά, αντανακλούν τις απόψεις του εκάστοτε γράφοντος κι έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού κάθε προσέγγιση έρχεται να καλύψει ακόμα ένα κομμάτι από το όλο.

Με την εργασία αυτή, επιχειρώ να προσφέρω με τη σειρά μου μια πρωτότυπη προσέγγιση κι ερμηνεία ορισμένων στερεοτύπων κι αναπαραστάσεων βάσει των οποίων σχηματίζεται η εθνική μας εικόνα, μέσω της εκπαίδευσης που αποτελεί και τον χώρο απ' τον οποίο προέρχομαι. Τα δίπολα που χρησιμοποιήθηκαν ως στερεότυπα αφορούσαν τους δύο βασικούς άξονες γύρω από τους οποίους οργανώνεται η Ιστορία του ελληνικού έθνους, «εμείς» και οι «άλλοι». Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποιήθηκαν οι έννοιες *Φιλελληνισμός* – *Ξενοκρατία* κι *Εθνικισμός* – *Αλυτρωτισμός* ως, υπό μία έννοια, αλληλοσυμπληρούμενες, ενώ διερευνήθηκαν οι ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις που κάνουν τη συσχέτιση των δύο αυτών αξόνων εξαιρετικά πολύπλοκη και τελικά, αντικρουόμενη.

Ο ρόλος του σχολείου στο παραπάνω εγχείρημα είναι κάτι παραπάνω από εμφανής. Αν εξαιρέσει κανείς το οικογενειακό περιβάλλον, τότε ο πρώτος και ισχυρότερος φορέας κοινωνικοποίησης και διαμόρφωσης σκέψης είναι το σχολείο. Άλλωστε, κοινός τόπος όλων των μελετητών είναι ο κεντρικός ρόλος που παίζει το εκπαιδευτικό σύστημα στα σύγχρονα κράτη ως προς τη διάδοση κυρίαρχων ιδεών και διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής ταυτότητας των

νέων γενιών². Τα εργαλεία μας, εδώ, αποτέλεσαν τα εγχειρίδια της Ιστορίας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση και πιο συγκεκριμένα της Γ' Γυμνασίου, της Γ' Λυκείου και της Θεωρητικής Κατεύθυνσης (Γ' Λυκείου), εξαιτίας του συναφούς με την έρευνα περιεχομένου τους.

Μαθαίνοντας τα γεγονότα από το βιβλίο της Ιστορίας με τον τρόπο που είναι γραμμένα, συνιστούν ένα πεδίο αναπαραστάσεων της πραγματικότητας που διδάσκεται στα παιδιά σε μια κρίσιμη ηλικία. Κατά τη θεωρία της ανάπτυξης της ηθικής κρίσης του Piaget, λοιπόν, τα παιδιά σε πρώιμη ηλικία δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στην πηγή της πληροφορίας παρά στην ίδια την πληροφορία, ενώ αναπτύσσουν συναισθήματα εθνικής υπερηφάνειας, αγάπης προς τη φυλή και τη χώρα τους πολύ πριν συνειδητοποιήσουν τι ακριβώς σημαίνουν αυτά τα χαρακτηριστικά³. Έτσι, η ανθεκτική βάση των στερεοτύπων αναπτύσσεται σε πολύ μικρή ηλικία, χωρίς τη δυνατότητα να υπάρχει από μέρους τους κριτική στάση ή αμφισβήτηση. Ασυνείδητα, μεν, στα παιδιά – συνειδητά στον σχεδιασμό και στους σκοπούς της σχολικής ιστορίας – διοχετεύονται αναπαραστάσεις των γεγονότων χρωματισμένες με την απόχρωση που θέλουμε και αυτές με τη σειρά τους μεταμορφώνονται σιγά σιγά σε δυναμικά σχήματα που συγκροτούν έναν πάγιο τρόπο σκέψης, την πραγματικότητα.

Τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν προκειμένου να γίνει μια ενδελεχής κι εμπειρισταωμένη έρευνα σχετικά με το περιεχόμενο των διατυπώσεων στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας, και τα φανερά, αλλά και υπόρρητα μηνύματα που εκπέμπουν, ήταν τα παρακάτω:

- Σε ποια σημεία και πόσες φορές γίνεται αναφορά των 'ξένων' στα εγχειρίδια της Ιστορίας μας;
- Χρησιμοποιείται το ίδιο λεξιλόγιο κάθε φορά που οι διατυπώσεις αφορούν στους 'ξένους' ή υπάρχει κάποια σκόπιμη διαφοροποίηση;
- Η επιλογή του γλωσσικού μηχανισμού εκφράζει κάποια ιδιαίτερη σκοπιμότητα; Σε τι αποσκοπεί η χρήση συγκεκριμένων λέξεων;

---

² Α. Φραγκουδάκη, Θ., Δραγώνα, (επιμ.) «Τι είναι η πατρίδα μας;» *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ.15

³ H. Tajfel, *Cognitive Aspects of Prejudice*, *Journal of Social Issues*, Vol. XXV (4), 1969, pp. 87 - 90

- Σε ποια σημεία και με ποιον τρόπο γίνεται η αποτίμηση της συμμετοχής των ‘ξένων’ στην ελληνική Ιστορία;
- Πώς λειτουργούν τα επιλεγμένα δίπολα ως στερεότυπα στη σχολική Ιστορία;
- Ποιες ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις προβάλλονται κάθε φορά προκειμένου να ισχυροποιηθεί το εκάστοτε στερεότυπο;
- Με ποιον τρόπο επηρεάζει η διδακτική του μαθήματος κι οι περιορισμοί που της επιβάλλονται (οδηγίες, ύλη) το μαθησιακό αποτέλεσμα;
- Επιτυγχάνεται ο στόχος των διδακτικών εγχειριδίων, όπως αυτός ορίζεται από τη σκοποθεσία των αντίστοιχων Αναλυτικών Προγραμμάτων;

Η υπόθεση της εργασίας είναι να αποδείξω ότι στα εγχειρίδια της Ιστορίας της ελληνικής υποχρεωτικής εκπαίδευσης τα γεγονότα παρουσιάζονται πολλές φορές μέσα από το πρίσμα στερεοτύπων και αναπαραστάσεων που έχουμε ως λαός αναφορικά με το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον μας.

Εφόσον τέθηκαν τα ερευνητικά ερωτήματα κι ορίστηκε η ερευνητική υπόθεση ακολούθησε το στάδιο της βιβλιογραφικής ανασκόπησης για τη θεωρητική τεκμηρίωση κι εμβάθυνση των εννοιών που χρησιμοποιήθηκαν. Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε για την απάντηση των ερευνητικών ερωτημάτων αντλήθηκε από τα προαναφερθέντα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας. Μια τέτοια έρευνα, σχεδόν πάντα, έρχεται αντιμέτωπη με την επιλογή του κατάλληλου μεθοδολογικού εργαλείου που θα διευκολύνει την επεξεργασία κι ανάλυση του προσφερόμενου υλικού. Η ποιοτική και ποσοτική ανάλυση περιεχομένου θα λειτουργήσουν συμπληρωματικά, ώστε να αποφευχθεί, κατά το δυνατόν, μια μονοδιάστατη προσέγγιση, ενώ η Κριτική Ανάλυση Λόγου θα ολοκληρώσει τη μεθοδολογία της έρευνάς μας. Μέσω της ποιοτικής ανάλυσης το υλικό των εγχειριδίων της Ιστορίας που διδάσκονται στην Γ’ Γυμνασίου και τη Γ’ Λυκείου, θα μελετηθεί και θα καθοριστούν τα σημεία εκείνα που ανταποκρίνονται στα ερωτήματα της εργασίας.

Εν συνεχεία, τα δεδομένα που θα προκύψουν θα δώσουν και την κατεύθυνση της ανάλυσης, δηλαδή, το φανερό και το λανθάνον περιεχόμενο του μηνύματος που μεταφέρει το κείμενο. Αντίστοιχα, η ποσοτική ανάλυση θα προσφέρει στην εργασία τα αριθμητικά δεδομένα τα οποία θα λειτουργήσουν συμπληρωματικά ως προς την ερευνητική υπόθεση, είτε διαψεύδοντας είτε επιβεβαιώνοντάς την. Κατά τη διαδικασία κριτικής ανάλυσης περιεχομένου όλες οι πληροφορίες του

ερευνώμενου υλικού ανασυγκροτούνται και αναδιατάσσονται. Η ανάλυση, αυτή αντιμετώπιζει κάθε κείμενο ως ιδεολογικό φορέα της εποχής του και μπορεί να προσλάβει περισσότερες από μία μορφές όπως λεξιλογική, φραστική, θεματολογική ή σημασιολογική ανάλογα με τον σκοπό των ερευνητικών υποθέσεων που έχουν τεθεί⁴. Άλλωστε, το λεξιλόγιο που χρησιμοποιείται κάθε φορά για να περιγράψει μία ιστορική περίοδο, ένα ιστορικό γεγονός δεν είναι χωρίς συγκεκριμένη στοχοθεσία. Αυτό σημαίνει ότι οι ιστορικές λέξεις ακριβώς επειδή σημασιοδοτούνται από το συγκεκριμένο της περιγραφής χάνουν την ιστορικότητά τους και μετατρέπονται σε αγωγούς συγκεκριμένων αναπαραστάσεων⁵.

Η δομή της παρούσας εργασίας περιλαμβάνει τρία μέρη τα οποία χωρίζονται σε υποκεφάλαια. Στο Α' μέρος με τίτλο «Έννοιες και Οριζόμενα» επιχειρείται μια όσο το δυνατόν πληρέστερη παρουσίαση των στερεοτύπων και των αναπαραστάσεων ως κοινωνιολογικών σχημάτων. Λόγω της ιστορικής φύσης της εργασίας θεωρήθηκε απαραίτητο να γίνει μία ευρύτερη ανάλυση των όρων αυτών που προέρχονται από τον χώρο της Κοινωνικής Ψυχολογίας προκειμένου να κατανοηθεί, όσο το δυνατόν, καλύτερα ο ρόλος τους στην Ιστορία. Έτσι, εκτός από τον ορισμό τους η ανάλυση περιλαμβάνει τα μορφικά και δομικά τους στοιχεία καθώς και τον τρόπο λειτουργίας τους, ενώ αποδεικνύεται πως πρόκειται για κοινωνικές κατασκευές με ευρύτατα κανάλια διάδοσης και επίδραση στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας. Πρωτοτυπία αποτελεί για την ελληνική βιβλιογραφία κι η εισαγωγή του όρου *ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις* προκειμένου να περιγραφούν ακριβέστερα και να οριοθετηθούν οι διαστάσεις των αναπαραστάσεων σε ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο. Το Α' μέρος ολοκληρώνεται με την παρουσίαση της συζήτησης γύρω από τα εθνικά στερεότυπα και πώς αυτά, αν και δεν μπορούν να αποδειχθούν με εγκυρότητα, αποτελούν μέρος της συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας.

---

⁴ Μ. Τσιρνάρη, *Ανίχνευση στερεοτύπων και προκαταλήψεων στα σχολικά εγχειρίδια της διασποράς για τη διδασκαλία της ελληνικής ως δεύτερη και ξένη γλώσσα*, Μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2016, σ. 44

⁵ S. Anagnostopoulou, 'Tyranny' and 'Despotism' as National and Historical Terms in Greek Historiography, in Ch. Koulouri (ed) *Clio in the Balkans: The politics of History Education*, Center For Democracy and Reconciliation in Southeast Europe, Thessaloniki, 2002, p.81

Στο Β' Μέρος που τιτλοφορείται «Ιστορικοί Όροι», παρουσιάζεται η διαδρομή κι η εξέλιξη των ιστορικών όρων που χρησιμοποιήθηκαν ως στερεοτυπικά δίπολα της ελληνικής ιστορίας. *Φιλελληνισμός, Ξενοκρατία, Εθνικισμός, Αλυτρωτισμός*, όροι οι οποίοι στο άκουσμά τους 'κουβαλούν' ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις που έχουν αποκρυσταλλωθεί στη συλλογική μνήμη ως στοιχεία – άλλοτε θετικά, άλλοτε αρνητικά – συγκεκριμένων ιστορικών γεγονότων. Στο τέλος κάθε δίπολου υπάρχουν οι 'Συγκεφαλαιωτικές παρατηρήσεις', στις οποίες παρουσιάζονται τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την αντιπαραβολή του ζεύγους των όρων. Στόχος του δεύτερου μέρους είναι να παρέχει μια συνθετότερη παρουσίαση του θεωρητικού υπόβαθρου των συγκεκριμένων όρων, ούτως ώστε να γίνει στη συνέχεια κατανοητή η μεταξύ τους σύνδεση και ο ρόλος που τους αποδίδουμε ως στερεότυπα της Ιστορίας.

Το Γ' Μέρος, με τίτλο «Η Σχολική Ιστορία» αποτελεί απ'τη μία το ερευνητικό μέρος της εργασίας, ενώ παράλληλα λειτουργεί σαν ενοποιητικός ιστός των δύο προηγούμενων μερών. Τα υποκεφάλαια του μέρους αυτού εξετάζουν τις βασικές μονάδες που εμπλέκονται στην εκπαιδευτική διαδικασία, το σχολείο και τα σχολικά εγχειρίδια. Αναδεικνύεται, εν πρώτοις, η, παραδοσιακά, στενή σχέση ανάμεσα στην εθνική ταυτότητα και τη σχολική Ιστορία, όπου η δεύτερη λειτουργεί σαν καταλύτης για τη συγκρότηση της πρώτης, ενώ στη συνέχεια επισημαίνονται κάποια σημαντικά στοιχεία ως προς το επίσημο πλαίσιο της διδασκαλίας της Ιστορίας στη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ακολουθεί, η στοχευμένη ανάλυση περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων της Ιστορίας (Γ' Γυμνασίου και Γ' Λυκείου) με προσανατολισμό στις αναπαραστάσεις που αφορούν τους ιστορικούς όρους που προαναφέρθηκαν και κατά πόσο οι αναπαραστάσεις αυτές επιβεβαιώνουν τη χρήση των όρων ως στερεότυπα.

Η εργασία ολοκληρώνεται με την παρουσίαση των συναγόμενων Γενικών Συμπερασμάτων και την παράθεση της Βιβλιογραφίας που χρησιμοποιήθηκε για τη συγγραφή.

ΜΕΡΟΣ Α΄:

ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΑΙ ΟΡΙΖΟΜΕΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΙΣΤΟΡΙΚΟΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ

Οι «ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις» ενσαρκώνουν λεκτικά τον συνδυασμό της Κοινωνιολογίας και της Ιστορίας κι ουσιαστικά αποτελούν τον έναν από τους δύο βασικούς άξονες της προβληματικής που διαπραγματεύεται η παρούσα εργασία. Πρόκειται για έναν σύνθετο όρο με πολύπλευρο περιεχόμενο που, αν και είναι δύσκολο να αποσαφηνιστεί, συνεισφέρει στον προσδιορισμό του ερευνητικού αντικειμένου. Πιο συγκεκριμένα, ο όρος ιστορικοκοινωνικές χρησιμοποιείται για να περιορίσει την έννοια των αναπαραστάσεων στο πεδίο όπου Ιστορία, Κοινωνιολογία και Κοινωνική Ψυχολογία τέμνονται.

Ο περιορισμός αυτός είναι απαραίτητος, αφού οι «αναπαραστάσεις», ως έννοια, εκτείνονται από τον προηγούμενο αιώνα, σε ένα ευρύ περιβάλλον μελέτης κι έρευνας σε κάθε πιθανό επιστημονικό πεδίο, από την Κοινωνιολογία μέχρι την Ψυχιατρική και την Ανθρωπολογία, προσαρμόζοντας τη θεωρία και τη λειτουργία τους αντίστοιχα⁶. Με την προσθήκη του προσδιορισμού ‘κοινωνικές’ το πρόβλημα του ορισμού της έννοιας εξακολουθεί να παραμένει ανοιχτό, ακριβώς επειδή η έρευνα σχετικά με τις κοινωνικές αναπαραστάσεις δεν είναι εστιασμένη σε έναν μόνο τομέα της ζωής ούτε σε ένα μόνο επιστημονικό αντικείμενο⁷. Σύμφωνα με τον Abric⁸, βέβαια, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις αφορούν κυρίως στατιστικές κατασκευές των οποίων η ερμηνεία εξαρτάται κάθε φορά από την κλίμακα την οποία χρησιμοποιούμε για να τις ερμηνεύσουμε, ενώ παράλληλα, τα συστατικά από τα οποία αποτελούνται προκύπτουν από ομάδες ιδεών και γνωστικών στοιχείων που σχετίζονται το ένα με το άλλο⁹. Άρα, ένας ξεκάθαρος ορισμός δεν θα μπορούσε ούτως ή άλλως να εξηγήσει επαρκώς την έννοια των κοινωνικών αναπαραστάσεων.

---

⁶ Α. Μαντόγλου, Στ. Παπαστάμου, *Κοινωνικές Αναπαραστάσεις*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, σ. 14

⁷ C. Howarth, “A social Representation is not a quiet thing: Exploring the critical potential of social representation theory”, *British Journal of Psychological Society*, 45, 2006, p. 67

⁸ J.C. Abric, “Représentations sociales: aspects théoriques”, J.C. Abric (Org.). *Pratiques sociales et représentations*, Paris: PUF, 1994, p.19

⁹ J.C Abric & S. Lalhou, “What are the “elements” of a representation?”, *Papers on Social Representations*, 20, 2011, p.20.5

Μια εξίσου σημαντική διάκριση που οφείλει να γίνει εξαρχής είναι ανάμεσα στις ατομικές και στις συλλογικές αναπαραστάσεις. Είναι προφανές ότι κάθε άτομο έχει τις δικές του, προσωπικές αναπαραστάσεις που χαρακτηρίζονται από ποικιλομορφία, γενικεύσεις κι υποκειμενικότητα, ενώ εντελώς διαφορετικά είναι τα χαρακτηριστικά των συλλογικών αναπαραστάσεων. Οι αναπαραστάσεις που απευθύνονται στο σύνολο δεν μπορούν ούτε να έχουν υποκειμενικό χαρακτήρα, ούτε να είναι αόριστες, καθώς πρέπει να λειτουργούν στοχευμένα, απρόσωπα αλλά και σταθερά¹⁰. Ανάμεσα στο πλήθος των αναπαραστάσεων που υπάρχουν, λοιπόν, κάποιες από αυτές μετατρέπονται σε κυρίαρχες συλλογικές αναπαραστάσεις. Τα ζητήματα που εγείρονται σχετικά με τους μηχανισμούς μέσω των οποίων δομούνται, λειτουργούν, επηρεάζουν και διαμορφώνονται οι κοινωνικές αναπαραστάσεις συνεχώς μεταβάλλονται κι εμπλουτίζονται χωρίς να έχουν παγιωθεί ακόμα ως γνώση¹¹, αφού η έρευνα βρίσκεται συνεχώς σε εξέλιξη.

Ο πρώτος που ασχολήθηκε συστηματικά με τις αναπαραστάσεις της κοινωνίας, ήταν ο κοινωνιολόγος Emile Durkheim. Στην *Κοινωνιολογία του* υποστηρίζει ότι οι κοινωνίες δεν αποτελούν απλά το άθροισμα των επί μέρους ατόμων που τις απαρτίζουν, αλλά έχουν τη δική τους ξεχωριστή, ωστόσο καθολική δυναμική, την οποία όρισε ως «συλλογική συνείδηση»¹². Μία συνείδηση που διαμορφώνεται από και μέσα στην κοινωνία, εμφορείται από τα άτομα που την αποτελούν κι έχει χαρακτήρα τόσο ‘εξαναγκαστικό’ που καθορίζει όλο το φάσμα της δράσης και της σκέψης τους. Έτσι, οι ‘εξαναγκασμοί’ αυτοί, που αναφέρονται με τον όρο ‘κοινωνικά γεγονότα’¹³ από τον Durkheim στέκονται πάνω κι απέναντι από τα άτομα σε τέτοιο βαθμό που τα δεύτερα δεν μπορούν να ορίσουν τον εαυτό τους χωρίς αυτά.

Το πέρασμα από τη συλλογική συνείδηση της κοινωνίας στις κοινωνικές αναπαραστάσεις έγινε με τον Moscovici. Στο έργο του “The Phenomenon of Social Representations”, γίνεται σαφής αναφορά στη διάκριση των όρων που

---

¹⁰ S. Moscovici, “Why a theory of Social Representations”, K. Deaux and G. Philogene, *Representations of the Social, Bridging Theoretical Traditions*, Blackwell Publishers, Massachusetts 2001 p.26

¹¹ S. Moscovici, “The Concept of Themata”, S. Moscovici & G. Duveen, *Social representations: Explorations in Social Psychology*, Polity Press, Cambridge 2000, p. 162

¹² E., Ντυρκάμ, *Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2000, σ.20

¹³ Ό.π., σσ. 65 – 69

έχουν αποδοθεί στο ίδιο φαινόμενο. Ως κοινωνικός ψυχολόγος, ο Moscovici, εντοπίζει τη διαφορά στο ότι «η κοινωνιολογία βλέπει τις συλλογικές αναπαραστάσεις ως επεξηγηματικούς μηχανισμούς και δεν εξετάζει περαιτέρω τη δομή τους¹⁴», ενώ αντίθετα, η κοινωνική ψυχολογία πρέπει να βλέπει μέσα στις αναπαραστάσεις, να τις αναλύει σε επιμέρους κατηγορίες και να τις μελετά ξεχωριστά. Γιατί, όπως υποστηρίζει ο Moscovici, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις δεν αναφέρονται σε γενικές ιδέες για διάφορα θέματα, της θρησκείας, της επιστήμης κ.ά, αλλά είναι συγκεκριμένα φαινόμενα που σχετίζονται με τον τρόπο αντίληψης κι επικοινωνίας των ανθρώπων και μπορούν να εντοπιστούν σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας και σκέψης. Έτσι, προκειμένου να τονιστεί κι η διαφορά ανάμεσα στις δύο επιστήμες, την κοινωνιολογία και την κοινωνική ψυχολογία, προέκυψε κι η μετονομασία των αναπαραστάσεων από συλλογικές σε κοινωνικές¹⁵.

«Η πλειοψηφία των πεποιθήσεων, αν όχι όλες, περιέχουν κάποιου είδους αναπαραστάση¹⁶», θα υποστηρίξει, επίσης, ο Moscovici κι όχι άδικα. Η διαπίστωση αυτή είναι αφοπλιστικά περιεκτική μέσα στη γενική της διατύπωση, καθώς οι περισσότερες από τις πεποιθήσεις και τις εικόνες που έχει το άτομο για τον εαυτό του και τον κόσμο γύρω του δεν αποτελούν προϊόντα δικής του πρωτότυπης σκέψης. Αντίθετα, μάλλον πρόκειται για «γνωρίσματα χαραγμένα, αν όχι φυτεμένα απ' την κοινωνία¹⁷», τα οποία λειτουργούν ως μεταφραστές της πραγματικότητας για τα άτομα μίας συγκεκριμένης, χωροχρονικά, ομάδας ανθρώπων. Πιο ειδικά, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι έννοιες που γεννιούνται μέσα από το σύνολο μιας κοινωνίας προκειμένου να λειτουργήσουν ενοποιητικά για τα μέλη της και να προωθήσουν έναν κοινό τρόπο σκέψης, αλλά και δράσης αντίστοιχο της κουλτούρας της¹⁸.

Η αντίληψη ότι οι κοινωνικές αναπαραστάσεις συνιστούν μία, αν όχι τη μοναδική πραγματικότητα για τα άτομα, στηρίζεται ακριβώς στο ότι πρόκειται για ιστορικά και κοινωνικά κατασκευασμένες αντιλήψεις που ορίζουν όλες τις

---

¹⁴ S. Moscovici, "The Phenomenon of Social Representations", S. Moscovici & G. Duveen, *Social representations...* ό.π., p. 30

¹⁵ Ο.π., p. 33

¹⁶ S. Moscovici, "Why a theory of Social...", ό.π., p.23

¹⁷ C. Wright Mills, *Η Κοινωνιολογική Φαντασία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985, σ. 56

¹⁸ S. Moscovici, "Why a theory of Social..." ό.π., p.21

ανθρώπινες συνισταμένες σε μία δεδομένη ιστορική και πολιτισμική στιγμή κάθε κοινωνίας¹⁹. Σύμφωνα με τον Moscovici, ωστόσο, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις δεν είναι στατικές, ούτε «επιβάλλονται» εξαναγκαστικά στα άτομα, όπως υποστηρίχθηκε αρχικά από τον Durkheim²⁰. Αντιθέτως, είναι πολύπλοκα σχήματα επιρρεπή στη διάδραση με τις κοινωνίες και συνιστούν όχι μόνο το αποτέλεσμα αλλά και τη διαδικασία αυτής της αλληλεπίδρασης²¹. Δε λειτουργούν υπερβατικά - η κυριότερη κριτική στη θεωρία του Durkheim²²- μιας και εμπεριέχεται ο ατομικός παράγοντας, δηλαδή η αποδοχή των κοινωνικών αναπαραστάσεων από το ίδιο το άτομο αφενός και αφετέρου η εμπλοκή του στη διαμόρφωση και συντήρηση των συγκεκριμένων αναπαραστάσεων.

Πάρα πολλές μελέτες ακολούθησαν την τοποθέτηση του Moscovici, για να αποδείξουν, τελικά, ότι το πεδίο των κοινωνικών αναπαραστάσεων ήταν ένας ανεξερεύνητος τόπος ενδιαφέροντος όχι μόνο για τις κοινωνικές επιστήμες, αλλά και για τις επιστήμες της ψυχολογίας, της εκπαίδευσης, της δικαιοσύνης²³ κ.ά. Ενδεικτικά, η στροφή της προσοχής προς τις κοινωνικές αναπαραστάσεις φαίνεται με αριθμούς στη μελέτη των Anna Maria de Rosa και d' Ambrosio²⁴ οι οποίοι στην έρευνά τους κατέγραψαν άλμα εκδοτικής δραστηριότητας – άρθρων, βιβλίων, συνεδρίων – κατά 42% από τη δεκαετία του 1960 ως τη δεκαετία του 1990. Ακόμα, η διαμόρφωση των προγραμμάτων σπουδών κι οι έρευνες διαφόρων πανεπιστημίων στον τομέα αυτό, καθώς κι η δημιουργία του Ευρωπαϊκού Διδακτορικού τίτλου στις κοινωνικές αναπαραστάσεις και την επικοινωνία²⁵, το 1992, έχουν συνεισφέρει στη διαμόρφωση ενός εκπαιδευμένου κύκλου επιστημόνων που ασχολούνται πιο επισταμένα με το αντικείμενο των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Τέλος, η κυκλοφορία του περιοδικού *Papers on Social Representations*²⁶, με επικεφαλής τον Wolfgang Wagner από το 1992, απλά επιβεβαιώνει τη ραγδαία ανάπτυξη του εν λόγω κλάδου.

---

¹⁹ V. Burr, *An introduction to social constructionism*, Routledge, London 1995, p.2

²⁰ C. Howarth, "A social Representation...ό.π., p.71

²¹ Α. Μαντόγλου, Στ. Παπαστάμου, *Κοινωνικές ...* ό.π., σ.15

²² Ε.,Ντυρκάμ, *Οι κανόνες της...* ό.π., σ. 23

²³ D., Jodelet, "Social Representations: The beautiful Invention", *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 38(4), Blackwell Publishing, Oxford 2008, p.414

²⁴ Ό.π., p. 415

²⁵ www.euophd.net.

²⁶ Η ιστοσελίδα του περιοδικού από το 1999 είναι <http://www.psr.jku.at>

Η διαρκώς αυξανόμενη ενασχόληση με το αντικείμενο των ιστορικοκοινωνικών αναπαραστάσεων έχει ήδη καλύψει ένα αρκετά ευρύ φάσμα ερευνητικών πεδίων²⁷ όπως την ψυχανάλυση, τις αντιλήψεις για την υγεία και την αρρώστια, τα ανθρώπινα δικαιώματα, την κατασκευή των ταυτοτήτων κ.ά., αποδεικνύοντας έτσι τον δυναμικό χαρακτήρα που μπορεί και πρέπει να αναλάβει. Άλλωστε, η υιοθέτηση της θεωρίας των *κοινωνικών αναπαραστάσεων* μπορεί με τα κατάλληλα γνωστικά εργαλεία και να προσεγγίσει και να αντιμετωπίσει πρακτικά²⁸, ποικίλα κοινωνικά ζητήματα και να συνεισφέρει, όχι μόνο στον δημόσιο διάλογο γύρω από αυτά, αλλά και στην επίλυσή τους. Γι' αυτόν τον λόγο, η κοινωνική ψυχολογία οφείλει να αναβαθμίσει τον ρόλο της σε σχέση με τη συνεισφορά της στην κριτική αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων και να προαγάγει τις κοινωνικές αναπαραστάσεις από το θεωρητικό στο πρακτικό επίπεδο.

Μέχρι τώρα, λοιπόν, εφαρμογές της θεωρίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων έχουν χρησιμεύσει στη διερεύνηση κι ερμηνεία ποικίλων επιστημονικών πεδίων, όχι μόνο Κοινωνικών και Ψυχολογικών. Ειδικότερα, στον τομέα της Ιστορίας η έρευνα γύρω από τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας²⁹, τον εθνοκεντρισμό της εκπαίδευσης³⁰ της αντιμετώπισης του ιστορικού παρελθόντος³¹ – για να περιοριστούμε στην ελληνική βιβλιογραφία – με γνώμονα τις κοινωνικές αναπαραστάσεις, έχει ήδη αρχίσει να επιφέρει καρπούς. Άλλωστε, από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα, η ανάγκη να εκσυγχρονιστούν η μεθοδολογία και οι τεχνικές της επιστήμης της Ιστορίας έχει έρθει στο προσκήνιο³², οπότε η εφαρμογή των εργαλείων της Κοινωνικής Ψυχολογίας είναι ένα αδιαπραγμάτευτο όφελος και για τις δύο επιστήμες. Με αυτήν την αλληλεπίδραση θα διευρυνθούν σημαντικά όχι μόνο οι γνωστικές περιοχές κάθε επιστήμης, αλλά θα ενισχυθούν πρακτικά τα εργαλεία για την έρευνά τους, η οποία θα μπορεί να συμβάλλει

---

²⁷ C. Howarth, "A social Representation...ό.π., p.67

²⁸ S.Moscovici, I.Markova, "Presenting Social Representations: A Conversation", *Culture & Psychology*, 4, Sage Publications, London 1998, p. 405

²⁹ Hantzi, 1997 στο Α. Μαντόγλου, *Μνήμες: Ατομικές – Συλλογικές – Ιστορικές*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 143

³⁰ Α.Φραγκουδάκη, Θ. Δραγώνα (επιμ.) «*Τι είναι η πατρίδα μας;*» *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997

³¹ Α. Μαντόγλου, *Μνήμες: Ατομικές ...ό.π.*, 143- 144

³² C. Wright Mills, *Η Κοινωνιολογική Φαντασία ...ό.π.*, σ. 230

αποτελεσματικά στις εκάστοτε κοινωνικοπολιτικές προκλήσεις³³. Προϊόν και ταυτόχρονα εργαλείο μιας τέτοιας μελέτης είναι και οι ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις που είναι και το ζητούμενό μας.

Η σχέση των κοινωνικών επιστημών με την Ιστορία είναι άρρηκτη³⁴. Το ερώτημα αν η Ιστορία είναι κοινωνική επιστήμη έχει αποδειχθεί άνευ σημασίας, αφού δομικά η μία δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την άλλη. Σύμφωνα με τον Mills, «καμία κοινωνική επιστήμη δεν είναι δυνατό να υποτεθεί ότι υπερβαίνει την Ιστορία³⁵», στη βαθύτερη διάσταση των εννοιών, αφού κανένα κοινωνικό, ή πολιτικό φαινόμενο δεν είναι δυνατόν να εξηγηθεί σε βάθος και να ερμηνευθεί εκτός χωροχρονικού περιβάλλοντος και ιστορικών συγκυριών. Η ίδια η Ιστορία κάθε κοινωνίας διαρθρώνεται μέσω της συστηματοποίησης των κοινωνικών της αναπαραστάσεων και κατ'επέκταση σχετίζεται και με τον τρόπο που οι κοινωνίες αντιμετωπίζουν το παρελθόν τους³⁶. Σε αυτήν την περίπτωση, ισχύει, βέβαια και το αντίστροφο. Αν δηλαδή, μια κοινωνική επιστήμη 'εγκαταλείψει' την κλασική της παράδοση και 'απαρνηθεί' την ιστορική της διάσταση, τότε υπάρχει κίνδυνος να καταλήξει σε επιφανειακά και παραπλανητικά συμπεράσματα.

Συνεπώς, η μελέτη των κοινωνικών αναπαραστάσεων της Ιστορίας είναι ο χώρος όπου συναντώνται οι κοινωνικές επιστήμες, η ψυχολογία και το παρελθόν. «Μνήμη, Ιστορία και το παρελθόν είναι η σύνθεση των κοινωνικών αναπαραστάσεων», θα σημειώσουν οι Roussiau και Bonardi ³⁷, κι έτσι οι ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις συνιστούν το αποτέλεσμα της εφαρμογής της θεωρίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων σε ιστορικές έννοιες. Βέβαια, η δύναμη που προκύπτει από αυτή τη συνεργασία, ειδικά στη σύγχρονη εποχή της παγκοσμιοποίησης και του διαδικτύου, θα περίμενε κανείς ότι θα ήταν περισσότερο διαδεδομένη³⁸, καθώς η Ιστορία έχει αρχίσει να απελευθερώνεται

---

³³ D. Bar – Tal, *Shared Beliefs in a Society. Social psychological Analysis*, Sage Publications, United States of America 2000, pp. 156 – 163

³⁴ C. Wright Mills, *Η Κοινωνιολογική Φαντασία ...ό.π.*, σσ. 228 - 261

³⁵ Ό.π, σ. 233

³⁶ S. Jovchelovich, "Narrative, memory and social representations: A conversation between history and social psychology", *Integrative psychological and behavioral science* 46 (4), Springer science and Business Media LLC, London 2012, p. 4

³⁷ Α. Μαντόγλου, *Μνήμες: Ατομικές ...ό.π.*, σ.54

³⁸ J.H.Liu, R. Goldstein – Hawes et al., "Social representations of events and people in world history across 12 cultures" *Journal of cross – cultural Psychology*, 36(2) , Sage Publications, March 2005, p. 173

από τα εθνικά σύνορα και να γίνεται περισσότερο διαπολιτισμική, συγκριτική και διεθνική από ποτέ άλλοτε³⁹. Οι διαφορές στη νοοτροπία που μπορεί να υπήρχαν ανάμεσα στους λαούς τώρα πια δεν μπορούν να αγνοηθούν, όπως στο παρελθόν, αλλά γίνονται εμφανείς μέσω της διαπολιτισμικής επαφής⁴⁰.

Το εύρος της θεωρίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων, όπως αποδείχθηκε παραπάνω, μπορεί να μην επιτρέπει έναν και μοναδικό συγκεκριμένο ορισμό, όμως ο συνδυασμός του σώματος της υπάρχουσας θεωρίας κι η πρακτική εμπειρία στον τομέα των κοινωνικών επιστημών επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τη δομή, τη λειτουργία, αλλά και το δίκτυο μεταφοράς τους. Έτσι, σήμερα οι κοινωνικές αναπαραστάσεις αποτελούν ένα από τα βασικά ερμηνευτικά πλαίσια στα οποία στηρίζεται η κοινωνιολογική - ψυχολογική προσέγγιση της κοινωνίας⁴¹.

Προκειμένου να γίνει κατανοητή η λειτουργία τους, όμως, είναι χρήσιμο να αναφερθεί ο τρόπος με τον οποίο διαρθρώνονται οι κοινωνικές αναπαραστάσεις, ποια είναι δηλαδή η δομή τους. Σύμφωνα με τον Abric⁴² τρία είναι τα βασικά στοιχεία που αποτελούν μια κοινωνική αναπαράσταση: ο κεντρικός πυρήνας, τα περιφερειακά στοιχεία που είναι οργανωμένα γύρω από αυτόν και το σύστημα κατηγοριοποίησης. Οι εδραιωμένες αντιλήψεις που υπάρχουν σχετικά με οποιοδήποτε θέμα έχουν τον ρόλο του κορμού της αναπαράστασης, είναι ο σκληρός πυρήνας, το κέντρο όπου γύρω του έχει χτιστεί η αναπαράσταση. Αντίστοιχα, τα περιφερειακά στοιχεία είναι αυτά που γυρίζουν γύρω από τον πυρήνα και τον ισχυροποιούν, αποτελώντας τη θεωρητική επεξήγηση του φαινομένου, ενώ το σύστημα κατηγοριοποίησης αφορά στο πώς οργανώνεται και κατανοείται το περιβάλλον μέσω της συγκεκριμένης αναπαράστασης⁴³.

---

³⁹ R.J. Evans, Introduction. Redesigning the Past: History in Political Transitions, *Journal of Contemporary History*, 38(1), Sage Publications, London 2003, p.10

⁴⁰ J.H. Liu, D.J. Hilton, How the past weighs on the present: Social representations of history and their role in identity politics, *British Journal of Social Psychology*, 44, The British Psychological Society 2005, p.542

⁴¹ S. Jovchelovich, "In Defence of Representations", *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 26(2), Blackwell Publishers, Oxford 1996, p.121

⁴² J.C. Abric, "A Structural Approach to Social Representations", K. Deaux and G. Philogene, *Representations of ...* ό.π., p.43

⁴³ Στ. Παπαστάμου, Α. Μαντόγλου... ό.π., σ.31

Επίσης, η έρευνα της δομής των αναπαραστάσεων έχει αποδείξει ότι όλα τα στοιχεία που την αποτελούν δεν είναι ίσης αξίας. Θα πρέπει σε κάθε περίπτωση να εξετάζεται το πόσο γενικά ή συγκεκριμένα είναι και σε ποιο βαθμό χρησιμοποιούνται οι λειτουργίες τους στην εκάστοτε αναπαράσταση. Για παράδειγμα, το ίδιο γνωστικό στοιχείο μπορεί να έχει διαφορετικό ρόλο και να ανήκει είτε στον κεντρικό πυρήνα, είτε στα περιφερειακά στοιχεία, ανάλογα με τον σκοπό της αναπαράστασης⁴⁴. Οπότε κάθε ένα από αυτά τα στοιχεία, η παρουσία ή η απουσία του, η φύση και οι προεκτάσεις του είναι αυτές που καθορίζουν εν πολλοίς το περιεχόμενο της κοινωνικής αναπαράστασης και όσο περισσότερο είμαστε σε θέση να διακρίνουμε τα μέρη τα οποία τη συγκροτούν τόσο περισσότερο θα προσεγγίζουμε τη βαθύτερη έννοια της και θα κατανοούμε τη λειτουργία της.

Η θεωρία της δομικής προσέγγισης του Abrie είναι μία προέκταση της θεωρίας του Moscovici⁴⁵, όπου η κοινωνική αναπαράσταση, έχει διττό ρόλο, αφού αποτελεί η ίδια στοιχείο της διαδικασίας διαμόρφωσης των αναπαραστάσεων και το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας. Στο πλαίσιο της διαδικασίας διαμόρφωσης εμπεριέχεται μια σειρά ψυχολογικών μηχανισμών, όπως η αντικειμενοποίηση κι η επικέντρωση⁴⁶. Η μεν αντικειμενοποίηση έχει στόχο να κάνει το αφηρημένο συγκεκριμένο, δηλαδή να μετατρέψει μια ιδέα από ανοίκεια και ξένη σε πραγματικότητα. Η δε επικέντρωση αφορά περισσότερο στην ονομασία και την κατηγοριοποίηση ενός νέου φαινομένου σε ένα δίκτυο υπαρχούσης, οικείας γνώσης⁴⁷. Κι οι δύο αυτές λειτουργίες είναι απαραίτητες, ώστε η πρόσληψη της πληροφορίας να μετατραπεί σε γνώση κι εν συνεχεία να αναλυθεί από τον ανθρώπινο νου. Οπότε, προκύπτει πως οποιαδήποτε πληροφορία και κάθε τι που ακούμε ή βλέπουμε γίνεται αντικείμενο επεξεργασίας και μεταφράζεται μέσα από ψυχολογικές διαδικασίες με αποτέλεσμα είτε να εμπίπτει σε μια ήδη υπάρχουσα κοινωνική αναπαράσταση είτε όχι.

---

⁴⁴ J.C Abrie & S. Lalhou, "What are the "elements"... ό.π. σ.20.7

⁴⁵ J.C. Abrie, A Structural Approach... ό.π., p.42

⁴⁶ Ο στόχος της εργασίας επιτρέπει μια σύντομη ανάλυση των ψυχολογικών όρων, χωρίς πολλές λεπτομέρειες.

⁴⁷ Α. Μαντόγλου, Στ. Παπαστάμου, *Κοινωνικές ...* ό.π., σ.19

Ανάλογα, λοιπόν, με τη λειτουργία κάθε αναπαράστασης - θρησκεία, φύλο, εργασία, εκπαίδευση, ταυτότητα, καταγωγή – υπάρχει αντίστοιχα ένα ολόκληρο σύστημα από αξίες, ιδέες και πρακτικές γύρω από κάθε μία που χρησιμεύουν ως κώδικας επικοινωνίας ανάμεσα στα μέλη της ομάδας που μοιράζονται τις ίδιες αναπαραστάσεις και τους βοηθούν να αντικειμενοποιήσουν και να κατηγοριοποιήσουν νέα και παλιά φαινόμενα καθώς και να συνθέσουν την προσωπική και την ομαδική τους ιστορία⁴⁸. Όλες αυτές οι οργανωμένες γνώσεις, ισχυροποιούν την αναπαράσταση με τέτοιο τρόπο ώστε η διαδικασία μετασχηματισμού της να μην αποτελεί καθόλου εύκολη υπόθεση⁴⁹. Για την ακρίβεια, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις μπορούν να αλλάξουν με τρεις τρόπους⁵⁰ που βασίζονται στη μεταβαλλόμενη σχέση των βασικών τους στοιχείων και την πραγματικότητα. Έτσι, ο μετασχηματισμός μπορεί να γίνει: α) βαθμιαία με τη σταδιακή αλλαγή των περιφερειακών στοιχείων που την αποτελούν (αντιστεκόμενη αλλαγή) β) με την πρόσμειξη νέων στοιχείων στον κεντρικό πυρήνα της αναπαράστασης, χωρίς να τον ακυρώσουν (σταδιακή αλλαγή) και γ) με βίαιη κι άμεση μετάλλαξη του κεντρικού πυρήνα της αναπαράστασης.

Ως τέτοια, σταθερά και παγιωμένα γνωστικά σχήματα, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις μπορεί να λειτουργούν ως «μια μετάφραση της πραγματικότητας⁵¹», από τη μία, αλλά απ' την άλλη κι ως ζωντανά και δυναμικά σχήματα που διαμορφώνονται στα πλαίσια κάθε κοινωνικής μας συναναστροφής. Ακριβώς αυτό περιγράφει και το δυναμικό μοντέλο του Moscovici⁵², όπου η κοινωνική αναπαράσταση καθορίζει και την ερώτηση και την απάντηση, αφού αυτά τα δύο αλληλοεξαρτώνται από τον ίδιο παράγοντα που είναι το άτομο και ο τρόπος σκέψης του απέναντι στην κοινωνία. Ως βασική τους λειτουργία, συνεπώς, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις ορίζουν, διαμορφώνουν τον τρόπο σκέψης μας και τέλος, γίνονται ο ίδιος ο τρόπος που σκεφτόμαστε.

Λειτουργώντας καθολικά στο σύνολο μιας κοινωνίας, ένας από τους κύριους στόχους που επιτελεί η εφαρμογή των αναπαραστάσεων είναι και η συγκρότηση

---

⁴⁸ C. Howarth, "A social Representation...ό.π., p. 80

⁴⁹ J.C. Abric, "Specific Processes of Social Representations", *Papers on Social Representations*, 5(1), 1996, pp.79- 80

⁵⁰ Ό.π.

⁵¹ Α. Μαντόγλου, Στ. Παπαστάμου, *Κοινωνικές ...* ό.π., σ.15

⁵² Ό.π., σ.14

της ατομικής και της συλλογικής ταυτότητας. Το ζήτημα του ορισμού της ταυτότητας έχει πρακτική αξία στη σύγχρονη εποχή όχι μόνο για την εξέταση κοινωνικοπολιτικών φαινομένων, αλλά για τη συνολική εξέλιξη των κοινωνιών⁵³. Βέβαια, ατομική και συλλογική ταυτότητα δεν είναι εύκολα διακριτές αφού η μία σαφώς επηρεάζει κι επηρεάζεται από την άλλη, ενώ οι προσωπικές επιλογές στην πράξη αποτελούν τη συνισταμένη των δύο αυτών όψεων της ταυτότητας⁵⁴. Ενώ, λοιπόν, η ατομική συγκροτείται από τον συγκερασμό πολλαπλών και πιθανά συγκρουόμενων⁵⁵ ταυτοτήτων στο ίδιο πρόσωπο, (φυλετική, εθνική, σεξουαλική, κ.ά), οι συλλογικές λειτουργούν ενοποιητικά και μαζικά για τα μέλη τους. Βέβαια, συλλογικές εικόνες για το τι σημαίνει να ανήκει κανείς σε μια συγκεκριμένη ομάδα έχουμε όλοι μας, εικόνες που συχνά ορίζουν την αυτοαντίληψή μας και υποδεικνύουν τον τρόπο που θα πρέπει να συμπεριφερόμαστε σε κάθε περίπτωση που ενεργοποιείται κάποια λειτουργία της συγκεκριμένης ομαδικής ταυτότητας⁵⁶.

Με αυτόν τον τρόπο, κάθε τι που στην αρχή φαίνεται ανοίκειο, «ξένο» κι άρα απειλητικό μετατρέπεται σε κάτι οικείο το οποίο μπορεί να αναγνωριστεί και να μεταφραστεί μέσω των κοινωνικών αναπαραστάσεων που έχει ως κώδικα επικοινωνίας η συγκεκριμένη ομάδα⁵⁷. Η ίδια η ομάδα, έτσι, αυτοκαθορίζεται και δηλώνει την ταυτότητά της σε σχέση τόσο με τα μέλη της, όσο και με τους 'άλλους'⁵⁸. Συγκεκριμένα, όσον αφορά στις ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις, χρησιμοποιούνται ως μέσο προσδιορισμού της εθνικής ταυτότητας ενός λαού, αφού τυγχάνουν σχεδόν καθολικής αποδοχής ως αληθινές, ενώ τα άτομα – ακόμα κι αν προσωπικά διαφωνούν με αυτές - δεν είναι σε θέση ούτε να τις αγνοήσουν και, συχνά, ούτε να τους αντιταχθούν. Άρα, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις της Ιστορίας φαίνεται ότι διαθέτουν τα εργαλεία για να ενεργοποιήσουν τις διαδικασίες της επικέντρωσης και της αντικειμενοποίησης, που συνθέτουν το σύστημα λειτουργίας των αναπαραστάσεων εν γένει⁵⁹.

---

⁵³ K. Woodward, *Identity and difference*, Sage, London 1997, p.1

⁵⁴ M., Wetherell, *Ταυτότητες, ομάδες και Κοινωνικά ζητήματα*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2005, σ.72

⁵⁵ K. Woodward, *Identity and...p.1*

⁵⁶ M., Wetherell, *Ταυτότητες, ομάδες και ...* ό.π., σ. 64

⁵⁷ Α. Μαντόγλου, Στ. Παπαστάμου, *Κοινωνικές ...* ό.π., σ. 24

⁵⁸ S. Jovchelovich, "In Defence of... ό.π., p. 125

⁵⁹ J.H. Liu, D.J. Hilton, *How the past weighs on the present...* ό.π., p.546

Από πού, ωστόσο, προκύπτουν όλες αυτές οι γνώσεις, σκέψεις, ιδέες προτού οργανωθούν σε γνωστικά σχήματα που σχηματίζουν τις κοινωνικές αναπαραστάσεις; Τα στοιχεία που διαμορφώνουν μια κοινωνική αναπαράσταση μπορούν να εντοπιστούν παντού. Η πιο εύστοχη αναλογία έρχεται από τον πρωτεργάτη της έρευνας γύρω από τις κοινωνικές αναπαραστάσεις, τον Moscovici. Υποστηρίζει⁶⁰, λοιπόν, ότι οι κοινωνικές αναπαραστάσεις λειτουργούν όπως ακριβώς, τα χιλιάδες ηλεκτρομαγνητικά κύματα που κυκλοφορούν στον αέρα, χωρίς να τα βλέπουμε, και μετατρέπονται σε τηλεφωνικό ήχο ή τηλεοπτική εικόνα κτλ. Δηλαδή, κάθε συζήτηση γύρω από κάποιο θέμα, φαινόμενο ή ιδέα μπορεί να συντελέσει στη διαμόρφωση της κοινωνικής αναπαράστασής μας σχετικά μ' αυτό. Δε γίνεται αντιληπτό άμεσα, όμως κάθε φράση, κάθε πληροφορία, κάθε ανταλλαγή απόψεων γύρω από ένα ορισμένο θέμα είναι ουσιαστικά αυτό που αποτελεί το γνωστικό περιεχόμενο της αναπαράστασης⁶¹.

Η 'προειδοποίηση' του Moscovici ότι η διαδικασία σχηματισμού των κοινωνικών αναπαραστάσεων δεν μπορεί να διαχωριστεί πλήρως από το περιεχόμενό τους⁶² εξηγεί το γεγονός ότι η βάση κάθε ανθρώπινης σκέψης - που έχει κοινωνική αναφορά - είναι ή σχηματίζεται από μια κοινωνική αναπαράσταση. Κι εν συνεχεία, αφού όλα γύρω μας διαμορφώνουν εν δυνάμει τις κοινωνικές αναπαραστάσεις μας, τότε είναι δυνατόν να λεχθεί ότι ολόκληρη η κοινωνία βασίζεται στις κοινωνικές αναπαραστάσεις που η ίδια έχει διαμορφώσει. Σε αυτό το σημείο, ωστόσο, έχει ενδιαφέρον η διάκριση ανάμεσα στο κατά πόσο μια κοινωνία έχει επίγνωση ότι δρα υπό το πρίσμα των κοινωνικών αναπαραστάσεων, κι άρα είναι σε θέση να τις αναπτύξει, να τις μετατρέψει ή ακόμα και να τις απορρίψει και στο κατά πόσο τις έχει ενστερνιστεί και τις θεωρεί πραγματικότητα⁶³.

Το σύνολο των κοινωνικών αναπαραστάσεων κάθε κοινωνίας, βέβαια, δεν είναι κάτι νέο, ούτε σύγχρονο τις περισσότερες φορές. Όπως ακριβώς συμβαίνει και με τις κοινωνίες γενικά, οι οποίες για τους ανθρώπους που τις αποτελούν

---

⁶⁰ S. Moscovici, "The Phenomenon of Social... ό.π., p. 21

⁶¹ Ο.π., pp. 21 – 22

⁶² S. Moscovici, "Notes towards a description of social representations", *European Journal of Social Psychology*, 18, John Wiley & Sons, Ltd, 1988, p. 214

⁶³ C. Howarth, "A social Representation...ό.π., p.68

θεωρούνται μοναδικές και «αντικειμενικά σωστές⁶⁴», κι άρα η συγκρότησή τους μεταφέρεται σχεδόν αναλλοίωτη από γενιά σε γενιά, έτσι μεταφέρονται και οι κοινωνικές αναπαραστάσεις. Ακριβώς επειδή αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνίας, κληροδοτούνται στις γενιές ως μέρος της κουλτούρας και της δομής κάθε κοινωνίας, χωρίς να υπόκεινται – συνήθως - σε αμφισβητήσεις και προβληματισμούς. Πρόκειται για ένα δίκτυο που έχει καταφέρει επιτυχώς να επιζήσει και να μεταφέρεται. Φυσικά, το δίκτυο αυτό έχει δεχθεί τις αλλαγές και τα ξεχωριστά χαρακτηριστικά της εποχής στην οποία εκφράζεται, αλλά η βάση του ταξιδεύει πίσω στο παρελθόν και συνδέεται με παλιότερα σύνολα αναπαραστάσεων⁶⁵.

Η προβολή των αναπαραστάσεων από το παρελθόν στο εκάστοτε παρόν διαχέεται μέσα από τα οργανωμένα κανάλια διάδοσης ιδεών στις σύγχρονες κοινωνίες. Με τον όρο *κανάλια* εννοούνται οι κύριοι παράγοντες κοινωνικοποίησης των ατόμων όπως το εκπαιδευτικό σύστημα, τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, η θρησκευτική κατήχηση και οι εκπρόσωποί τους. Ωστόσο, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις όσο κι αν ανήκουν σε αυτό το οργανωμένο σύστημα αξιών που μεταφέρεται από γενιά σε γενιά, δεν παύουν να αποτελούν δυναμικά⁶⁶ ανεξάρτητα σχήματα που μεταλλάσσονται και εξελίσσονται χωρίς καν να γίνονται αντιληπτές στο σύνολο της κοινωνίας. Λειτουργούν υπόγεια και αποτελεσματικά, ασυνείδητα περασμένες στον τρόπο σκέψης μας μέσω των καναλιών διάδοσης που διαδίδονται και συντηρούνται.

Για να τα συνοψίσουμε, ο πολύπλοκος αυτός μηχανισμός επεξεργασίας του κοινωνικού περιβάλλοντός μας, οι αναπαραστάσεις, είναι αποτέλεσμα της σύνθετης λειτουργίας ψυχολογικών αλλά και κοινωνιολογικών παραγόντων. Δεν εμφανίζονται από τη μια στιγμή στην άλλη, ούτε είναι προϊόντα μεμονωμένης σκέψης ορισμένων ατόμων. Αντίθετα, προϋποθέτουν παγιωμένες αντιλήψεις και πρακτικές γύρω από το εκάστοτε φαινόμενο, αντιλήψεις τόσο ισχυρές, ώστε να θεωρούνται από μόνες του πραγματικότητα. Όλο αυτό το σύστημα μεταφέρεται σχεδόν αναλλοίωτο μέσα στη μακρά διάρκεια του χρόνου και αναπαράγεται από

---

⁶⁴ Δ., Δασκαλάκης, *Βασικές αρχές κοινωνιολογίας*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 2004, σ. 55

⁶⁵ S. Moscovici, "The Phenomenon of Social Representations", S. Moscovici & G. Duveen, *Social representations...* ό.π., p. 24

⁶⁶ Ό.π., p. 27

τις συνήθειες οδούς διάδοσης των ιδεών. Πρόκειται για κάτι που δε χρειάζεται να το σκεφτεί κανείς συνειδητά, κι αυτή είναι και η δυναμική του. «Όσο λιγότερο σκεφτόμαστε τις κοινωνικές αναπαραστάσεις και όσο λιγότερο αισθητές γίνονται σε εμάς, τόσο μεγαλύτερη είναι η επιρροή τους. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί η συλλογική σκέψη να μετατρέψει ό,τι προσεγγίσει⁶⁷.»

Η κοινωνία διαρκώς παράγει νέες αναπαραστάσεις που προκύπτουν από τα πιο απλά ως τα περισσότερα σύνθετα προβλήματα της καθημερινότητας, με στόχο να συμβάλει στην κατανόηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς και τελικά στην αντιμετώπιση των προκλήσεων⁶⁸. Παράλληλα, οι μέθοδοι και τα εργαλεία έρευνας των κοινωνικών αναπαραστάσεων οφείλουν να προσαρμοστούν στο ιδιαίτερο αντικείμενο της μελέτης και να ισορροπήσουν ανάμεσα στο ατομικό και το κοινωνικό, στο υποκειμενικό και το αντικειμενικό⁶⁹, ώστε η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων να προσεγγίσει και να προσδώσει μια διευκρινιστική ματιά στα σύγχρονα κοινωνικά φαινόμενα⁷⁰. Η πρόκληση για την Ιστορία είναι σε αυτήν την περίπτωση, να επιτύχει μέσω των κοινωνικών αναπαραστάσεων να αναγάγει τις καθημερινές ιστορίες των ανθρώπων σε ιστορική μνήμη⁷¹.

---

⁶⁷ S. Moscovici, "The Phenomenon of Social Representations", S. Moscovici & G. Duveen, *Social representations...* ό.π., p.28

⁶⁸ S. Moscovici, Notes towards a description... ό.π., p.217

⁶⁹ W. Wagner, G. Duveen et al, "Theory and Method of Social Representations", *Asian Journal of Social Psychology*, 2, Blackwell Publishers Ltd., 1999, p.101

⁷⁰ G. Philogene, "A theory of Methods", K. Deaux and G. Philogene, *Representations of...* ό.π., p.41

⁷¹ S. Jovchelovich, "Narrative, memory and ... ό.π., p.4

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΑ

Όπως οι *ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις* οδηγούν και καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό, όπως αποδείχθηκε παραπάνω, την κοινωνική ζωή, έτσι και τα *στερεότυπα* συνδιαμορφώνουν τη δημιουργία και την εξέλιξη των εκάστοτε κοινωνικών ομάδων. Αυτές οι μεγάλες κοινωνικές ομάδες που βασίζονται στην κατηγοριοποίηση των ατόμων βάσει διαφορετικών κριτηρίων (φύλο, καταγωγή, επάγγελμα, ηλικία, οικονομική κατάσταση κ.ά), έχει αποδειχθεί ιστορικά, ότι διαμορφώνουν τη φύση της κοινωνικής ζωής σε ευρύτερη κλίμακα⁷². Έτσι, με μια συνένωση των όρων θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι «τα στερεότυπα αποτελούν κοινωνικές αναπαραστάσεις μια και διαθέτουν συμβολική, συναισθηματική, πολιτική κι ιδεολογική διάσταση...⁷³» για μια οποιαδήποτε ομάδα και τα μέλη της.

Εν αντιθέσει, ωστόσο, με τις κοινωνικές αναπαραστάσεις που είναι ένας σχετικά νέος όρος με ανεξερεύνητα ακόμα πεδία μελέτης και πολλαπλούς ορισμούς, τα «στερεότυπα» είναι ένας ευρέως χρησιμοποιούμενος όρος που έχει τις ρίζες του στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η κυριολεκτική σημασία του στερεότυπου, λοιπόν, ανάγεται σε έναν παλαιότερο όρο της τυπογραφίας, όπου *στερεοτυπία* σημαίνει «*μεταλλική μήτρα με τυπογραφικά στοιχεία, που χρησιμοποιείται για την πολλαπλή εκτύπωση μίας πανομοιότυπης σελίδας*⁷⁴». Άξιο παρατήρησης είναι, βέβαια, ότι με τα χρόνια η χρήση του όρου εμφανίζει την ίδια συχνότητα τόσο στον χώρο της επιστήμης, όσο και στην καθημερινότητα. Μάλιστα, στην καθημερινότητα η συχνή χρήση έχει ως επακόλουθο την κατάχρηση – συχνά – του όρου και την παραγνώριση της γλωσσικής καταγωγής του⁷⁵.

---

⁷² Hamilton, D., Sherman, S. et al, The Role of Entitativity in Stereotyping, Processes and Parametres, in *Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination*, ed. T. Nelson, Psychology Press, Taylor & Francis Group, 2009, p.179

⁷³ M. Augoustinos & I. Walker, *Social Cognition*, Sage Publications, London, 1995, στο Θ. Δραγώνα, *Στερεότυπα και Προκαταλήψεις*, Κλειδιά και Αντικλειδιά, ΥΠΕΠΘ, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2004, σ. 13

⁷⁴ Ι. Σταματάκος, *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, εκδ. Φοίνιξ, Αθήνα 1971, σ.2588

⁷⁵ A. Hantzi, Continuity and change in theoretical approaches to stereotypes, *Ψυχολογία*, 4, (3) 1997, σ. 257

Η εισαγωγή του όρου από την τυπογραφία στην καθημερινότητα προήλθε από τον πολιτικό δημοσιογράφο, συγγραφέα Walter Lippmann, όταν συνειδητοποίησε πόσο έμμεση και εξαρτημένη είναι η γνώση των ανθρώπων για το περιβάλλον μέσα στο οποίο ζουν⁷⁶. Παρατήρησε πως η συμπεριφορά τους ήταν ανάλογη περισσότερο με αυτό που οι ίδιοι πίστευαν ως *αληθινή εικόνα* του περιβάλλοντος, παρά με το περιβάλλον καθαυτό. Παρατήρησε ακόμα, ότι οι άνθρωποι πρώτα διαμορφώνουν την άποψή τους γύρω από κάποιο γεγονός και μετά μαθαίνουν πληροφορίες γι' αυτό. Τείνουν, δηλαδή, να βασίζονται περισσότερο στις «*εικόνες του μυαλού τους*», που φτιάχνουν οι ίδιοι ή τους δίνουν οι άλλοι, παρά σε άμεση και βέβαιη γνώση προκειμένου να ενεργήσουν⁷⁷. Η προδιάθεση αυτή των ανθρώπων να «προ – κρίνουν», συντελεί στην κατηγοριοποίηση του κόσμου μέσω της προσωπικής εμπειρίας του καθενός, ενώ μπορεί κάλλιστα να βασίζεται τόσο σε πυρήνες αλήθειας, όσο και σε τελείως φανταστικούς⁷⁸.

Η προδιάθεση αυτή, που μελετήθηκε αρχικά ως εγγενές χαρακτηριστικό της ανθρώπινης φύσης, ξεπεράστηκε από την επιστήμη μερικές δεκαετίες αργότερα. Η διαπίστωση από το πείραμα των Tajfel και Wilkes⁷⁹ (1969) ότι ο τρόπος με τον οποίο είναι σχηματισμένος ο ανθρώπινος νους να δέχεται πληροφορίες και να τις επεξεργάζεται, ουσιαστικά ευθύνεται για την άμεση κατηγοριοποίησή τους σε ομάδες και την ταυτόχρονη απόδοση χαρακτηριστικών σε κάθε μία από αυτές, οδήγησε στην επικράτηση της *κοινωνιογνωστικής προσέγγισης*. Αντίθετα, οι Oakes, Haslam⁸⁰ υποστήριξαν ότι οι στερεοτυπικές αναφορές δεν θα πρέπει να συσχετίζονται με κάποιο είδος στρέβλωσης στην επεξεργασία των πληροφοριών από τον ανθρώπινο εγκέφαλο, αλλά θα πρέπει να εξετάζονται σε σχέση με τις κοινωνικές αλλαγές που υφίστανται οι ομάδες. Δηλαδή, ο τρόπος αντίδρασης μίας ομάδας στην κοινωνική πραγματικότητα καταλήγει στη δημιουργία ποικίλων

---

⁷⁶ W. Lippmann, *Κοινή Γνώμη*, εκδ. Κάλβος, 1988, σ.14

⁷⁷ Ο.π., π. 31

⁷⁸ G. Allport., *The nature of Prejudice*, Addison – Wesley Publishing Company, Massachusetts, 1979, π.27

⁷⁹ H. Tajfel & A. Wilkes, Classification and quantitative judgement, *British Journal of Psychology*, 54, 1963, σσ. 101 – 114

⁸⁰ J. Potter, Ομαδική σύγκρουση και η κοινωνική ψυχολογία του ρατσισμού, στο M., Wetherell, *Ταυτότητες, ομάδες και Κοινωνικά ζητήματα*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα: 2005, σ. 278

στάσεων (εχθρικών, επιζήμιων, φιλικών, συμφέροντος) με συστατικά μέρη τα στερεότυπα⁸¹.

Για τις σύγχρονες θεωρίες που μελετούν τον τρόπο δημιουργίας των στερεοτύπων, οι ρίζες των τελευταίων εντοπίζονται περισσότερο στην κοινωνική μάθηση. Ειδικότερα στη σύγχρονη εποχή, που χαρακτηρίζεται από ρευστότητα, είναι απαραίτητη η αναθεώρηση και η αναπροσαρμογή της οπτικής γύρω από τα κοινωνικά φαινόμενα και κυρίως γύρω από τις αιτίες που τα προκαλούν⁸². Έτσι, σύμφωνα με τη γνωστική διαδικασία της *κατηγοριοποίησης*⁸³, προϊόντα της οποίας είναι τα στερεότυπα, πολύπλοκα κοινωνικά ζητήματα απλοποιούνται και με τη σειρά τους ερμηνεύουν κοινωνικές διαφορές, ώστε να διευκολύνεται σε μεγάλο βαθμό η καθημερινότητα και οι διαπροσωπικές σχέσεις των ομάδων⁸⁴. Επομένως, τα στερεότυπα δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζονται μονοδιάστατα, ως μια κατηγορία (λίστα) χαρακτηριστικών που αποδίδεται σε κάποια ομάδα, αλλά να θεωρούνται καλά οργανωμένες θεωρητικές δομές⁸⁵ και παράλληλα δομικά μέρη αλληλεπιδράσεων σε εξέλιξη⁸⁶ που μετασχηματίζουν σε εικόνες τις προσφερόμενες πληροφορίες.

Δεδομένου, βέβαια, του ρόλου που διαδραματίζουν τα στερεότυπα στη διαμόρφωση της κοινωνικής πραγματικότητας, μείζονος σημασίας είναι ο βαθμός της ακρίβειάς τους. Δηλαδή, ένα πρώτο, σημαντικό κενό στην τεκμηρίωση του ορισμού, δημιουργείται με τη σύγχυση ανάμεσα στον όρο *στερεότυπο* και την κατηγορία στην οποία αποδίδεται⁸⁷. Για παράδειγμα, τα εθνικά ονόματα όπως «Έλληνες», «Γερμανοί», κ.ό.κ μεταφέρουν – γλωσσικά τουλάχιστον - την πληροφορία της εθνικής καταγωγής μιας ομάδας ανθρώπων. Ωστόσο, ουσιαστικά ο εθνικός αυτός προσδιορισμός μόνο ουδέτερος αξιολογικά δεν είναι, αφού οι *εικόνες* και οι κρίσεις που συνοδεύουν αυτήν την ομάδα ανθρώπων είναι τα

---

⁸¹ J. Potter, Ομαδική σύγκρουση και... ό.π., σ.278

⁸² H. Tajfel, Cognitive Aspects of Prejudice, *Journal of Social Issues*, Vol. XXV (4), 1969, p.81

⁸³ Α.Χαντζή & Μ. Hewstone, Γνωστικά Μοντέλα αλλαγής στερεοτύπων: Ο ρόλος της τυπικότητας των υποδειγμάτων, *Ψυχολογία*, 6 (2), 1999, σ. 213

⁸⁴ H. Tajfel, Cognitive Aspects of Prejudice..., ό.π., p. 82

⁸⁵ V. Yzerbyt, S. Rocher, G.Schadron, Stereotypes as Explanations: A Subjective Essentialistic View of Group Perception in R. Spears, P. Oakes, N. Ellemers, S.A. Haslam (ed), *The Social Psychology of Stereotyping and Group Life*, Oxford, 1997, p.31

⁸⁶ J. Potter, Ομαδική σύγκρουση και... ό.π., σ.279

⁸⁷ G. Allport., *The nature of...*, pp.191-192

στερεότυπα που την ακολουθούν. Κι έτσι δημιουργείται σε αυτό το σημείο το ερώτημα αν υπάρχει κάποιος «πυρήνας αλήθειας» μέσα στα στερεότυπα. Αν τα εξετάσουμε μέσα από την ψυχολογική σκοπιά, λοιπόν, τότε ναι, καθώς προκύπτουν από τις αναπαραστάσεις της πραγματικότητας της κάθε ομάδας/ του κάθε ατόμου. Αν, ωστόσο, τα αναλύσουμε με τα κοινωνικά, πολιτικά, ιδεολογικά κριτήρια κάθε κοινωνίας, τότε δεν μπορούν να χαρακτηριστούν συλλήβδην αληθή ή ψευδή, παρά μόνο να επικυρωθούν ή να διαψευστούν σε κοινωνικό – πολιτικό πλαίσιο⁸⁸.

Παρόλα αυτά, ο όρος στερεότυπο υποδηλώνει ένα σύνολο αρνητικών κυρίως γνωρισμάτων που αποδίδονται με τρόπο γενικό κι αμερόληπτο στα μέλη μιας κατηγορίας προσώπων⁸⁹ σύμφωνα με τους περισσότερους ορισμούς. Η τάση, όμως, της επιστημονικής έρευνας μόνο για τα αρνητικά στερεότυπα και οι αρνητικά φορτισμένοι ορισμοί που τους αποδίδονται, ενισχύουν έναν μη έγκυρο συλλογισμό. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τους περισσότερους κοινωνικούς επιστήμονες, πρακτικά όλες οι ιδέες, διατυπώσεις που γίνονται σχετικά με οποιαδήποτε ομάδα αποτελούν στερεότυπα. Ωστόσο, τα στερεότυπα κατά κύριο λόγο περιγράφονται στη βιβλιογραφία ως προκατασκευασμένα σχήματα αντίληψης ή σκέψης τα οποία δημιουργούν απλοποιήσεις, γενικεύσεις και διαστρεβλώσεις της πραγματικότητας⁹⁰. Με βάση τις δύο παραπάνω προκείμενες το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι κάθε διατύπωση γύρω από οποιαδήποτε ομάδα είναι αναληθής, συλλογισμός λογικά μη έγκυρος. Ακόμα και στην περίπτωση που τα στερεότυπα θεωρηθούν υπο-ομάδα των αναληθών διατυπώσεων, παραμένει το κενό της εννοιοδότησης των αληθών διατυπώσεων που πια δεν θα μπορούν να μελετώνται ως στερεότυπα⁹¹.

Απαντώντας στο βασικό ερώτημα της εγκυρότητας των στερεοτύπων, τα τελευταία χρόνια, ο ορισμός που προκρίνεται τείνει να είναι απαλλαγμένος από

---

⁸⁸ P. J. Oakes & K. J. Reynolds, Asking the Accuracy Question: Is Measurement the Answer?, in *The Social Psychology of Stereotyping and Group Life*, ed. R. Spears, P. Oakes, N. Ellemers, S.A. Haslam, Oxford, 1997, p.71

⁸⁹ Δ. Τσαούσης, *Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1989, σ.244

⁹⁰ Θ. Βασιλείου, Ν. Σταματάκης, *Λεξικό Επιστημών του Ανθρώπου*, εκδ: Gutenberg, Αθήνα: 1992, σ.350.

⁹¹ L. Jussim, T.R. Cain, J.T. Crawford et al, The Unbearable Accuracy of Stereotypes in T. Nelson, ed., *Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination*, Psychology Press, Taylor & Francis Group, 2009, pp.199 – 201

κάποιο αρνητικό ή θετικό χρώμα και παρουσιάζεται περισσότερο ουδέτερος ως «μια ομάδα ιδεών σχετικά με τα προσωπικά γνωρίσματα μιας ομάδας ανθρώπων⁹²». Ένα στερεότυπο, λοιπόν, αναφέρεται στη συνολική εικόνα μιας ομάδας στην οποία αποδίδονται χαρακτηριστικά προερχόμενα από γενικεύσεις. Για παράδειγμα μία γενίκευση έχει τη μορφή: *Οι Έλληνες είναι πονηροί ή οι Έλληνες είναι φιλόξενοι*. Τα χαρακτηριστικά της πονηριάς και της φιλοξενίας αντίστοιχα, εδώ, όσο συχνά κι αν απαντώνται στα μέλη της ομάδας, δεν μπορούν επιστημονικά ούτε να επικυρωθούν, ούτε να διαψευστούν κι άρα να αποκτήσουν καθολική ερμηνευτική ισχύ που να περιγράφει την ομάδα ως σύνολο⁹³. Το μόνο που σηματοδοτεί η παραπάνω περιγραφή των Ελλήνων είναι ότι με τη μέθοδο της υπερ – γενίκευσης⁹⁴ οι ιδιότητες αυτές αποδίδονται στο σύνολο του πληθυσμού, χωρίς να εξετάζονται μεμονωμένα τα άτομα και οι ιδιαιτερότητές τους. Ο μόνος τρόπος να ξεχωρίσουμε μία έγκυρη γενίκευση από το στερεότυπο είναι εάν έχουμε επαρκή στοιχεία για την τεκμηρίωσή της ή όχι⁹⁵. Αποδεικνύεται μ' αυτόν τον τρόπο πώς με τα στερεότυπα «προ – κρίνονται»⁹⁶ τα μέλη της εκάστοτε ομάδας βάσει ελλিপών και μεροληπτικών δεδομένων.

Ακολουθως, όμως, τα στερεότυπα, ως τρόπος σκέψης και συμπεριφοράς αφορούν στους μηχανισμούς πρόσληψης της καθημερινότητας, όπου ορισμένες 'αλήθειες' τείνουν να θεωρούνται δεδομένες στις συγκεκριμένες κοινωνίες που δημιουργούνται⁹⁷. Αυτό συνεπάγεται ότι, η υπόθεση του χώρου και του χρόνου είναι καθοριστική όχι μόνο για τη δημιουργία και τη διατήρηση των στερεοτύπων, αλλά και για την επιρροή που ασκούν στις εκάστοτε κοινωνίες. Για παράδειγμα, μία γενιά ανθρώπων που κατά το μεγαλύτερο μέρος της ζωής της εκτέθηκε στην κυριαρχία ορισμένων στερεοτύπων, αυτά δεν μπορεί παρά να μεταμορφώθηκαν σε συστατικά στοιχεία του γνωστικού της σύμπαντος⁹⁸. Άρα, κάθε κοινωνία συνθέτει 'το δικό της' πλαίσιο δομών, δημιουργεί 'τις δικές της' ομάδες και

---

⁹² A. Hantzi, *Continuity and change...* ό.π., p.258

⁹³ Θ. Δραγώνα, *Στερεότυπα και Προκαταλήψεις...* ό.π., σ. 18

⁹⁴ L. Benincasa, *Γενικεύσεις, υπεργενικεύσεις και διαπολιτισμική επικοινωνία. Το στερεότυπο του ελληνικού έθνους στις επετειακές εκδηλώσεις, Προσχολική & Σχολική Εκπαίδευση*, 6, (1), 2018, σσ. 74 - 75

⁹⁵ G. Allport, *The nature of Prejudice...*, ό.π., p.54

⁹⁶ Ό.π.

⁹⁷ Δ. Δασκαλάκης, *Βασικές αρχές κοινωνιολογίας*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 2004, σελ. 54

⁹⁸ W. Lippmann, *Κοινή Γνώμη...*, ό.π., p. 130

φυσικά, τα ‘δικά της’ στερεότυπα ανάλογα με τον χώρο, τον χρόνο, τις σκοπιμότητες και τα συμφέροντα κάτω από τα οποία ορίζουν και την ίδια της την ύπαρξη⁹⁹. Απόδειξη ότι τα στερεότυπα αποτελούν γέννημα μιας δεδομένης χρονικής συγκυρίας, είναι κι οι διαβαθμίσεις της έντασης με την οποία υποστηρίζονται κατά τη διάρκεια τεταμένων κοινωνικών φαινομένων, όπως οικονομική κρίση, πολεμικές συγκρούσεις¹⁰⁰ κ.ά. Σίγουρα, λοιπόν, σε σχέση με τον γεωλογικό και τον βιολογικό, ο κοινωνικός χρόνος είναι πράγματι σύνθετος¹⁰¹.

Οι ιστορικοκοινωνικές συγκυρίες, συνεπώς, σε συνδυασμό με την παράλληλη εξέλιξη των κοινωνικών επιστημών σε κάθε περίοδο, στρέφουν το ενδιαφέρον των ερευνών στα ‘επίκαιρα’ ζητήματα. Στην ιστορία των κοινωνικών επιστημών, κάθε ζήτημα εγείρεται από μια συγκεκριμένη προκατάληψη, η οποία οριοθετεί την έρευνα γύρω από τη γνωστική θεωρία που την περιβάλλει¹⁰². Σε αυτό το σημείο, οι όροι *στερεότυπα* και *προκαταλήψεις*, χρειάζεται να διαχωριστούν καθώς συχνά επικαλύπτονται μέσω μιας ‘λανθασμένης’ αντίληψης που έχει επικρατήσει και σύμφωνα με την οποία τους αποδίδεται εννοιολογικά ταυτόσημο περιεχόμενο. Έτσι, χρησιμοποιούνται είτε ως συνώνυμες πολλές φορές λέξεις, είτε ως γενικότερος τίτλος «*Στερεότυπα και προκαταλήψεις*» για να περιγράψουν το ίδιο φαινόμενο, δηλαδή να αποδίδονται με γενικεύσεις συγκεκριμένα χαρακτηριστικά σε συγκεκριμένες ομάδες, χωρίς αυτά ωστόσο να ανταποκρίνονται στην αλήθεια.

Απόδειξη των παραπάνω αποτελεί κι η κλασική μελέτη του Allport¹⁰³, όπου προκατάληψη είναι «*να σκέφτεται κανείς άσχημα πράγματα γι’ άλλους ανθρώπους χωρίς να έχει επαρκείς λόγους γι’ αυτό*». Σύμφωνα με τον ορισμό αυτό, οι προκαταλήψεις μπορούν κάλλιστα να προβάλλονται τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, ακριβώς όπως και τα στερεότυπα. Αντίστοιχα, ένας ακόμα παράγοντας που δυσχεραίνει τον διαχωρισμό τους είναι ότι έχει ‘καθιερωθεί’ η αρνητική μόνο χροιά τους, παρόλο που κι οι δύο έννοιες μπορούν να αποδίδουν

---

⁹⁹ Δ. Δασκαλάκης, *Βασικές αρχές...* ό.π., σσ.19-20

¹⁰⁰ P.J Oakes, S.A Haslam, J.C. Turner, *Stereotyping and Social Reality*, Blackwell, Oxford, 1994, pp.64 – 73

¹⁰¹ W. Lippmann, *Κοινή Γνώμη...*, ό.π., σ. 131

¹⁰² J. Duckitt, *Psychology and Prejudice. A Historical Analysis and Integrative Framework*, *American Psychologist*, 47 (10), 1992, p.1183

¹⁰³ G. Allport., *The nature of...*p.6

τόσο θετικά όσο και αρνητικά χαρακτηριστικά¹⁰⁴. Η ‘εμμονή’ της επιστημονικής έρευνας στη μελέτη των μηχανισμών δημιουργίας και αναπαραγωγής των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων με αρνητικό περιεχόμενο εντείνει ακόμα περισσότερο τη συσχέτιση των δύο όρων, αν και είναι προφανής σε μεγάλο βαθμό ο λόγος που συμβαίνει αυτό. Οι συνέπειες¹⁰⁵ που έχουν τα αρνητικά στερεότυπα και οι αρνητικές προκαταλήψεις στις δι – ομαδικές σχέσεις και κατ’ επέκταση στις σχέσεις που διέπουν το σύνολο των κοινωνιών, σηματοδοτούν, σχεδόν πάντα, κοινωνικές παθογένειες κι αποτελούν το «οπλοστάσιο» επικίνδυνων κοινωνικών εξελίξεων.

Οι θεωρίες που εξετάζουν τη σχέση ανάμεσα στις δύο έννοιες εντοπίζουν ότι το στερεότυπο λειτουργεί ως συνθήκη *sine qua non* για την ενεργοποίηση της προκατάληψης¹⁰⁶, δηλαδή ότι *τα στερεότυπα είναι άμεσα συνδεδεμένα με την προκατάληψη, αφού αποτελούν το περιεχόμενό της*¹⁰⁷. Βέβαια, είτε το στερεότυπο αποτελεί τη γνωστική βάση για τις προκαταλήψεις, είτε χρησιμοποιείται ως σχήμα εκλογίκευσης των προκαταλήψεων, όλοι, σχεδόν, οι κοινωνικοί επιστήμονες συμφωνούν ότι οι προκαταλήψεις είναι αναπόφευκτο να δημιουργούνται από τη στιγμή που υπάρχουν στερεότυπα¹⁰⁸. Η ειδοποιός διαφορά βρίσκεται στην εξατομικευμένη χρήση που τους αποδίδεται κάθε φορά¹⁰⁹. Δηλαδή, το περιεχόμενο διαφόρων στερεοτύπων μπορεί να είναι ευρέως γνωστό στο σύνολο μιας κοινωνίας, αλλά κάθε άτομο, βάσει της προσωπικής του στάσης απέναντι σε αυτό – να συμφωνεί ή να διαφωνεί – επιλέγει τελικά αν θα το υιοθετήσει (προκατάληψη) ή όχι. Αυτό το ‘μοντέλο της αποσύνδεσης’¹¹⁰, όπως το έχει ονομάσει η Devine, ουσιαστικά αποδεικνύει ότι η γνωστική διαδικασία του στερεότυπου είναι ένας αυτόματος μηχανισμός που ενεργοποιείται άμεσα, ενώ η προκατάληψη είναι ένας ελεγχόμενος μηχανισμός που επαφίεται σε γνωστικό έλεγχο πριν

---

¹⁰⁴ A. Giddens, *Κοινωνιολογία*, (επιμ.Δ. Τσαούσης), εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2002, σ. 300

¹⁰⁵ Α. Χαντζή, Στερεότυπα, Προκατάληψη και Διάκριση στο Στ. Βοσνιάδου, *Εισαγωγή στην Ψυχολογία: Κοινωνική Ψυχολογία – Κλινική Ψυχολογία (τόμος Β’)*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1999, σ. 104

¹⁰⁶ A. Giddens, *Κοινωνιολογία...ό.π.*, σ. 302

¹⁰⁷ Ρ. Κασιμάτη, Στρ. Γεωργούλας κ.ά, *Κοινωνιολογία Γ’ Λυκείου*, (Βιβλίο μαθητή), Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, ΥΠΕΠΘ, 2007, σ. 202

¹⁰⁸ Ρ. Devine, ‘Stereotypes and Prejudice: Their automatic and controlled components’, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 56, No 1, 1989, p.5

¹⁰⁹ Ρ. Devine, ‘Stereotypes and Prejudice...ό.π.’, p.5

¹¹⁰ Ό.π., σσ. 5 – 18

εφαρμοστεί¹¹¹. Τα στερεότυπα δεν ταυτίζονται, επομένως, με τις προκαταλήψεις, αλλά χρησιμεύουν για να τις εκλογικεύσουν προσαρμόζοντας σε αυτές το περιεχόμενό τους, όταν χρειάζεται¹¹².

Δεδομένου, λοιπόν, ότι τα στερεότυπα λειτουργούν ως αντιληπτικά σχήματα που ανακαλούνται αυτόματα στον νου, τότε η ‘αλλαγή’ τους δεν είναι και τόσο εύκολη υπόθεση. Αυτό που έχει τη μεγαλύτερη σημασία είναι, αρχικά, ο χαρακτήρας των στερεοτύπων από τη μία και η αφέλεια με την οποία τα διαχειριζόμαστε από την άλλη. Δηλαδή, αναγνωρίζοντας ότι πρόκειται για τον κώδικα με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο, τότε γίνονται και πιο ξεκάθαρες οι συνθήκες μέσω των οποίων προέκυψαν οι στερεοτυπικές μας σκέψεις κι αυτόματα γινόμαστε πιο ικανοί να παρέμβουμε σε αυτές και να τις τροποποιήσουμε¹¹³. Άλλωστε, όπως αποδείχθηκε και παραπάνω, τα στερεότυπα είναι κοινωνικά κατασκευασμένα και δεν οφείλονται σε κάποια γενετική προδιάθεση της σκέψης του ανθρώπου να γενικεύει και να απλουστεύει, αντίστοιχα. Εξάλλου, το δεύτερο θα σήμαινε ότι το άτομο λίγη συμμετοχή θα μπορούσε να έχει είτε στη δημιουργία είτε στην αλλαγή του στερεοτύπου, αφού και για τις δύο αυτές διαδικασίες υπεύθυνο θα ήταν το υποκείμενο στο οποίο απευθύνεται το στερεότυπο¹¹⁴.

Έτσι, λοιπόν, η ατομική σκέψη, η ατομική δράση, δεν είναι απελευθερωμένες από τις κοινωνικές νόρμες που επικρατούν σε κάθε κοινωνία. Αντίθετα, μάλιστα, το άτομο τείνει να συμμορφώνεται με τους όρους που επικρατούν στον περίγυρό του και στις κοινωνικές ομάδες στις οποίες ανήκει¹¹⁵. Κατά συνέπεια, η γνώση κι οι πληροφορίες στις οποίες έχει άμεση και καθημερινή πρόσβαση είναι και η «αλήθεια» του. Διαμορφώνει τις αντιλήψεις και τη μετέπειτα δράση του στο κοινωνικό σύνολο με βάση το συγκεκριμένο υλικό, τα συγκεκριμένα στερεότυπα το οποία δεν υπόκεινται σε κάποιον επιστημονικό έλεγχο, αλλά λόγω της συχνότητας και της αποδεκτικότητας που τυγχάνουν κρίνονται αυταπόδεικτα κι

---

¹¹¹ G.V. Bodenhausen, A.R. Todd & J.A. Richeson, Controlling Prejudice and Stereotypes: Antecedents, Mechanisms and Contexts in T. Nelson, (ed), *Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination*, Psychology Press, Taylor & Francis Group, 2009, p. 111

¹¹² G. Allport., *The nature of...* ό.π., p.204

¹¹³ W. Lippmann, *Κοινή Γνώμη...*, ό.π., p. 90

¹¹⁴ J. Potter, *Ομαδική σύγκρουση και η κοινωνική ψυχολογία...* ό.π., σ. 280

¹¹⁵ Δ. Δασκαλάκης, *Βασικές αρχές...* ό.π., σ.17

ως αληθή¹¹⁶. Ωστόσο, τα στερεότυπα, όπως κι οι κοινωνικές αναπαραστάσεις ακριβώς επειδή είναι κοινωνικά κατασκευασμένες μέσω της Ιστορίας, και της κουλτούρας μιας κοινωνίας δεν μπορεί να αποτελούν την πραγματικότητα, με την έννοια ότι δεν μπορούν να εκλαμβάνονται παρά μόνο ως «τμηματικές πραγματικότητες» κι όχι το σύνολό της¹¹⁷.

Αφού, λοιπόν, όπως είδαμε, τα στερεότυπα, 'τρέφονται' από την καθημερινότητα των ανθρώπων σχέσεων και τους παράγοντες που τη διαμορφώνουν, η 'πραγματικότητα' αυτή που δημιουργούν δεν ανάγεται ούτε στη φύση, ούτε στους νόμους της βιολογίας, αλλά αποτελεί προϊόν κοινωνικών διεργασιών¹¹⁸. Δίνοντας, έτσι, νόημα και περιεχόμενο στα σύμβολα των εκάστοτε κοινωνικών ομάδων αποτελούν έναν συνδιαμορφωτικό παράγοντα του κοινωνικού γίνεσθαι, ενώ ταυτόχρονα καθορίζουν και τις σχέσεις των μελών κάθε ομάδας ξεχωριστά, αλλά και της κοινωνίας εν γένει. Κατά τη διάρκεια του σχηματισμού των ομάδων, βέβαια, τόσο οι ενδοομαδικές όσο κι οι εξωομαδικές σχέσεις διαμορφώνονται κι αλλάζουν. Με τον ίδιο τρόπο αλλάζουν και τα στερεότυπα, ώστε να εξυπηρετούν αφενός την ισχυροποίηση των δεσμών της ομάδας κι αφετέρου την υποτίμηση των «άλλων»¹¹⁹. Η αλληλεπίδραση ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες, όπως είναι επόμενο, κατευθύνεται από τις κυρίαρχες στερεοτυπικές αντιλήψεις που ρυθμίζονται από τις αναπαραστάσεις της κάθε ομάδας για τον εαυτό της και τους «άλλους».

Η πορεία της επικαιρότητας σε παγκόσμιο επίπεδο, πάντως, καταδεικνύει τη μέγιστη ανάγκη να ιδωθεί η 'πραγματικότητα' χωρίς τις αλλοιώσεις που προκαλούν οι στερεοτυπικές αντιλήψεις. Η εμφάνιση και γιγάντωση φαινομένων όπως ο ρατσισμός, η ξενοφοβία, ο εθνικισμός, οι ακραίες απόψεις γύρω από τη διαφορετικότητα, η βία, η τρομοκρατία και η έντονη πόλωση εντός των κοινωνιών συνδέουν τον τρόπο που μεταφράζονται και λειτουργούν οι κοινωνικές

---

¹¹⁶ Δ. Δασκαλάκης, *Βασικές αρχές...* ό.π., σ.17

¹¹⁷ S. Jovchelovitch, "Social Representations, Public Life and Social Construction", in K. Deaux and G. Philogene, *Representations of the Social, Bridging Theoretical Traditions*, Blackwell Publishers, Massachusetts 2001, p.165

¹¹⁸ Θ. Δραγώνα, *Στερεότυπα και Προκαταλήψεις...* ό.π., σ. 30

¹¹⁹ R. Y. Bourhis, J.C. Turner, A. Gagnon, "Interdependence, Social Identity and Discrimination" in *The Social Psychology of Stereotyping and Group Life*, ed. R. Spears, P. Oakes, N. Ellemers, S.A. Haslam, Oxford, 1997, p.274

αναπαραστάσεις και τα στερεότυπα που κυριαρχούν - σε πολλαπλούς τομείς - , με την παθογένεια των κοινωνιών¹²⁰. Αυτό συμβαίνει καθώς τα στερεότυπα λειτουργούν με ενεργητικό κι όχι παθητικό τρόπο, δηλαδή αναπαράγουν τις συλλογικές αξίες κάθε ομάδας, ενώ ταυτόχρονα ορίζουν και τα χαρακτηριστικά που την κάνουν να διαφέρει από τις άλλες¹²¹. Δημιουργούν έτσι ένα πλαίσιο απόψεων και στάσεων που περιβάλλει τις κοινωνικές ομάδες, το οποίο, κατευθύνει τις πράξεις και οδηγεί τη δράση τους¹²².

Η συνέπεια και η συνέχεια με την οποία μεταδίδονται τα στερεότυπα από γενιά σε γενιά κάνει τη διαδικασία αυτή να συγχέεται με βιολογικό γεγονός, ενώ φυσικά, κάτι τέτοιο δεν ισχύει. Δεν μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι γεννιόμαστε, για παράδειγμα, με τις πολιτικές ή εθνικές πεποιθήσεις της χώρας μας¹²³. Προκειμένου, συνεπώς, να επέλθει αλλαγή των στερεοτύπων σε ατομικό επίπεδο, αρχικά, είναι απαραίτητη η ρήξη με παλιότερες αντιλήψεις, αλλά και η ρήξη με ισχύουσες κοινωνικές πρακτικές. Η εγκαθίδρυση αυτής της αλλαγής της σκέψης θα ισχυροποιηθεί με την ταυτόχρονη αντικατάσταση του παλαιού συστήματος αξιών, που προωθούσε τη στερεοτυπική συμπεριφορά, με ένα νέο που θα ανταποκρίνεται σε έναν απαλλαγμένο από στερεότυπα τρόπο σκέψης¹²⁴, σα να θέλει κάποιος να σταματήσει μια «κακή συνήθεια¹²⁵». Τα στερεότυπα, θεωρητικά τουλάχιστον, μπορεί να εκτείνονται ανά περίπτωση σε μεγάλο βάθος κι εύρος, ενώ παράλληλα κατασκευάζονται συνεχώς εκ νέου. Στη συνέχεια, εξελίσσονται αυτονομούμενα, αποκτούν δική τους ύπαρξη και σημαντική δύναμη¹²⁶. Αν και «εικόνες του μυαλού μας» οι αντιδράσεις που προκαλούν τα στερεότυπα είναι μετρήσιμες στην αληθινή ζωή κι αυτή η αντίθεση θα πρέπει να γίνει αντικείμενο προβληματισμού¹²⁷.

---

¹²⁰ A. Terracciano, R.R. McCrae, Perceptions of Americans and the Iraq Invasion: Implications for Understanding National Character Stereotypes, *Journal of Cross – Cultural Psychology*, (38),(6), November 2007, Sage Publications, p. 707

¹²¹ R. Y. Bourhis, J.C. Turner, A. Gagnon, "Interdependence, ...ό.π., σ.1

¹²² Δ. Δασκαλάκης, *Βασικές αρχές...*, ό.π.,σ.53

¹²³ W. Lippmann, *Κοινή Γνώμη...*, ό.π., σ. 93

¹²⁴ P. Devine, *'Stereotypes and Prejudice...*ό.π., pp. 15 – 16.

¹²⁵ Ό.π.

¹²⁶ Θ. Δραγώνα, *Στερεότυπα και Προκαταλήψεις...*ό.π., σ. 19

¹²⁷ W. Lippmann, *Κοινή Γνώμη...*ό.π., σ.23

Ανάγοντας την ανάγκη για αλλαγή των στερεοτύπων από ατομικό σε κοινωνικό επίπεδο, οι δυσκολίες εφαρμογής πολλαπλασιάζονται. Μία πολύ γνωστή μελέτη - πρόταση για την αλλαγή των στερεοτύπων είναι η *θεωρία της επαφής*¹²⁸, σύμφωνα με την οποία οι περισσότεροι άνθρωποι τείνουν να μη δίνουν μεγάλη σημασία, ακόμα και να προσπερνούν τα στερεότυπα που έχουν για τα μέλη μιας οποιασδήποτε ομάδας κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις διαπροσωπικής επαφής. Αυτές οι προϋποθέσεις συνοψίζονται στην ισότητα, τη συνεργασία και τους κοινούς στόχους ανάμεσα στα μέλη των δύο ομάδων, ενώ παράλληλα καθοριστική είναι και η θέσπιση θεσμικών μέτρων για τη διευκόλυνση των μεταξύ τους σχέσεων. Παρόλα αυτά, η συγκεκριμένη θεωρία είναι καταλληλότερη για αλλαγές στα ατομικά και κοινωνικά στερεότυπα, όπου, δηλαδή, οι διαπροσωπικές επαφές είναι πολύ πιο έντονες και συχνές. Η εφαρμογή αυτής της θεωρητικής γραμμής σε εθνικό επίπεδο, αν και πιο δύσκολη, ουσιαστικά εφαρμόζεται στις πλουραλιστικές κοινωνίες του σύγχρονου κόσμου και συνεισφέρει με τη σειρά της στην ολοένα και μικρότερη αποδοχή που χαίρουν τα εθνικά στερεότυπα από τα άτομα¹²⁹.

Γεγονός παραμένει, βέβαια, ότι στις κοινωνίες τα στερεότυπα, οι προκαταλήψεις, οι αναπαραστάσεις κι όλα τα κοινωνικά φαινόμενα εν γένει, τροφοδοτούνται από τις εκάστοτε κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες¹³⁰. Αντίστοιχα, λοιπόν, οι επικρατέστερες θεωρίες αλλαγής των στερεοτύπων επικεντρώνονται βασικά, στον τρόπο με τον οποίο η ομάδα διαχειρίζεται κι επεξεργάζεται τις αντίθετες προς το στερεότυπο πληροφορίες, αυτές που το διαψεύδουν – γνωστική προσέγγιση.¹³¹ Πάντα υπάρχει ένα σημείο όπου το στερεότυπο και τα αδιαπραγμάτευτα γεγονότα χωρίζουν, γιατί οι εικόνες μας για τα γεγονότα είναι απλούστερες κι όχι και τόσο ξεκάθαρες, κι έτσι, τα «τυφλά σημεία» των στερεοτύπων, έρχεται η στιγμή που μεταφέρονται από την άκρη, στο κέντρο του στερεοτύπου¹³², με συνέπεια να κλονίσουν την αξιοπιστία του. Κατά συνέπεια, για να επέλθει αλλαγή στις στερεοτυπικές αντιλήψεις

---

¹²⁸ G. Allport., *The nature of...*ό.π., pp.261 – 281

¹²⁹ St. Madon et al, *Ethnic and National Stereotypes: The Princeton Trilogy Revisited and Revised*, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, (8), Sage Publishing, 2001, p.1001

¹³⁰ P. J. Oakes & K. J. Reynolds, *Asking the Accuracy Question...*ό.π., p.71

¹³¹ Α.Χαντζή & Μ. Hewstone, *Γνωστικά Μοντέλα αλλαγής στερεοτύπων...*ό.π., σ.214

¹³² W. Lippmann, *Κοινή Γνώμη...*ό.π., σ.108

ολόκληρης της κοινωνίας θα πρέπει να προηγηθούν ριζικές αλλαγές στους τομείς αυτούς που τις γεννούν και τις ισχυροποιούν αντίστοιχα¹³³.

Σε αυτό το σημείο, ο ρόλος της κοινωνιολογικής μελέτης και οπτικής στην αλλαγή νοοτροπίας έχει τον πρώτο λόγο. Τα πλαίσια της κοινωνικής ζωής, άλλωστε, διαμορφώνονται από τα δομικά στοιχεία που την αποτελούν. «*Η κοινωνική δομή δεν είναι όπως η φυσική δομή, που υπάρχει ανεξάρτητα από τις ανθρώπινες πράξεις*¹³⁴». Ατομική και συλλογική σκέψη αλληλεπιδρούν σε τέτοιο βαθμό, ώστε καμία αλλαγή δεν μπορεί να επέλθει μεμονωμένα, αλλά μόνο σε παράλληλο χρόνο με ουσιαστική και τεκμηριωμένη παρέμβαση μέσω των κοινωνικών επιστημών. Κάτι τέτοιο, κυρίως, εμπίπτει στη δικαιοδοσία της κοινωνιολογικής κοινότητας της οποίας ο ρόλος είναι ακριβώς αυτός: η εξακρίβωση και ο έλεγχος της πραγματικότητας ή καλύτερα της «κοινής γνώσης» της κοινωνίας γύρω από κάθε τέτοιου είδους γενικεύσεις που οδηγούν στις στερεοτυπικές αναφορές και κατηγοριοποιήσεις¹³⁵. Τότε, λοιπόν, θα πρέπει να βρεθούν άνθρωποι με κριτικό πνεύμα και γενναιότητα που θα διαγνώσουν τον κίνδυνο, αλλά και ηγέτες ικανοί να κατανοήσουν ότι έχει φτάσει η ώρα της αλλαγής¹³⁶.

Χρησιμοποιώντας, λοιπόν, τα εργαλεία της κοινωνιολογικής επιστήμης, τις μελέτες και τις κοινωνιολογικές έρευνες γύρω από τις αναπαραστάσεις και τα στερεότυπα το όφελος είναι τεράστιο. Η «*κοινωνιολογική προσφορά*¹³⁷», όπως την αναφέρει ο κοινωνιολόγος Δ. Δασκαλάκης έχει απόλυτη εφαρμογή στην παρούσα εργασία. Ο όρος εμπεριέχει σε πρώτο επίπεδο τον έλεγχο και την εξακρίβωση των προτάσεων που αποτελούν την «κοινή γνώση» κάθε κοινωνίας, ώστε η κοινωνιολογία να στέκεται κριτικά και να λειτουργεί ως φίλτρο των διαστρεβλώσεων που κυριαρχούν σε μεγάλο ποσοστό της. Εφόσον, οι 'διαδεδομένες' αντιλήψεις τεθούν υπό κρίση, αποδεικνύονται ταυτόχρονα οι μηχανισμοί και τα αίτια που τις αναδεικνύουν σε κάθε, πάντα, χωροχρονικά καθορισμένο περιβάλλον. Από την άλλη πλευρά, μια τέτοια κριτική στάση

---

¹³³ H. Tajifel, C. Fraser, *Introducing socialpsychology*, ed. Harmondsworth, Middlesex, pp.426 – 428

¹³⁴ A. Giddens, *Κοινωνιολογία...ό.π.*, σ.55

¹³⁵ Δ. Δασκαλάκης, *Βασικές αρχές...*, ό.π.,σ.21

¹³⁶ W. Lippmann, *Κοινή Γνώμη...ό.π.*, σ.108

¹³⁷ Δ. Δασκαλάκης, *Βασικές αρχές...*, ό.π.,σ.53-55

αποκαλύπτει με τη σειρά της τη δύναμη και την αναγκαιότητα που έχει η ανθρώπινη παρέμβαση στο «κατεστημένο» κάθε κοινωνίας. Γίνεται, δηλαδή, ξεκάθαρο πως οι κοινωνικές αναπαραστάσεις και τα στερεότυπα που αναπαράγει κάθε κοινωνία δεν είναι παρά η ίδια της η αντανάκλαση κι άρα, υπάρχει και η δυνατότητα, αλλά κυρίως το κίνητρο να βελτιστοποιηθεί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Στα προηγούμενα κεφάλαια έγινε μια απόπειρα να αναλυθούν οι έννοιες των ιστορικοκοινωνικών αναπαραστάσεων και των κοινωνικών στερεοτύπων. Ανιχνεύθηκε το πλαίσιο του σχηματισμού, του περιεχομένου και της λειτουργίας τους, κυρίως, όμως, στα όρια των ευρύτερων επιστημονικών όρων στους οποίους ανήκουν, τις αναπαραστάσεις και τα στερεότυπα. Όπως είδαμε και παραπάνω στην εργασία, κι οι δύο υπό εξέταση έννοιες δεν είναι σε καμία περίπτωση μονοδιάστατες, το αντίθετο μάλιστα. Πρόκειται για δύο έννοιες με ευρεία απήχηση σε πολλούς και διαφορετικούς τομείς των ανθρώπινων κοινωνιών. Γι' αυτόν τον λόγο, θα πρέπει να ξεκαθαριστεί ο προσανατολισμός της παρούσας εργασίας στον τομέα της Ιστορίας και συγκεκριμένα στους όρους αυτούς που διαμορφώνουν την *εθνική ταυτότητα των λαών*, τις *ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις και τα εθνικά στερεότυπα*.

Όσο κι αν η διαμόρφωση της ταυτότητας μπορεί να ανιχνευθεί, έστω σε ένα βασικό επίπεδο από παλιότερες εποχές, οι παρούσες συγκυρίες σε παγκόσμια κλίμακα το έχουν αναγάγει σε ένα προκλητικό κι ομολογουμένως δύσκολο ζήτημα. Αλλαγές όπως η πληθυσμιακή ανακατανομή του πλανήτη και οι πολυπολιτισμικές κοινωνίες που έχουν δημιουργηθεί, συνιστούν στην άμεση κατάρρευση των προηγούμενων – κοινών – ταυτοτήτων¹³⁸. Άνθρωποι με εντελώς διαφορετικές ταυτότητες, πλέον, καλούνται να συνυπάρξουν ειρηνικά κι αρμονικά σε όλα τα επίπεδα κοινωνικής συμβίωσης. Παράλληλα οι ταυτότητες που τους προσδιορίζουν – αν και δεν ήταν ποτέ ενοποιημένες – όσο περνούν τα χρόνια οδηγούνται ολοένα και περισσότερο στον κατακερματισμό μέσα από μια διαρκή κατάσταση αλλαγών και μεταμορφώσεων¹³⁹. Συνεπώς, ο ρόλος της Ιστορίας ως διαμορφωτικού παράγοντα της ταυτότητας του σύγχρονου ατόμου, προάγεται σε μείζουσας σημασίας συντελεστή της εξίσωσης.

---

¹³⁸ H.K. Bhabha, Culture's in-Between, in 'Questions of Cultural Identity', eds. St. Hall, P. Du Gay, Sage Publications, London, 1996, p.59

¹³⁹ St. Hall, Who needs Identity? in "Questions of Cultural Identity", ό.π., p.4

Στους κόλπους της Ιστορίας, υπήρχε ανέκαθεν ένα μυστήριο που περιέβαλλε την έννοια του "αίματος", της φυλής. Γι' αυτό κι οι άνθρωποι δίνουν μεταφυσικές διαστάσεις στον συμβολισμό του αίματος της φυλής και ταυτίζονται με τους ομόαιμους τους¹⁴⁰ δημιουργώντας έτσι μια ομάδα που μοιράζεται την ίδια εθνική ταυτότητα. Αν και ο συλλογισμός του «εθνικού αίματος» ποτέ δεν επιβεβαιώθηκε από καμία επιστήμη, η συλλογική αυτή ταυτότητα εντάσσει το άτομο σε μια εθνική ομάδα της οποίας τα ιδανικά, τις αξίες και την Ιστορία ενστερνίζεται ως δικά του¹⁴¹, ενώ ταυτόχρονα τον διαχωρίζει από τους 'άλλους'. Η ίδια η κατασκευή της ταυτότητας, άλλωστε, προϋποθέτει εξ ορισμού τον αποκλεισμό της διαφορετικότητας και του «ξένου» προς την ομάδα¹⁴². Όταν, μάλιστα, τυχαίνει κι ένας μέλος κάποιας συγκεκριμένης ομάδας δε συμφωνεί με το στερεότυπό της, τότε – τις περισσότερες φορές – θεωρείται ως μοναδική εξαίρεση κι όχι αντιπρόσωπος της ομάδας του¹⁴³. Αυτός που ονομάζουμε *εθνικό χαρακτήρα*¹⁴⁴, λοιπόν, υπονοεί ότι τα μέλη της ίδιας εθνικής ομάδας, έχουν περισσότερες ομοιότητες σε θεμελιώδεις πεποιθήσεις και δρουν με τον ίδιο τρόπο, περισσότερο μεταξύ τους παρά με άλλες εθνικές ομάδες¹⁴⁵.

Κάθε έθνος, ακόμα και τα «νεογέννητα» έχουν ή προσπαθούν να αναπτύξουν μία *εθνική ιδεολογία* γύρω από την οποία τα μέλη τους μπορούν να συσπειρωθούν και μια τυπική εικόνα με την οποία μπορούν να ταυτιστούν¹⁴⁶. Κατά πόσο, βέβαια, οι αντιλήψεις που κυριαρχούν για τον εθνικό χαρακτήρα και μέσα στην ίδια ομάδα κι εκτός, καθορίζονται από εθνοκεντρισμό και ξеноφοβία ή πρόκειται για κοινές αντιλήψεις ανάμεσα στους λαούς, είναι ένα επιμέρους ζήτημα που θα πρέπει να

---

¹⁴⁰ G. Allport., *The nature of Prejudice*, Addison – Wesley Publishing Company, Massachusetts, 1979, p.109

¹⁴¹ R. Holmes, όπως αναφέρεται στο Ευ. Κηπουροπούλου, *Η μελέτη της εθνικής ταυτότητας και ετερότητας μέσω της παραγωγής λόγου μαθητών και μαθητριών με πολιτισμική ετερότητα: Πολυπολιτισμικότητα και πολλαπλές ταυτότητες*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2010, σ.28

¹⁴² St. Hall, Who needs 'Identity'?... ό.π., σ.5

¹⁴³ R.W. Robins, The Nature of Personality: Genes, Culture and National Character, *Science*, (310), October 2005, p. 62

¹⁴⁴ Οι όροι εθνική ταυτότητα και εθνικός χαρακτήρας στη βιβλιογραφία χρησιμοποιούνται με ταυτόσημο τρόπο.

¹⁴⁵ G. Allport., *The nature of Prejudice*, ... ό.π., σ.116

¹⁴⁶ R. Ward, 'Frontierism' and National Stereotypes, *Report of the Annual Meeting*, The Canadian Historical Association, 43 (1), 1964, p.52

συζητηθεί¹⁴⁷. Η πιο απλή και διαδομένη απάντηση βρίσκεται στη, σχεδόν αυτόματη, ενστικτώδη, αντίδραση του ατόμου να ξεχωρίζει τον εαυτό του και τους οικείους του από τους υπόλοιπους¹⁴⁸. Για μια εμπειρισταωμένη απάντηση, όμως, το ερώτημα οφείλει να τεθεί στη βάση του διαχωρισμού ανάμεσα στην παραδοσιακή εθνικιστική ιδεολογία και στις νεωτερικές προσεγγίσεις.

Η διάσταση, έστω και σε ένα πρωτογενές επίπεδο, κρίνεται ως απαραίτητη καθώς αφορά στις θεωρίες σχετικά με τη γέννηση της εθνικής ταυτότητας. Πιο συγκεκριμένα, στον παραδοσιακό εθνικιστικό λόγο η θέση της εθνικής ταυτότητας είναι κυρίαρχη, είναι σταθερή και αδιάβλητη στο πέρασμα του χρόνου και καθιστά το άτομο μέλος της εθνικής ομάδας με έναν ουσιοκρατικό τρόπο, σαν η ένταξή του να υπακούει στους νόμους της φυσικής τάξης¹⁴⁹. Ακολουθώντας, όμως, την εξέλιξη των θεωριών από τη νεωτερική σκοπιά, αποδεικνύεται ότι η εθνική ταυτότητα μόνο ‘φυσική’ κατασκευή δεν είναι. Είναι λανθασμένη η πορεία της σκέψης που μπερδεύει τα φυσικά χαρακτηριστικά με τα επίκτητα, αυτά που αποκτούνται μέσω της μάθησης. Τα κληρονομικά χαρακτηριστικά αλλάζουν μόνο σταδιακά με την πάροδο του χρόνου, ενώ αυτά που μαθαίνονται – θεωρητικά τουλάχιστον – μπορούν να αλλάξουν τελείως περιεχόμενο στην ίδια γενιά. Τα εθνικά χαρακτηριστικά ανήκουν στην κατηγορία των επίκτητων, αυτών που μαθαίνονται. Και μάλιστα, μαθαίνονται τόσο έντονα ώστε παραμένουν αναλλοίωτα για όλη τους τη ζωή¹⁵⁰.

Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της εθνικής ταυτότητας προκύπτουν και μορφοποιούνται από τις ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις που η εθνική ομάδα έχει καθορίσει τόσο για τον εαυτό της όσο και για τους «άλλους»¹⁵¹. Άλλωστε, οι διαδικασίες συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας εμπεριέχουν την αλληλεπίδραση με τις αναπαραστάσεις, οι οποίες της παρέχουν σημασία και

---

¹⁴⁷ A. Terracciano, R.R. McCrae, Perceptions of Americans and the Iraq Invasion: Implications for Understanding National Character Stereotypes, *Journal of Cross – Cultural Psychology*, (38),(6), November 2007, Sage Publications, p. 696

¹⁴⁸ A. Terracciano, R.R. McCrae, Perceptions of Americans and the Iraq Invasion...ό.π., σ. 697

¹⁴⁹ Ευ. Κηπουροπούλου, *Η μελέτη της εθνικής ταυτότητας και ετερότητας μέσω της παραγωγής λόγου μαθητών και μαθητριών με πολιτισμική ετερότητα: Πολυπολιτισμικότητα και πολλαπλές ταυτότητες*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2010, σσ.2-3

¹⁵⁰ G. Allport., *The nature of Prejudice*, ... ό.π., σσ.113 – 114

¹⁵¹ Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα διδακτικής της ιστορίας και του περιβάλλοντος*, εκδ. Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2003, σσ.135 – 140

νόημα ορίζοντας κατά μία έννοια, το ίδιο το περιεχόμενό της¹⁵². Οι ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις που χρησιμοποιούνται για να ενσαρκώσουν τα εθνικά χαρακτηριστικά έχουν την *πραγματική τους διάσταση*¹⁵³, όπου ορίζεται ο τόπος, ο χρόνος – όλες οι ‘τεχνικές’ λεπτομέρειες – και τα συμβολικά στοιχεία που τις απαρτίζουν, όπως η γλώσσα, ενώ ταυτόχρονα έχουν και την *κοινωνική τους διάσταση*¹⁵⁴. Η διάσταση αυτή περιλαμβάνει την ύπαρξη των ενοποιητικών ιδιοτήτων μίας ομάδας, όπως εμπιστοσύνη, αλληλεγγύη, ομόνοια, κοινή οπτική και στοχοθεσία, οπότε συνδέει τα μέλη που μοιράζονται την ίδια εθνική ταυτότητα.

Ένα συμβολικό στοιχείο που καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την εθνική ομάδα εντοπίζεται στο όνομά της. Γλωσσολογικά υπάρχει ένα ενδιαφέρον σημείο, καθώς το όνομα της εθνικής ομάδας είναι ένα ουσιαστικοποιημένο επίθετο το οποίο περιγράφει πια όχι ένα χαρακτηριστικό του ανθρώπου αλλά ολόκληρη την ομάδα, όπως «οι ξένοι», «οι Μουσουλμάνοι». Ο μονολεκτικός χαρακτηρισμός «οι Μουσουλμάνοι» δε σημαίνει το ίδιο με τη διατύπωση, «ο ταδε είναι Μουσουλμάνος». Εμπεριέχει μια υπεργενίκευση και ταυτόχρονη απόδοση όλων των χαρακτηριστικών – θετικών κι αρνητικών – της ομάδας σε ένα άτομο που πιθανόν δεν το γνωρίζουμε¹⁵⁵. Ακόμα κι από την αλλαγή του ονόματος μίας εθνικής ομάδας φανερώνεται η μεταβολή των ιστορικοκοινωνικών αναπαραστάσεων που την ακολουθούν. Η μετονομασία είναι απλά συμβολική του τρόπου πρόσληψης των χαρακτηριστικών της ομάδας από το κοινωνικό σύνολο κι ακόμα πιο συγκεκριμένα μαρτυρά τις προσδοκίες που έχει η κοινωνία για τη δυναμική της ομάδας, αν για παράδειγμα, γίνονται περισσότερο θετικές ή αρνητικές¹⁵⁶.

---

¹⁵² G. M. Breakwell, Social Representational constraints upon identity processes, in K. Deaux and G. Philogene, *Representations of the Social, Bridging Theoretical Traditions*, Blackwell Publishers, Massachusetts 2001 p.283

¹⁵³ S. Lahlou, Functional Aspects of Social Representation, in K. Deaux and G. Philogene, *Representations of the Social, Bridging Theoretical Traditions*, Blackwell Publishers, Massachusetts 2001 p.135

¹⁵⁴ Ό.π.

¹⁵⁵ S. Bernd, Self and Group in Modern Society: Ten Theses on the Individual Self and the Collective Self, in *The Social Psychology of Stereotyping and Group Life*, ed. R. Spears, P. Oakes, N. Ellemers, S.A. Haslam, Oxford, 1997, p.324

¹⁵⁶ G. Philogene, From Race to Culture: The Emergence of African American, in K. Deaux and G. Philogene, *Representations of the Social, Bridging Theoretical Traditions...ό.π.*, p.116

Αξίζει να παρατηρήσουμε, ότι εφόσον δεν μπορεί να υπάρξει απόλυτη ταύτιση γύρω από τις αναπαραστάσεις που θα συσπειρώσουν τα μέλη γύρω από κάθε εθνική ομάδα, τα μέλη τείνουν να "απορρίπτουν" ή να μετασχηματίζουν κατά βούληση τις ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις που τους φαίνεται ότι απειλούν κάποιες σημαντικές πτυχές της ταυτότητάς τους¹⁵⁷ ή το ακριβώς αντίθετο. Δηλαδή, μπορεί να ανακαλούν αναπαραστάσεις και στερεότυπα που μοιράζονται με τα υπόλοιπα μέλη, στις περιπτώσεις που η ομάδα φαίνεται να απειλείται, προκειμένου να την ενισχύσουν¹⁵⁸. Όπως αποδεικνύεται, οι διαδικασίες συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας αλληλεπιδρούν με τις ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις και τα εθνικά στερεότυπα, που τους παρέχουν σημασία και νόημα προσδίδοντας θετική ή αρνητική αξία στην ομάδα¹⁵⁹. Οι αναπαραστάσεις που τροφοδοτούν τα εθνικά στερεότυπα φαίνεται πως σχετίζονται κυρίως με οικονομικούς, γεωγραφικούς κι ιστορικούς παράγοντες¹⁶⁰.

Με το πέρασμα των χρόνων οι ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις μεταμορφώνονται σε κοινώς αποδεκτά μηνύματα. Μηνύματα που ορίζουν τι είναι αποδεκτό και τι όχι σε σχέση με το περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας κάθε ομάδας¹⁶¹. Ποιοι παράγοντες, όμως, διαμορφώνουν το περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας; Ως ειδικός επιστημονικός όρος τα *εθνικά στερεότυπα* – ακόμα κι αν θεωρούνται αμφιλεγόμενα – λειτουργούν ως ακρογωνιαίος λίθος στη θεμελίωση του εθνικού χαρακτήρα¹⁶². Ως έννοια – κλειδί, λοιπόν, της παρούσας εργασίας και δεδομένου ότι παραμένουν εξαιρετικά ανθεκτικά στον χρόνο¹⁶³, είναι σκόπιμο να αναφερθούμε αναλυτικότερα σε κάποιες πτυχές τους.

Στα πρώτα στάδια των μελετών γύρω από τα εθνικά στερεότυπα, οι έρευνες επέμεναν στην απόδοση ανθρωπολογικών κυρίως χαρακτηριστικών στα μέλη μιας

---

¹⁵⁷ G. Breakwell, Social Representational Constraints Upon Identity Processes, in K. Deaux and G. Philogene, *Representations of the Social, Bridging Theoretical Traditions...*ό.π., p.282

¹⁵⁸ J. Shilts Boster, K. Maltseva, A Crystal Seen From Each of Its Vertices: European Views of European Characters, *Cross – Cultural Research*, (40), (1), Sage Publications, 2006, p.49

¹⁵⁹ G. Breakwell, Social Representational Constraints...ό.π., p.283

¹⁶⁰ R.R. McCrae, A. Terracciano, National Character and Personality, *Current Directions in Psychological Science*, Sage Publications, p.161

¹⁶¹ J.H.Liu, R. Goldstein – Hawes et al., "Social representations of events and people in world history across 12 cultures", *Journal of cross – cultural Psychology*, 36(2) , Sage Publications, March 2005, p. 172

¹⁶² D. Peabody, *National Characteristics*, University Press, Cambridge, 1985, p. 6

¹⁶³ A. Terracciano, R.R. McCrae, Perceptions of Americans and the Iraq Invasion..., ό.π.,p. 706

εθνικής ομάδας, με αποτέλεσμα τα εθνικά στερεότυπα να παραμένουν απλές κατασκευές χωρίς εμπειρική κι επιστημονική τεκμηρίωση. Αν και τα τελευταία χρόνια, οι θεωρητικές προσεγγίσεις που ενδύουν τα εθνικά στερεότυπα αποδεικνύονται μέσω δεδομένων, τα οποία είναι πια εύκολα προσβάσιμα στην ψηφιακή εποχή που διανύουμε¹⁶⁴, η ακρίβεια και ο ‘πυρήνας της αλήθειας’ που ενδεχομένως εμπεριέχονται στα εθνικά στερεότυπα, εξακολουθούν να οδηγούν σε νέες μελέτες την επιστήμη προκειμένου να εξακριβωθούν. Η προβληματική, ωστόσο, που εξακολουθεί να υπάρχει βρίσκεται στα κριτήρια που θα διασφαλίσουν αυτήν την επαλήθευση¹⁶⁵, καθώς οι άνθρωποι σε ολόκληρο τον κόσμο εύκολα αναπτύσσουν στερεοτυπικές ιδέες για τα έθνη με τις οποίες συμφωνούν τόσο, που πιστεύουν ότι είναι και σωστές, παρόλο που δεν είναι ακριβείς. Υπάρχει, δηλαδή, μια ευρεία αποδοχή στην απόδοση και τη χρήση τους χωρίς, όμως, να υπάρχει η αντίστοιχη περαιτέρω εξακρίβωση¹⁶⁶.

Τα εθνικά στερεότυπα, λοιπόν, οριοθετούνται ως «*συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που αποδίδονται σε μια εθνική ομάδα με τη μέθοδο της γενίκευσης και θεωρούνται αδικαιολόγητα*¹⁶⁷». Οι λόγοι που οδηγούν κάθε φορά στη στερεοτυπική σκέψη αν κι είναι φυσικά συγκεκριμένοι, αυτό δε σημαίνει ότι είναι και πάντοτε σωστοί¹⁶⁸, γι’ αυτό η αναγνώριση του περιεχομένου τους συντελεί στην καλύτερη κατανόηση και την ενδεχόμενη αλλαγή τους¹⁶⁹. Συγκεκριμένα, στα εθνικά στερεότυπα η αναγνώριση της ακρίβειας ή της αλήθειας του περιεχομένου τους είναι πολύ πιο απαιτητική υπόθεση καθώς είναι εγγεγραμμένα ως μέρος της εθνικής κληρονομιάς ενός λαού¹⁷⁰, κι άρα σχεδόν αδύνατο να παραγνωριστούν. Αυτό συμβαίνει με τους στερεοτυπικούς κώδικες που έρχονται χωρίς αποδείξεις από το παρελθόν, καθώς δεν μπαίνουν στη θέση μίας νέας ιδέας που υπόκειται σε

---

¹⁶⁴ G. Hofstede & R.R. McCrae, Personality and Culture Revisited: Linking Traits and Dimensions of Culture, *Cross – Cultural Research*, 38, (5), February 2004, pp.54 - 56

¹⁶⁵ M. Hrebickova & S. Graf, Accuracy of National Stereotypes in Central Europe: Outgroups Are Not Better than Ingroup in Considering Personality Traits of Real People, *European Journal of Personality*, 61, 2014, p.61

¹⁶⁶ R.R. McCrae, A. Terracciano, National Character and Personality..., ό.π., p.160

¹⁶⁷ J. Brigham, Ethnic Stereotypes, *Psychological Bulletin*, 76, (1), 1971, p.31

¹⁶⁸ Δ. Δασκαλάκης, *Βασικές αρχές κοινωνιολογίας*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 2004, σελ.51

¹⁶⁹ St. Madon et al, Ethnic and National Stereotypes: The Princeton Trilogy Revisited and Revised, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, (8), Sage Publishing, 2001, p.1008

¹⁷⁰ P. Devine, ‘Stereotypes and Prejudice: Their automatic and controlled components’, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 56, No 1, 1989, p.5li

διερεύνηση, αλλά αντίθετα, γίνονται αντιληπτοί από το σύνολο του έθνους ως ένας μύθος που γίνεται δεκτός χωρίς συζήτηση¹⁷¹. Ως μύθοι, ωστόσο, τα εθνικά στερεότυπα δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως προς την «αλήθεια» που εμπεριέχουν, αλλά ως προς αυτό που δεν εμπεριέχουν, δηλαδή, την κριτική δύναμη να ξεχωρίσουν τις αλήθειες από τα ψεύδη τους¹⁷².

Ο ρόλος της παράδοσης, επίσης, σε κάποιες κοινωνίες είναι ιδιαίτερα ανασταλτικός στο να ξεπεραστούν ορισμένες ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις που θεωρούνται «ιερές» εξαιτίας της παλαιότητάς τους¹⁷³. Οι αναπαραστάσεις αυτές, εν τω μεταξύ, λειτουργούν τόσο αδιόρατα και ταυτόχρονα διεισδυτικά και μπορεί να διαφέρουν σε τέτοιο βαθμό, ώστε τελικά να μην υπάρχει καμιά κοινή προϋπόθεση ανάμεσά τους¹⁷⁴, αλλά παρόλα αυτά να συναποτελούν τη δομή του προτύπου που δεχόμαστε ως πυρήνα. Εκτός από την παράδοση και τους ‘εθνικούς μύθους’, το περιεχόμενο των ιστορικοκοινωνικών αναπαραστάσεων θέτει στο επίκεντρο τις πολεμικές συγκρούσεις ως το περισσότερο ενδιαφέρον μέρος της Ιστορίας ενός λαού. Μέσα από μελέτες έχει αποδειχθεί ότι τα ιστορικά γεγονότα που ξεχωρίζουν ως σημαντικότερα σχεδόν παγκοσμίως δεν είναι τα επιστημονικά επιτεύγματα, οι τεχνολογικές ανακαλύψεις, ούτε οι φυσικές καταστροφές ή οι οικονομία, αλλά οι συγκρούσεις, οι Σταυροφορίες, οι συμμαχίες κτλ¹⁷⁵. Δεδομένου κιόλας πως ο όρος *εθνικά στερεότυπα* συνδέεται¹⁷⁶ με ζητήματα όπως εθνικές προκαταλήψεις, εθνική ταυτότητα, εθνικισμός, κ.ά. το ενδιαφέρον μας θα πρέπει να επεκταθεί και προς τη λειτουργία που έχουν και βέβαια, στο κατά πόσο η χρήση τους επιδρά στις κοινωνικές κι ιστορικές εξελίξεις.

Η λειτουργία τους, καταρχήν, ως υπεργενικεύσεις, ορθώνει τείχη στην επικοινωνία ενός πολυπολιτισμικού σύγχρονου κόσμου, μειώνοντας την αξία του ατόμου και της προσωπικότητας μπροστά στην εθνική ταυτότητα. Εξαιρετικό

---

¹⁷¹ W. Lippmann, *Κοινή Γνώμη*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα, 1988, σ.118

¹⁷² Ό.π.

¹⁷³ S. Jovchelovitch, “Social Representations, Public Life and Social Construction”, in K. Deaux and G. Philogene, *Representations of the Social, Bridging Theoretical Traditions*, Blackwell Publishers, Massachusetts 2001, p.169

¹⁷⁴ W. Lippmann, *Κοινή Γνώμη...ό.π.*, σσ.119 - 120

¹⁷⁵ J. Liu, R. Goldstein - Hawes, D. Hilton, et al., *Social Representations of...* ό.π., p.173

¹⁷⁶ J. Brigham, *Ethnic Stereotypes... ό.π.*, σ.15

ενδιαφέρον έχουν οι έρευνες γύρω από τα εθνικά στερεότυπα που στόχος τους είναι να εξακριβώσουν, εάν και σε ποιο βαθμό, τα ατομικά χαρακτηριστικά ανταποκρίνονται στα εθνικά στερεότυπα που έχει ένας λαός, είτε μέσω της αυτοκριτικής¹⁷⁷ – δηλαδή στην έρευνα να συμμετέχουν μέλη της ίδιας ομάδας, ίδιας εθνικότητας – είτε μέσω της παρατήρησης των εθνικών στερεοτύπων ενός λαού από κάποιον άλλο¹⁷⁸ - δηλαδή να συμμετέχουν μέλη διαφορετικής εθνικότητας -, είτε με συνδυασμό των δύο μεθόδων¹⁷⁹. Στις αναφερόμενες έρευνες, λοιπόν, τα ποσοστά οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι τα εθνικά στερεότυπα μπορεί να αποκαλύπτουν σε κάποιο βαθμό την κουλτούρα των λαών, αλλά δεν περιγράφουν τα ίδια τα άτομα του πληθυσμού τους.

Ακολούθως, με βάση τα ευρήματα αυτών των ερευνών υποστηρίχθηκε ότι, θεωρητικά τουλάχιστον, τα εθνικά στερεότυπα δεν είναι παγκοσμίως αποδεκτά. Από τη μία, έχει αποδειχθεί ότι υπάρχει ένας κοινός παρονομαστής στη συμπεριφορά των ανθρώπων σε όλον τον κόσμο που δεν εξαρτάται, ούτε μεταβάλλεται από την εθνική καταγωγή κι αφορά στην ανταπόκριση των περισσότερων ανθρώπων στα καθημερινά ζητήματα, όπως για παράδειγμα οι συναισθηματικοί δεσμοί των γονιών με τα παιδιά τους, οι σχέσεις με τους γείτονές του κ.ό.κ. Από την άλλη, όμως, όσον αφορά τη στάση που υιοθετούμε απέναντι σε πολιτισμικά ή εθνικά ζητήματα αποδεικνύεται ότι αυτή διαμορφώνεται από το κοινωνικό περιβάλλον¹⁸⁰, δηλαδή από τις επιρροές, τα στερεότυπα και τις αναπαραστάσεις που κυριαρχούν τη δεδομένη χωροχρονική συγκυρία. Επόμενο, είναι, λοιπόν, τα εθνικά στερεότυπα ενός έθνους για το άλλο να εξαρτώνται από τις σχέσεις (εμπόριο, οικονομία, πολεμική σύρραξη) των δύο λαών, την Ιστορία τους. Για παράδειγμα, δύο έθνη που βρίσκονται σε τεράστια γεωγραφική απόσταση είναι πιθανότερο να μην έχουν τα κατάλληλα ‘εργαλεία’ να κρίνουν το ένα το άλλο¹⁸¹, σε αντίθεση με δύο γειτονικά έθνη των οποίων η ‘καθημερινότητα’ κι η Ιστορία συμπλέκεται σε πολλά σημεία.

---

¹⁷⁷ A.Terraciano et al, National Character Does not Reflect Mean Personality..., ό.π., σσ.96 – 100

¹⁷⁸ A. Realo et al, Personality traits of Russian from the observer’s perspective, *European Journal of Personality*, 23 (7), 2009, pp.567 – 588

¹⁷⁹ M. Hrebickova & S. Graf, Accuracy of National Stereotypes in Central Europe... ό.π., σ.61

¹⁸⁰ R.W. Robins, The Nature of Personality... ό.π., p. 63

¹⁸¹ J. Shilts Boster, K. Maltseva, A Crystal Seen...ό.π., p.54

Κρίνοντας, τώρα, ένα έθνος τον εαυτό του, ενδοσκοπικά, οι στατιστικές σχετικά με τα αποτελέσματα διχάζονται στο σημείο όπου τα υποκείμενα της έρευνας αποδίδουν περισσότερα θετικά χαρακτηριστικά στη δική τους ομάδα. Ενώ στις πρώτες έρευνες που πραγματοποιήθηκαν φάνηκε ότι δεν υπήρχε θετική προκατάληψη των ατόμων προς την εθνική τους ομάδα, σε μεταγενέστερες μελέτες του ίδιου τύπου αυτή η διαπίστωση αμφισβητήθηκε¹⁸². Με αυτά τα δεδομένα, πάντως, το σίγουρο είναι ότι τα στερεότυπα που αφορούν την ίδια την εθνική ομάδα δεν είναι τόσο ακριβή όσο εκείνα που αφορούν άλλες εθνικές ομάδες¹⁸³, χωρίς, ωστόσο, αυτό να υπονοεί ότι τα χαρακτηριστικά που αυτό-αποδίδονται στην εθνική ομάδα είναι μόνο θετικά¹⁸⁴. Τα αυτό-στερεότυπα δεν είναι πάντοτε κολακευτικά¹⁸⁵, συνδυάζουν θετικά κι αρνητικά χαρακτηριστικά με την ίδια, σχεδόν, συχνότητα.

Εν ολίγοις, θα μπορούσε, βέβαια, κάποιος να αμφισβητήσει την εγκυρότητα τέτοιων ερευνών ως προς διάφορους παράγοντες, όπως αν το δείγμα που καλείται να συμμετάσχει ή η επιλογή των χαρακτηριστικών που μετρούνται είναι ενδεικτικά σε όλους τους πολιτισμούς ακόμα και το αν η μετάφραση των όρων – χαρακτηριστικών μπορεί να εφαρμοστεί σε ευρύτερη κλίμακα¹⁸⁶. Όπως, επίσης θα μπορούσε να αμφισβητηθεί η ύπαρξη των εθνικών στερεοτύπων καθώς, ως όρος, αποκλείει τη μοναδικότητα που προκύπτει μέσα από τον ιδιαίτερο χαρακτήρα. Μια τέτοια άποψη, ωστόσο, φαίνεται να μη συμερίζεται την αξία της γενίκευσης που είναι απαραίτητη σε κάθε επιστήμη προκειμένου να καταλήξει σε συμπεράσματα¹⁸⁷. Ένας συνδυασμός, λοιπόν, των ποσοτικών αυτών ερευνών με ποιοτική ανάλυση περιεχομένου και πειραματικό μέρος θα μπορούσε να προχωρήσει την επιστήμη στη βαθύτερη μελέτη και κατανόηση του φαινομένου¹⁸⁸.

---

¹⁸² W. Koomen, M. Bahler, National Stereotypes: Common representations and ingroup favouritism, *European Journal of Social Psychology*, (26), John Wiley and Sons, Ltd., 1996, pp. 326 – 331

¹⁸³ R.W. Robins, *The Nature of Personality...*ό.π., σ. 63

¹⁸⁴ A. Terracciano, R.R. McCrae, Perceptions of Americans and the Iraq Invasion..., ό.π., σ. 697

¹⁸⁵ W. Koomen, M. Bahler, National Stereotypes..., ό.π., pp.330 – 331

¹⁸⁶ R. McCrae, A. Terracciano, National Character and Personality, ό.π., p.157

¹⁸⁷ D. Peabody, *National Characteristics...*ό.π. p. 7

¹⁸⁸ K. Deaux, *Meaning and Making...*, ό.π., p. 315

Εν πάση περιπτώσει, ο εθνικός χαρακτήρας, τα χαρακτηριστικά του θα πρέπει να "μετρηθούν" με όσο το δυνατόν πιο αντικειμενικές, επιστημονικές μεθόδους, με ανάλυση περιεχομένου, με δημοσκοπήσεις¹⁸⁹, ώστε να συσχετιστούν και να αναλυθούν επιστημονικά οι κρίκοι που συνδέουν την προσωπικότητα, τον πολιτισμό – την κουλτούρα – και τα εθνικά στερεότυπα κάθε λαού. Οι ανάγκες που έχει γεννήσει η παγκοσμιοποίηση ζητούν τη βαθιά κατανόηση αυτών των διασυνδέσεων προκειμένου να δράσουν προληπτικά στις διαπολιτισμικές συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί στον σύγχρονο κόσμο¹⁹⁰.

Η εθνική ταυτότητα, λοιπόν, προκύπτει από κοινωνικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς παράγοντες οι οποίοι αντιπροσωπεύονται από δομημένες, κατασκευασμένες ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις¹⁹¹. Στον 21^ο αιώνα, τώρα, το πώς ένα έθνος φαίνεται να αντιμετωπίζει το παρελθόν του, την Ιστορία του δεν μπορεί πλέον – λόγω της παγκοσμιοποίησης – να αποτελεί μόνο δική του δικαιοδοσία.¹⁹² Επιλεγμένες αναπαραστάσεις και ορισμένα στερεότυπα σε διαφορετικά περιβάλλοντα έχουν ιδιαίτερα χρηστική λειτουργία¹⁹³. Αυτό ισχύει καθώς, οι ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις που ενδυναμώνουν τα εθνικά στερεότυπα έχει αποδειχθεί ότι μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως μέσο, ως επιχειρηματολογία – ακόμα κι ως άλλοθι - προκειμένου να δικαιολογήσουν συγκεκριμένες πολιτικές πρακτικές.

Για παράδειγμα, ο δημόσιος πολιτικός λόγος έχει τη δυνατότητα να μεταχειριστεί επιλεκτικά ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις προκειμένου να νομιμοποιήσει την εκάστοτε γραμμή της πολιτικής που θέλει να προωθήσει, ενώ άλλοτε πάλι υπάρχουν ορισμένες συλλογικές ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις που υπαγορεύουν την ενεργητική ή παθητική στάση ενός κράτους απέναντι στις διεθνείς εξελίξεις¹⁹⁴. Η σχέση ανάμεσα στην κοινωνική και

---

¹⁸⁹G. Allport., *The nature of Prejudice*, ... ό.π., σ.116

¹⁹⁰ R.W. Robins, *The Nature of Personality...*, ό.π., σ.63

¹⁹¹ Ευ. Κηπουροπούλου, *Η μελέτη της εθνικής ταυτότητας ...*ό.π., σσ.2-3

¹⁹² R. J. Evans, *Redisigning the Past: History in Political Transitions*, *Journal of Contemporary History*, Sage Publications, London, 38 (1), p.9

¹⁹³ K. Deaux, *Meaning and Making: Some Comments on Content and Process*, in K. Deaux and G. Philogene, *Representations of the Social, Bridging Theoretical Traditions*, Blackwell Publishers, Massachusetts 2001 p. 317

¹⁹⁴ J. Liu, R. Goldstein - Hawes, D. Hilton, et al., *Social Representations of events and people in world history...* ό.π., p. 172

πολιτική πρακτική και τα εθνικά στερεότυπα είναι αλληλεπιδραστική σε πολύ μεγάλο βαθμό, ενώ αναπόφευκτη – αν κι όχι δεδομένη – είναι κι η σύνδεσή τους με συμπεριφορές διάκρισης και περιθωριοποίησης, όπως ο ρατσισμός¹⁹⁵.

Τα κανάλια διάδοσης των εθνικών στερεοτύπων που διαρκώς αναπαράγονται δεν περιορίζονται, όπως είναι αναμενόμενο, στον πολιτικό λόγο. Μάλλον αντίστροφα λειτουργεί ο μηχανισμός, καθώς ο χαρακτήρας που αποδίδεται στις εθνικές ομάδες, είτε είναι θετικός είτε αρνητικός, αντικατοπτρίζεται σε όλο το εύρος του ατομικού και δημόσιου λόγου¹⁹⁶ μαζί με τα στερεότυπα και τις αναπαραστάσεις που τον νομιμοποιούν. Εθνογραφικά, μπορεί κάποιος να εντοπίσει ακόμα και στα ονόματα που έχουν τα μέλη της ίδιας εθνικής ομάδας, κάποια στοιχεία που φανερώνουν τα κοινά τους χαρακτηριστικά¹⁹⁷. Εφόσον, λοιπόν, όλο αυτό το υλικό αναπαράγεται καθημερινά σε ένα τόσο ευρύ διαλογικό φάσμα, από τα ανέκδοτα και τις προσωπικές αφηγήσεις, μέχρι τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και τη σχολική Ιστορία, είναι επόμενο η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας, τόσο της δικής μας όσο και των ‘άλλων’, να αποκτά έναν φανταστικό, θα λέγαμε, χαρακτήρα¹⁹⁸. Έναν χαρακτήρα που αρχίζει να διαμορφώνεται κιόλας από τις σχεδόν πανομοιότυπες πρακτικές που υπάρχουν σε κάθε χώρα σχετικά με την ανατροφή των παιδιών¹⁹⁹, δίνοντάς του, έτσι, μία αδιαπραγμάτευτη αίγλη.

Ο ρόλος της ατομικής (αντί)δράσης μπροστά σε αυτές τις συνθήκες, όσο κι αν φαίνεται περιορισμένος, δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί, αφού ακόμα και τα μέλη της ίδιας εθνικής ομάδας δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να θεωρηθούν ‘αντίγραφα’. Κι αυτό γιατί κάθε άνθρωπος εσωτερικεύει διαφορετικά τις ίδιες ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις, αντιλαμβάνεται κι εφαρμόζει με διαφορετικό τρόπο τα ίδια εθνικά στερεότυπα από έναν ομοϊδεάτη του²⁰⁰. Η κοινή γνώση των εθνικών στερεοτύπων που λίγο πολύ, όλοι, όσοι μοιράζονται το ίδιο

---

¹⁹⁵ D. Peabody, *National Characteristics...*ό.π., p. 17

¹⁹⁶ A. Realo, J. Allik et al, Mechanisms of the National Character Stereotype: How people in Six Neighboring Countries Describe Themselves and The Typical Russian, *European Journal of Personality*, (23), John Wiley and Sons, 2009, p.230

¹⁹⁷ G. Hofstede, R.R. McCrae, Personality and Culture Revisited: Linking Traits and Dimensions of Culture, *Cross- Cultural Research*, (38), (52), Sage Publications, 2004, p.80

¹⁹⁸ R.R. McCrae, A. Terracciano, National Character and Personality, *Current Directions in Psychological Science*, Sage Publications, p.160

¹⁹⁹ G. Hofstede, R.R. McCrae, Personality and Culture Revisited..., ό.π., p.70

²⁰⁰ S. Lahlou, Functional Aspects of Social Representation, in K. Deaux and G. Philogene, *Representations of the Social, Bridging Theoretical Traditions...*ό.π., p. 142

πολιτισμικό και κοινωνικό περιβάλλον, έχουν, αν και πανίσχυρη, μπορεί να αμφισβητηθεί όταν έρθει σε σύγκρουση με μία αντίθετη προσωπική άποψη²⁰¹. Το στερεότυπο το μαθαίνουμε κατά τη διάρκεια της επίσημης κοινωνικοποίησής μας, ενώ την προσωπική μας γνώμη τη διαμορφώνουμε κατά τη δική μας κοινωνικοποίηση. Αυτό δε συνεπάγεται, παρόλα αυτά, ότι αξιόπιστη είναι μόνο η γνώση που προκύπτει από την άμεση προσωπική μας εμπειρία, γιατί τότε θα έπρεπε να αμφιβάλλουμε σχεδόν για οτιδήποτε έχουμε μάθει ή μαθαίνουμε από διαφορετική πηγή πληροφόρησης²⁰².

Τελικά, αυτό που προκύπτει είναι ότι οι ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις, γενικότερα η κοινή μνήμη που τις ορίζει, θα πρέπει να αναζητήσει ένα νέο νόημα μέσω των κοινωνικών επιστημών, προκειμένου να διαπραγματευτεί την υποτροπή στο παρελθόν χωρίς να αποκλείσει το μέλλον. Ο στόχος αυτής της αναδρομικής κίνησης θα είναι να επανεγγράψει, να επαναπροσδιορίσει το παρελθόν, ώστε να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο για την αναβάθμιση του παρόντος. Μόνο έτσι ο ιστορικός ντετερμινισμός, όπου "η ιστορία επαναλαμβάνεται" θα δώσει τη θέση του σε μια Ιστορία αναβαθμισμένη και προσαρμοσμένη στις απαιτήσεις των σύγχρονων κοινωνιών²⁰³. Η πρόοδος σε αυτόν τον τομέα μπορεί να επιτευχθεί μόνο αν μετατοπίσουμε τη σημασία από το να σκεφτόμαστε "εθνικά" στο να σκεφτόμαστε πολυεθνικά. Να είμαστε έτοιμοι να "επανεξετάσουμε" τη μνήμη μας και να "ανταλλάξουμε" αναμνήσεις με διαφορετικούς πολιτισμούς και κουλτούρες²⁰⁴.

Ακόμα πιο συγκεκριμένα, η διάσταση αυτή της αλλαγής, που θα υπόκειται σε γενναίες μεταμορφώσεις αντιλήψεων και ιστορικοκοινωνικών αναπαραστάσεων, που θα απαιτεί ατομική, αλλά και συλλογική μεταρρύθμιση, είναι η αλλαγή των εθνικών στερεοτύπων. Τα εθνικά στερεότυπα θα πρέπει να υποβιβαστούν σε μειονεκτική θέση, καθώς αποτελούν τροχοπέδη στην επικοινωνία των ανθρώπων μεταξύ τους και σε πολλές περιπτώσεις, συνεισφέρουν στην ένταση των διεθνών σχέσεων μεταξύ των κρατών. Κι αυτό ισχύει σε κάθε

---

²⁰¹ A. Clemence, *Social Positioning and Social Representations*, in K. Deaux and G. Philogene, *Representations of the Social, Bridging Theoretical Traditions, ...ό.π.*, p. 88

²⁰² D. Peabody, *National Characteristics...*, ό.π., p. 13

²⁰³ H.K. Bhabha, *Culture's in-Between...*, ό.π., p.59

²⁰⁴ K. Robins, *Interrupting Identities: Turkey/Europe*, in *'Questions of Cultural Identity'*, eds. St. Hall, P. Du Gay, Sage Publications, London, 1996, p. 64

πολιτισμό για όλους τους πολιτισμούς²⁰⁵. Άλλωστε, σε ολόκληρο τον διάβα της Ιστορίας, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, το πεδίο της φυλής, αποτελούσε κι εξακολουθεί να αποτελεί πρόσφορο έδαφος για κάθε είδους προπαγανδιστή και δημαγωγό²⁰⁶, αφού όσο μεγάλη κι αν είναι η συνεισφορά της επιστήμης για την εθνική αυτογνωσία ενός λαού, οι εικόνες και τα συναισθήματα γύρω από την εθνική του ταυτότητα είναι πιθανό να υπερκαλύψουν ακόμα και τις αποδείξεις²⁰⁷.

Τα πορίσματα των τελευταίων χρόνων, πάντως, αποδεικνύουν ότι τα εθνικά στερεότυπα τείνουν να γίνονται ολοένα κι αχνότερα στις σύγχρονες κοινωνίες²⁰⁸. Οι λόγοι που έχουν οδηγήσει σε αυτό το αποτέλεσμα είναι πολλαπλοί, από την πολυπολιτισμική εκπαίδευση μέχρι τον συγχρωτισμό των φυλών που παρατηρείται σε ολόκληρο σχεδόν τον κόσμο. Ωστόσο, δεν υπάρχει λαός χωρίς εθνικά στερεότυπα, γιατί ένας λαός χωρίς στερεότυπα είναι αδιανόητο να υπάρξει²⁰⁹. Το χρέος μένει στα κανάλια διάδοσης των στερεοτύπων αυτών, κι ειδικότερα στο εκπαιδευτικό σύστημα που απασχολεί την παρούσα εργασία, να προετοιμάσει κατάλληλα ώστε να πραγματευτούν τις προκλήσεις του σύγχρονου κόσμου αναφορικά με τη συγκρότηση ταυτοτήτων και την ειρηνική συνύπαρξη των πολιτισμών.

---

²⁰⁵ A. Terracciano, R.R. McCrae, Perceptions of Americans and the Iraq Invasion...ό.π., p. 707

²⁰⁶ G. Allport., *The nature of Prejudice...*, ό.π., σ.110

²⁰⁷ Ό.π., σ. 125

²⁰⁸ G. Allport., *The nature of...* ό.π., p.204

²⁰⁹ W. Lippmann, *Κοινή Γνώμη...*ό.π., σ.115

ΜΕΡΟΣ Β΄:

ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΟΡΟΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

Κυριολεκτικά η λέξη φιλελληνισμός σημαίνει την αγάπη προς την Ελλάδα και τους Έλληνες. Αρχικά, ο όρος τοποθετήθηκε από τους ιστορικούς στο πλαίσιο της εμφάνισης μιας σειράς νεολογισμών του 19^{ου} αιώνα για να περιγράψει την ευνοϊκή στάση των ‘ξένων’ απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση του 1821²¹⁰. Στα ευρωπαϊκά λεξικά η λέξη «φιλελληνισμός» απαντάται με παρόμοια ή ταυτόσημη σημασία από το 1825, ενώ συγκαταλέγεται στους ιστορικούς όρους που πλαισίωσαν τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας των Ελλήνων από τους Τούρκους²¹¹. Η πρώτη εμφάνιση του όρου σε ελληνικό κείμενο γίνεται ήδη από το 1781 στο βιβλίο του Ιώσηπου Μοισιόδακα «*Θεωρία της Γεωγραφίας*». Αναφέρεται στον ‘διαχρονικό φιλελληνισμό’ που εκδηλώνουν οι Άγγλοι προς τους Έλληνες με αφορμή την παρότρυνση του συγγραφέα να αγοράζουν οι Έλληνες του εξωτερικού υδρόγειες σφαίρες από Άγγλους εμπόρους της εποχής²¹², ενώ όπως αναφέραμε, ειδικό περιεχόμενο πήρε κατά την Ελληνική Επανάσταση²¹³.

Οι διαστάσεις, όμως, που ακολούθησαν την εξέλιξη του όρου τον καθιέρωσαν ως ένα δημοφιλέστατο κίνημα της εποχής που περιλάμβανε ποικίλες εκδηλώσεις. Για παράδειγμα, εκδηλώσεις πολιτικού ακτιβισμού, όπως η προσέλευση εθελοντών στρατιωτών στην εμπόλεμη Ελλάδα, αλλά κι η ίδρυση φιλελληνικών επιτροπών, τα λεγόμενα Φιλελληνικά Κομιτάτα. Τα Κομιτάτα είχαν ως αποστολή τους, τόσο να περιθάλπουν τους πρόσφυγες και να φροντίζουν για τον ανεφοδιασμό στα πεδία της μάχης, όσο και την παράλληλη μέριμνα για την εκπαίδευση του ελληνικού λαού στις περιοχές που θα απελευθερώνονταν²¹⁴. Συμπληρωματικά σε αυτήν την έμπρακτη εκδήλωση, στην Ευρώπη,

---

²¹⁰ Λ. Δρούλια, Φιλελληνισμός: έξαρση και κορεσμός, *Ε-Ιστορικά*, εκδ.Χ. Κ. Τεγόπουλος, 2005, σ. 6, ανακτήθηκε από την ιστοσελίδα <http://helios-eie.ekt.gr/EIE/handle/10442/7647> στις 31.08.2021

²¹¹ G. Tolia, The Resilience of Philhellenism, *The Historical Review – La Revue Historique*, Section of Neohellenic Research/ Institute of Historical Research, Vol. XIII, 2016, p. 52

²¹² Λ. Δρούλια, Ο Φιλελληνισμός από το 1821 – 1823, *Ιστορία του Νέου Ελληνικού Έθνους*, τόμ.ΙΒ, σ.314

²¹³ Χ. Α. Στασινόπουλος, Λεξικό της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, εκδ. Δεδεμάδη, 1979, τόμ. Δ΄,σ.402 – 406

²¹⁴ Λ. Δρούλια, Ο Φιλελληνισμός... ό.π.,σ.314

λειτουργούσαν με την ίδια ένταση πολιτιστικές δράσεις έκφρασης φιλελληνικών αισθημάτων, όπως μαρτυρά η πλούσια καλλιτεχνική παραγωγή της εποχής, που έχει ως κύριο θέμα της είτε την Ελληνική Επανάσταση είτε την Ελλάδα γενικότερα²¹⁵. Εκθέσεις ζωγραφικής, συναυλίες, θεατρικές παραστάσεις ακόμα και η διακόσμηση ειδών καθημερινής χρήσης με παρόμοια θεματολογία σε συνδυασμό με τις πύρινες δημοσιεύσεις στον Τύπο και την πλούσια λογοτεχνική παραγωγή, συνθέτουν μια σχετικά ολοκληρωμένη εικόνα της «φιλελληνικής τάσης» που επικρατούσε στην Ευρώπη.

Ωστόσο, η διαδρομή του όρου μέσα στα χρόνια έχει ξεπεράσει την αρχική ιστορική περίοδο στην οποία αναφερόταν κι έτσι τώρα πια έχει επικρατήσει στον καθημερινό μας λόγο περιγράφοντας τη στάση και τις τοποθετήσεις προσώπων σχετικά με θέματα που αφορούν την Ελλάδα²¹⁶, ενώ παράλληλα με τον όρο φιλελληνισμός αναφερόμαστε και σε οποιαδήποτε πράξη, έκφραση ή απόφαση εκδηλώνεται υπέρ της Ελλάδας και των Ελλήνων από ξένη πηγή – είτε ιδιωτική, είτε δημόσια. Φιλέλληνες με την κυριολεκτική έννοια, βέβαια, υπήρχαν πάντοτε στην ιστορία της Ελλάδας, ακόμα και προτού η λέξη εμφανιστεί και της αποδοθεί συγκεκριμένο περιεχόμενο²¹⁷. Η χρήση του όρου ακόμα και για παρελθοντικές ιστορικές περιόδους τον συγκαταλέγει ανάμεσα στους όρους – αναχρονισμούς²¹⁸. Πιο συγκεκριμένα, ο φιλελληνισμός της Ελληνιστικής εποχής και της Ρώμης θα ανανεωνόταν από τους ανθρωπιστές της Δύσης από τον 14ο κιόλας αιώνα, από όταν δηλαδή, το φαινόμενο του φιλελληνισμού θα γινόταν πλέον ένα διακριτό τμήμα επιστημονικού ενδιαφέροντος και ένα δομικό στοιχείο του Δυτικού πολιτισμού²¹⁹.

Ακολούθως, ενδιαφέρον προκαλεί και το γεγονός ότι τον όρο «φιλελληνισμός» χρειάζεται να ακολουθεί σχεδόν πάντα ένας, είτε τοπικός είτε τροπικός προσδιορισμός ώστε να τον εξειδικεύει. Για παράδειγμα, υπάρχει εκτεταμένη βιβλιογραφία σχετικά με τον «Φιλελληνισμό κατά τη διάρκεια της Επανάστασης», ενώ εξίσου πολυάριθμοι είναι και οι τίτλοι που αναφέρονται

---

²¹⁵ Λ. Δρούλια, Ο Φιλελληνισμός... ό.π., σ.314

²¹⁶ Λ. Δρούλια, Φιλελληνισμός: έξαρση και κορεσμός...ό.π., σ.7

²¹⁷ Στ. Κουμανούδης, Περί Φιλελληνισμού, Πανδώρα, τόμ. ΙΖ', 385, 1866, σ. 4

²¹⁸ Λ. Δρούλια, Φιλελληνισμός: έξαρση και κορεσμός...ό.π., σ.8

²¹⁹ G. Tolia, The Resilience of Philhellenism...ό.π., σ. 53

ξεχωριστά στον «Γαλλικό – ιταλικό – γερμανικό κ.ό.κ Φιλελληνισμό». Η διατύπωση μπορεί να εμφανίζει παραλλαγές όπως: «Γερμανοί, Ιταλοί ...Φιλέλληνες», είτε «Ο φιλελληνισμός στην Ελβετία, στη Γερμανία...» κλπ. Το ίδιο ισχύει και με τους τίτλους που μελετούν ξεχωριστά την ιστορία και τη διαδρομή κάποιου φιλέλληνα, όπως παραδείγματος χάρη, «Ο φιλελληνισμός του Σταντάλ», «Ο αγγλικός φιλολογικός φιλελληνισμός: από τον Σαίξπηρ ως τον Μπάυρον». Η διαίρεση αυτή της έννοιας σε τόσες επιμέρους κατηγορίες είναι η απόδειξη της πολυμορφίας και της πολυπλοκότητας του μοναδικού φαινομένου του φιλελληνισμού.

Τα κίνητρα, η εξέλιξη και ο απόηχος κάθε περίπτωσης φιλελληνικής εκδήλωσης είναι διαφορετικά και συχνά αντιφατικά, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να αποδοθεί στον «φιλελληνισμό» μια ολιστική, συγκεντρωτική 'θεώρηση'. Αυτό που επικράτησε ήταν, κυρίως, οι αναπαραστάσεις των (νέο) – Ελλήνων, όπως αυτές διαμορφώθηκαν και μεταφέρθηκαν από τους Ευρωπαίους που επισκέφτηκαν την Ελλάδα. Οι αναπαραστάσεις αυτές, όπως είναι αναμενόμενο, δεν αποτελούν μια ακατέργαστη και αντικειμενική αλήθεια. Το αντίθετο μάλλον. Είναι γεμάτες από υποκειμενικά στοιχεία και κρίσεις που προέρχονται και βασίζονται στην προσωπική παιδεία και τον χαρακτήρα που έχει κάθε ένας από τους Ευρωπαίους συγγραφείς που έγραψε για την Ελλάδα και τους Έλληνες. Είναι αντανάκλασεις των ιδανικών, αλλά συνάμα και των στερεοτύπων που επικρατούσαν τη δεδομένη χρονική στιγμή στη χώρα απ' όπου προέρχονταν²²⁰.

Έτσι, κάθε κείμενο που αποτελεί μαρτυρία αυτόπτη μάρτυρα με αναφορά στην Ελλάδα και τους Έλληνες – είτε πρόκειται για ταξιδιωτικό κείμενο, είτε για απομνημονεύματα ή αλληλογραφία είτε για οποιασδήποτε μορφής δημοσίευση – έχει ως σημείο αναφοράς την προέλευση του συγγραφέα του και μεταφέρει τις αναπαραστάσεις και τα στερεότυπα του πολιτισμού του²²¹. Αυτό, ακολούθως, συνεπάγεται ότι κι οι αναγνώστες αυτών των κειμένων δεν μπορεί παρά να

---

²²⁰ A. Samiou, French travellers to Greece and the representation of modern Greeks in the nineteenth century, *Journal of European Studies*, 39, 2009, p.466

²²¹ Ι. Βιγγοπούλου, Το περιηγητικό ρεύμα στον 19^ο αιώνα. Ένας πολιτισμικός διάλογος ή ένας διάλογος πολιτισμών, *Σύγκριση*, 15, Οκτώβριος 2004, σ. 176

επηρεάζονται ως προς τη διαμόρφωση της συμπεριφοράς τους απέναντι στον πολιτισμό και τους ανθρώπους που περιγράφονται²²².

Πρόκειται για έναν ατέρμονο κύκλο. Όσα υποκειμενικά στοιχεία και να εμπεριέχονται, βέβαια, όλο αυτό το δίκτυο πληροφοριών κι εικόνων που διακινούνταν από ‘τους ξένους’ για την Ελλάδα και τους Έλληνες δεν παύει να έχει συμβάλει δυναμικά στη διαμόρφωση της εικόνας που κυριάρχησε πριν, κατά τη διάρκεια και μετά από την Ελληνική Επανάσταση σε όλους τους φιλελληνικούς κύκλους της εποχής στην Ευρώπη. Επίσης, η αξία των κειμένων αυτών σε ιστορικό επίπεδο είναι αδιαμφησβήτητα πολύτιμη, αφού η περιγραφή των γεγονότων γίνεται από άμεσα εμπλεκόμενους. Μάλιστα, το γεγονός ότι οι περιγραφές αυτές αποτελούν ένα μείγμα ποικιλόμορφων κι αντιφατικών διατυπώσεων συνδράμει ακόμα περισσότερο στην ανάγλυφη σκιαγράφηση μίας πλησιέστερης στην αλήθεια αναπαράστασης της ιστορικής περιόδου²²³.

Το ενδιαφέρον ‘των ξένων’ για την Ελλάδα δεν ήταν, ωστόσο, κάτι καινούργιο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Ο περιηγητισμός διαφόρων μεμονωμένων ατόμων με καλλιτεχνικές, πολιτικές και γενικότερα, εγκυκλοπαιδικές ανησυχίες στη βουκολική επαρχία της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας ήταν ένα συχνό φαινόμενο. Λαμβάνοντας υπόψη μας, ακόμα, ότι οι Ευρωπαίοι του 18^{ου} αιώνα γαλουχούνται με την κλασική αρχαιοελληνική παιδεία²²⁴, δεν είναι δύσκολο να κατανοήσουμε το ρεύμα προς τη χώρα μας. Η ευρωπαϊκή τέχνη²²⁵ – λογοτεχνία, ζωγραφική – είναι γεμάτη αποδείξεις του γνήσιου ενδιαφέροντος που έτρεφαν οι Ευρωπαίοι για το φυσικό πλούτο, τις ομορφιές και την καθημερινή ζωή στη χώρας

---

²²² Ι. Βιγγοπούλου, Το περιηγητικό ρεύμα στον 19^ο αιώνα ...ό.π., σ.176

²²³ Στ. Μπίρταχας, “Ημερολόγιο της πολιορκίας του Ναυαρίνου” του Giacinto Provana di Collegno (1824-25): συμβολή στη μελέτη των ιδιαιτεροτήτων της ιταλικής συνιστώσας του μαχόμενου φιλελληνισμού, ανακτήθηκε από τον ιστότοπο [Στάθης Μπίρταχας: Το “Ημερολόγιο της πολιορκίας του Ναυαρίνου” του Giacinto Provana di Collegno \(1824-25\): συμβολή στη μελέτη των ιδιαιτεροτήτων της ιταλικής συνιστώσας του μαχόμενου φιλελληνισμού. – Clio Turbata](#)

²²⁴ Η Ελλάδα, από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, άρχισε να γίνεται μέρος της περίφημης Grand Tour των Βρετανών, κυρίως, πλούσιων και μορφωμένων νέων. Η περιοδεία αυτή ήταν ένα ταξίδι των αριστοκρατικών νέων της Ευρώπης στην υπόλοιπη Ευρώπη, προκειμένου να γνωρίσουν από κοντά το περιεχόμενο των κλασικών τους σπουδών

²²⁵ Αρκεί να ανατρέξει κανείς στο έργο Ευρωπαίων περιηγητών στην Ελλάδα των αρχών του 19^{ου} αιώνα. Ενδεικτικά αναφέρονται τα ονόματα, William Haygarth, Edward Dodwell, Jacob Solomon Bartholdy, περιηγητών που το έργο τους θεωρείται πλέον ‘κλασικό’ στις περιηγητικές σπουδές

μας. Σε αντιπαράβολή με τα ευρωπαϊκά μέτρα, η ελληνική ύπαιθρος φάνταζε σαν κάτι εξωτικό, μια πηγή ενθουσιασμού που είχαν επαναφέρει στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος οι Ευρωπαίοι φιλόσοφοι με το κίνημα ήδη της Αναγέννησης²²⁶. Με λίγα λόγια, η ρομαντική διάθεση σε συνδυασμό με την αρχαιοελληνική κλασική παιδεία και τη χριστιανική ηθική του 19^{ου} αιώνα, αποτελούν ισχυρά κίνητρα για έναν νέο, μορφωμένο και χριστιανό Ευρωπαίο της εποχής να αποδείξει και έμπρακτα την αξία που δίνει σε όλα τα παραπάνω ιδεώδη με το να προστρέξει τους Έλληνες στον δίκαιο αγώνα τους.

Η τουρκοκρατούμενη Ελλάδα γίνεται η αναπαράσταση των χαμένων ιδανικών και του χαμένου μεγαλείου ενός ένδοξου παρελθόντος – του αρχαιοελληνικού – που περιμένει από τους σύγχρονους Ευρωπαίους να το υπερασπίσουν, βασιζόμενοι πάντα στις επιταγές των ρομαντικών αξιών και της χριστιανικής ηθικής της Ευρώπης των αρχών του 19^{ου} αιώνα²²⁷. Βασικά, η πολιτική διάσταση του ευρωπαϊκού – κυρίως – φιλελληνισμού αν και στην αρχή συνδέθηκε με το κίνημα του ρομαντισμού και της κλασικής παιδείας, στην πορεία μετεξελίχθηκε σε πολιτικό μήνυμα κατά της απολυταρχικής πολιτικής των κρατιών ευρωπαϊκών κρατών²²⁸. Η Ελληνική Επανάσταση συμβόλιζε στα μάτια των απανταχού Ευρωπαίων την ανατροπή των αυτοκρατοριών σε όλον τον κόσμο, την επανάσταση στις παλιές κρατικές δομές και την ταύτιση με τα ιδανικά της Γαλλικής Επανάστασης κι έρχεται να γεμίσει χρονικά το περιθώριο ανάμεσα στις αποτυχημένες εθνικοαπελευθερωτικές επαναστάσεις της Ιταλίας και της Ισπανίας στις αρχές του 1820, και στις επιτυχημένες της Γαλλίας και του Βελγίου το 1830²²⁹.

Η είδηση της Ελληνικής Επανάστασης είχε φτάσει στην Ευρώπη σε μια περίοδο σκληρής απολυταρχικής πολιτικής. Η Ιερή Συμμαχία του Μέττερνιχ φρόντιζε να διασφαλίζει τις βουλές των ‘ελέω Θεού’ ηγεμόνων και να προωθεί τα συμφέροντά τους ανά τον κόσμο. Ο ‘ξεσηκωμός’ των Ελλήνων, σε αυτό το

---

²²⁶ L. Potter, *British Philhellenism and the Historiography of Greece: A case study of George Finlay*, *The Historical Review*, Institute for Neohellenic Research, 1, 2004, p.187

²²⁷ Ο.π., σ. 188

²²⁸ Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Ο Ευρωπαϊκός Φιλελληνισμός και η Αντιβασιλεία στην Ελλάδα*, *Νέα Εστία*, τ.1602, σ. 435

²²⁹ W. St. Clair, *That Greece Might Still Be Free: The Philhellenes in the War of Independence*, Open Book Publishers, 2008, first edition 1972, Oxford University Press, p. xvii

πλαίσιο κάθε άλλο παρά δικαιολογημένος και απαραίτητος φαινόταν. Αντίθετα, αντιμετώπιστηκε σαν μια ευθεία και επικίνδυνη απειλή απέναντι στη σταθερότητα της πολιτικής κατάστασης που ήθελε την ακεραιότητα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας προκειμένου να εξασφαλιστούν τα συμφέροντα και οι βλέψεις των Μεγάλων Δυνάμεων. Παρόλη την αρνητική στάση των κυβερνήσεων απέναντι στην Επανάσταση των Ελλήνων το ενδιαφέρον των απλών Ευρωπαίων πολιτών ήταν αξιοθαύμαστο. Από την πρώτη κιόλας στιγμή, άνθρωποι από κάθε κοινωνικό στρώμα – κυρίως, όμως, μορφωμένοι - είδαν στην επανάσταση τον αγώνα των υπόδουλων Ελλήνων εναντίον της δυναστικής Οθωμανικής αυτοκρατορίας και ταυτίστηκαν με τον φιλελευθερισμό των αγωνιστών. Ήταν γι' αυτούς, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ένας τρόπος αντίδρασης και έκφρασης και των δικών τους αντιμοναρχικών συναισθημάτων. Μπροστά σε αυτήν την αντιμετώπιση από τους λαούς των χωρών τους, αλλά και στις αλληπάλληλες νίκες των Ελλήνων επαναστατών, οι Ευρωπαίοι ηγεμόνες άρχισαν να χαράζουν αλλαγή πλεύσης στις πολιτικές τους βλέψεις όσον αφορά στο ελληνικό ζήτημα²³⁰. «*Η φιλελληνική κοινή γνώμη με τη θερμότητα τόσων υψωμένων φωνών διέλυε τον πάγον των ανακτοβουλιών*²³¹...».

Η συλλογιστική ήταν απλή, όποιος θα κέρδιζε την εύνοια των επαναστατημένων Ελλήνων θα εξασφάλιζε μια μελλοντική προσοδοφόρα σχέση με το νεοσύστατο κράτος που, αν μη τι άλλο, θα είχε πολλές ανάγκες για να ικανοποιηθούν έναντι κάποιου κέρδους – οικονομικού, πολιτικού, στρατιωτικού. Βέβαια, όσο προκλητική κι αν ήταν αυτή η σκέψη οι ευρωπαϊκές δυνάμεις δεν μπορούσαν να διακινδυνεύσουν εξ αρχής την ήδη υπάρχουσα σχέση τους με την Οθωμανική αυτοκρατορία. Και σε αυτήν την περίπτωση τα συμφέροντα είναι, επίσης, πολλά. Οπότε, αποφασίζουν να κρατήσουν φαινομενικά ουδέτερη στάση, η οποία έχει τεράστια απόσταση από την προηγούμενη αρνητική, κι έτσι να διατηρήσουν και τις καλές τους σχέσεις με την παραπαίουσα αυτοκρατορία. Εν τω μεταξύ, οι φωνές των φιλελλήνων εν Ελλάδι διέκριναν την ανάγκη της μεταστροφής της πολιτικής των χωρών τους. Ενδεικτικά, ο λόρδος Μπάυρον

---

²³⁰ S. Bernstein, P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης: Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών, 1815 – 1919*, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1997, τόμ. 2^{ος}, σ. 35

²³¹ Δ. Κόκκινου, *Η Ελληνική Επανάσταση*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 1968, τόμ.5, σ.370

γράφει το 1824 ότι η Αγγλική πεποίθηση στην ακμαιοτήτα της άλλοτε κραταιάς Οθωμανικής αυτοκρατορίας αποδεικνυόταν φρούδα, ενώ αντίθετα ο μόνος δείκτης σταθερότητας κι ισορροπίας της Ευρώπης στην περιοχή θα ήταν μια ελεύθερη Ελλάς²³². Η διάρκεια, ωστόσο, της ανοχής των απολυταρχικών αυτοκρατοριών απέναντι στις «φιλελληνικές» ενέργειες των λαών τους δεν ήταν συνεχής. Μέσα στο 1822 άρχισαν να κλείνουν τις οδούς βοήθειας προς την Ελλάδα καθώς συνειδητοποίησαν ότι πίσω από τον φιλελληνισμό των χωρών τους κρυβόταν η πίστη στον φιλελευθερισμό. Από το 1823 όλα τα ευρωπαϊκά λιμάνια κλείνουν για τους εθελοντές φιλέλληνες²³³.

Σε αυτό το σημείο χρήσιμο θα ήταν να χρησιμοποιήσουμε την Ελληνική Επανάσταση ως ορόσημο για την πορεία του φιλελληνισμού, που όπως προτείνει ο G. Tolias, μπορεί να διαιρεθεί σε τρεις φάσεις: τον φιλελληνισμό που προϋπήρχε της Επανάστασης, αυτόν που εκδηλώθηκε κατά τη διάρκειά της και αυτόν που εδραιώθηκε από την Ανεξαρτησία κι έπειτα²³⁴. Σύμφωνα με αυτόν τον διαχωρισμό μπορεί στην πρώτη φάση να διακρίνει κανείς την μετουσίωση της διάχυτης θεωρίας του φιλελληνισμού σε υπαρκτό σύστημα αξιών. Οι αξίες αυτές λειτούργησαν ως φίλτρο για την αντιπαραβολή της σκλαβωμένης Ελλάδας με το ένδοξο παρελθόν της και ως καταλύτης για τον ξεσηκωμό ενάντια στους Οθωμανούς. Περνώντας στη δεύτερη και κεντρική φάση, κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, ο φιλελληνισμός έγινε πολιτικό ζήτημα κι απόκτησε κοινωνικό περιεχόμενο²³⁵. Αν και χιλιάδες εθελοντές οδηγήθηκαν σε δράση τη συγκεκριμένη περίοδο, τα κίνητρα που υπήρχαν πίσω από κάθε περίπτωση ήταν διαφορετικά κι όχι πάντα αγνά "φιλελληνικά"²³⁶. Προσωπικές φιλοδοξίες, ελπίδες για γρήγορο πλουτισμό και επαγγελματική αποκατάσταση είναι μερικά από τα αποδεδειγμένα κίνητρα ορισμένων 'φιλελλήνων' της ελληνικής ιστορίας²³⁷.

---

²³² Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση...ό.π.*, τόμ.4, σ.95

²³³ Κ. Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, αυτοέκδοση, Αθήνα 1979, τόμ. 2ος, σ.8

²³⁴ G. Tolias, *The Resilience of Philhellenism...ό.π.*, σ. 63

²³⁵ Ό.π., σ.65

²³⁶ Λ. Δρούλια, *Ο Φιλελληνισμός, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ελληνικά Γράμματα, 2003, τόμ.3^{ος}, σ. 274

²³⁷ Κ. Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα...ό.π.*, τόμ.1ος, σσ .10 - 14

Οι φιλελληνικές διαθέσεις της περιόδου μετά την Επανάσταση μετατράπηκαν ξεκάθαρα σε πολιτικά κόμματα με σχέσεις "εξάρτησης" από τις 'ξένες' δυνάμεις, αφού οι τελευταίες είχαν αναλάβει τον ρόλο του κηδεμόνα για το νεοσύστατο νεοελληνικό κράτος²³⁸. Γενικότερα, πάντως, ο φιλελληνισμός του 1821 έδωσε ουσιαστικό περιεχόμενο και γεωγραφική οντότητα σε έναν μέχρι τότε φιλολογικό περισσότερο όρο²³⁹, ενώ ενδεικτικό είναι ότι και το ενδιαφέρον της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας των φιλελλήνων τείνει να εξαφανίζεται από το 1840 κι έπειτα καθώς το ελληνικό κράτος αρχίζει να οργανώνεται, κυρίως με βάση τα ευρωπαϊκά πρότυπα²⁴⁰.

Σε ανθρώπινο, πιο προσωπικό επίπεδο οι σχέσεις που αναπτύχθηκαν ανάμεσα στους Έλληνες και τους Φιλέλληνες διαφοροποιήθηκαν, αντίστοιχα, ανάλογα με την περίοδο. Άλλωστε οι ξένοι που ονομάστηκαν «φιλέλληνες» από την Ιστορία δεν εκλήφθηκαν ακριβώς έτσι από την πλειοψηφία του ελληνικού λαού με την άφιξή τους στην Ελλάδα. Κυρίως αναφερόμαστε, βέβαια, σε όσους εθελοντές ήρθαν στην Ελλάδα να πολεμήσουν στο πλευρό των αγωνιστών στα πρώτα στάδια της Επανάστασης του 1821, αυτούς οι Έλληνες αντιμετώπιζαν με καχυποψία κι εχθρότητα²⁴¹. Εξ αρχής η άφιξή τους είχε θεωρηθεί 'περιττή' καθώς οι επαναστατημένοι είχαν ανάγκη κυρίως από χρήματα και πολεμοφόδια – κι όχι ανθρώπινο δυναμικό - ενώ οι πολεμικές 'τακτικές' των Ευρωπαίων, δεν μπορούσαν να συμβαδίσουν με τον ελληνικό ανταρτοπόλεμο²⁴². Πρόσθετοι λόγοι αντιπάθειας μπορούν να θεωρηθούν και ότι οι Ευρωπαίοι εθελοντές που έρχονταν στην Ελλάδα μπορούσαν να καταταχθούν στο στράτευμα με τον βαθμό που ήδη είχαν – οπότε οι Έλληνες βαθμοφόροι θα πλεόναζαν – και ταυτόχρονα οι φήμες ότι τα απελευθερωμένα εδάφη της Ελλάδας προορίζονταν για την αμοιβή των υπηρεσιών τους στον πόλεμο, ενώ τα συγκεκριμένα εδάφη αποτελούσαν τον κύριο 'στόχο' και των Ελλήνων οπλαρχηγών²⁴³.

---

²³⁸ G. Toliaς, *The Resilience of Philhellenism...*ό.π., σ. 67

²³⁹ K. Zanou, *Europe's Imaginary of Ancient of Ancient and Modern Ruins: Hellenism and Philhellenism*, in Omar Kholeif (επιμ.) *Two Days After Forever: A Reader on The Choreography of Time*, Berlin and New York, Sterberg Press, 2015, σ.15

²⁴⁰ A. Samiou, *French travellers to Greece...*ό.π., p.460

²⁴¹ K. Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι...*ό.π., τόμ. 1^{ος}, σ. 76

²⁴² Ό.π., σσ.73 – 76

²⁴³ Ό.π., σ. 77

Εν ολίγοις, οι αναπαραστάσεις που συνόδευσαν τον φιλελληνισμό της περιόδου της Επανάστασεως λειτούργησαν και με τα δύο πρόσημα. Υπήρξαν θετικές όταν ταύτιζαν τους αγωνιζόμενους Έλληνες με τα καταπιεσμένα από την Ημισέληνο πρότυπα της αρχαίας Ελλάδας πάνω στα οποία έχει στηριχθεί το οικοδόμημα ολόκληρης της ευρωπαϊκής σκέψης: «Οι βάρβαροι της Ανατολής επιτίθεντο εναντίον των απογόνων εκείνων που είχαν δώσει τα φώτα, τον πολιτισμόν και τας υπέρτατας αρχάς της εξυψώσεως του ανθρώπου...οι αλλόθρησκοι εξεστράτευαν εναντίον Χριστιανών. Και πάλιν η ημισέληνος εκινείτο κατά του Σταυρού.»²⁴⁴ Και υπήρξαν αρνητικές κατά τη μοιραία σύγκρουση της πραγματικότητας που επικρατούσε στην επαναστατημένη Ελλάδα με τις επιδιώξεις και τις ελπίδες των εθελοντών Φιλελλήνων, οι περισσότεροι εκ των οποίων σκέφτονταν κι έκριναν βάσει ευρωπαϊκών προτύπων, δηλαδή μιας άλλης πραγματικότητας²⁴⁵.

Και στις δύο περιπτώσεις, βέβαια, ισχύει ότι ο λόγος που ο Φιλελληνισμός ως κίνημα συμπαράστασης και βοήθειας σε αγωνιζόμενο λαό αναπτύχθηκε με τόση ένταση μόνο στην Ελλάδα, ενώ κι άλλες βαλκανικές χώρες (Αλβανία, Βουλγαρία, Σερβία) βρίσκονταν υπό την κυριαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι ότι καμία από αυτές δεν είχε το «προγονικό κλέος²⁴⁶». Ήταν η σειρά της Δύσης τώρα να προστρέξει τους απογόνους της Αρχαίας Ελλάδας, ως αντάλλαγμα για τα φώτα του πολιτισμού που της έδωσαν οι αρχαίοι μας πρόγονοι²⁴⁷. Χωρίς αυτό το ένδυμα της αρχαιολατρίας η Ελληνική Επανάσταση ίσως και να είχε την ίδια τύχη με την εξέγερση των Σέρβων χωρικών κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μερικά χρόνια πριν, η οποία αν και νικηφόρα, αγνοήθηκε ως 'τοπική αναταραχή' στα Βαλκάνια²⁴⁸. Η Ελλάδα είχε μεταμορφωθεί στον ιδανικό εκπρόσωπο της ευρωπαϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς και αντιπροσώπευε τη μόνη χώρα της Ανατολής που θα μπορούσε

---

²⁴⁴ Δ. Κόκκινου, *Η Ελληνική Επανάστασις...ό.π.*, τόμ.5ος, σ.361

²⁴⁵ Α.Ε. Βακαλόπουλος, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων, Ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα: έρευνα, πορίσματα, διδάγματα*, Ηρόδοτος, 2001, σσ.234 – 250

²⁴⁶ Στ. Κουμανούδης, *Περί Φιλελληνισμού...ό.π.*, σ.4

²⁴⁷ T. J. B. Spencer, *Fair Greece! Sad Relic: Literary Philhellenism from Shakespeare to Byron*, Chivers, Bath, 1973 στο Στ. Κουμανούδης, *Περί Φιλελληνισμού...ό.π.*, σ.55

²⁴⁸ Κ. Σιμόπουλος, *Ξενοκρατία Μισελληνισμός και Υποτέλεια*, Στάχυ, 1999, σ.466

να αποτελέσει εχέγγυο προόδου και πολιτισμού στην ευρύτερη γεωγραφική περιοχή²⁴⁹.

Η ευρωπαϊκή, ή μάλλον διεθνική, διάσταση του φιλελληνισμού εκτός από τον σύνδεσμο με την Αρχαία Ελλάδα και την αναβίωση του αρχαιοελληνικού πνεύματος είχε ως σημαντικό έρεισμα και την αντίθεση μεταξύ Ανατολής και Δύσης, μεταξύ Μουσουλμάνων και Χριστιανών. Πολλοί από τους ευρωπαϊκούς φιλελληνικούς κύκλους, αν και πολιτικά παρέμεναν βαθιά συντηρητικοί δεν μπορούσαν να παραγνωρίσουν το γεγονός ότι ένα χριστιανικό έθνος βαλλόταν από μία ανάδελφη, μουσουλμανική αυτοκρατορία. Άλλωστε, ενέργειες όπως ο απαγχονισμός του Πατριάρχη Γρηγορίου του Ε' αρχικά, και οι σφαγές των χριστιανικών πληθυσμών που ακολούθησαν, στη Χίο και στα Ψαρά δεν θα μπορούσαν να ενισχύσουν εντονότερα τις αναπαραστάσεις που επικρατούσαν στον υπόλοιπο κόσμο για τους αιμοσταγείς και βάρβαρους Τούρκους. Η ευρωπαϊκή στάση απέναντι στο *Corpus Christianum* επέβαλε την αποδοχή και την περίθαλψη της Ελληνικής Επανάστασης και των αγωνιζόμενων Ελλήνων²⁵⁰. Αυτή η διασταύρωση του φιλελληνισμού στο σημείο όπου η Δύση φαινόταν να συμμαχεί και να περιπλέκεται με τη λογοτεχνική και την πολιτική δράση, μπορεί να ταυτιστεί ως ιστορικό ανάλογο μόνο, ίσως, με τις Σταυροφορίες.²⁵¹

Όπως και να ειπωθεί, πάντως, η ιστορία των φιλελλήνων δεν αντικαθιστά την ίδια την ιστορία της Επανάστασης²⁵². Το κυριότερο είναι να αξιολογηθεί η προσφορά τους με νηφαλιότητα και το έργο τους, όποιο κι αν είναι αυτό, να λάβει της ανάλογης σπουδαιότητας²⁵³, κι ο φιλελληνισμός να ιδωθεί ως πολιτιστική ανταλλαγή ανάμεσα στην αρχαιότητα, τη Δυτική Ευρώπη και τις σύγχρονες κοινωνίες της Ανατολικής Μεσογείου. Άλλωστε η κληρονομιά που έχει αφήσει σε ευρύτερη κλίμακα αυτό το μοναδικό φαινόμενο με τη συγκέντρωση τόσο μεγάλου

---

²⁴⁹ Β.Ν. Παππάς, *Οι Φιλέλληνες στον Μακεδονικό Αγώνα και τους Βαλκανικούς Πολέμους*. Πανηγυρικός λόγος στην Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών στις 20.11.2017 για την Επέτειο του Μακεδονικού Αγώνα, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Εθνική Βιβλιοθήκη, Θεσσαλονίκη 2017, σ.9

²⁵⁰ Γ.Ι. Μακρυγιάννης, *Ο ιταλικός φιλελληνισμός την εποχή της ελληνικής επανάστασης και της οικοδόμησης του ελληνικού κράτους: Η περίπτωση του κόμη Alerino Palma di Cesnola*, Μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 25

²⁵¹ G. Toliaς, *The Resilience of Philhellenism...ό.π.*, σ. 53

²⁵² W. St. Clair, *That Greece Might Still Be Free...ό.π.*, p. xx

²⁵³ Κ. Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι ...ό.π.*, τόμ.1^{ος}, σ.15

σε όγκο και εύρος υλικού, είναι τεράστια και πολυσήμαντη. Η πολιτική, ιστορική, πολιτιστική και κοινωνική ιστορία της Ευρώπης του 19ου αιώνα έχει αναμφίβολα το στίγμα, τις ιδέες και τα ιδανικά της Ελλάδας²⁵⁴. Ο φιλελληνισμός, εν τέλει, κατάφερε να συνδυάσει την αλληλεπίδραση της ιδεολογίας, της πολιτικής και των πολιτιστικών αναπαραστάσεων²⁵⁵ και τον τρόπο με τον οποίο αυτή η αλληλεπίδραση σήμανε τη γεφύρωση του χάσματος ανάμεσα στην εκπολιτισμένη Ευρώπη και τη ‘γενέτειρα’ του πολιτισμού της, την Ελλάδα.

---

²⁵⁴ L. Potter, *British Philhellenism...ό.π.*, σ.188

²⁵⁵ G. Toliaς, *The Resilience of Philhellenism...ό.π.*, σ. 62

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΞΕΝΟΚΡΑΤΙΑ

«Ξενοκρατία: η ξενική κυριαρχία, το να διοικείται (ή να κυριαρχείται) μία χώρα από ξένους, η υπερίσχυση στη χώρα αυτή ξένων παραγόντων (οικονομικών, διοικητικών, κτλ)//ειδικότερα, η οικονομική υπεροχή των ξένων και η καταδυνάστευση των γηγενών από τους πρώτους»²⁵⁶.

Ο παραπάνω ορισμός, αν και προέρχεται από ένα λεξικό χωρίς ιστορική ειδίκευση περιγράφει αρκετές από τις αυτόματες σκέψεις που προκαλεί ο όρος ξενοκρατία. Συνεκδοχικά, λοιπόν, χωρίς να είναι ‘ιστορικός όρος’, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για να περιγράψει κάποια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο ή ακόμα και να ερμηνεύσει κάποιο συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός, με γνώμονα, σύμφωνα με όσα έχουν υποστηριχθεί παραπάνω, τις κυρίαρχες ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις που τον συνοδεύουν και τον νομιμοποιούν κάθε φορά. Ειδικότερα, πάντως, η ‘ξενοκρατία’ είναι ένας όρος φορτισμένος με αρνητικό νόημα κι αξιοποιείται στοχευμένα για να περιγράψει ακραίες – κατά κύριο λόγο – πολιτικές κι άλλες θέσεις. Ενώ πληθώρα μελετών και βιβλιογραφίας έχει καλύψει το φαινόμενο του Φιλελληνισμού, για την έννοια της ξενοκρατίας που θέλουμε να διαπραγματευτούμε στην παρούσα εργασία, αντίθετα, ηχηρή είναι η απουσία υλικού ουδέτερα χρωματισμένου. Αυτό αποδεικνύει τον ισχυρισμό ότι συζητώντας για την ξενοκρατία αναφερόμαστε σε έναν ήδη φορτισμένο όρο, ίσως όχι και τόσο ανοιχτό σε διαφορετικές αναγνώσεις.

Η Ελλάδα είναι μια χώρα που έχει υποστεί την ξένη κατοχή πολλές φορές, οπότε κυριολεκτικά, έχει μακρά παράδοση ‘ξενοκρατίας’, γι’ αυτό θα πρέπει – έστω ακροθιγώς – να γίνει μια ιστορική καταγραφή της εξέλιξης της «ξενοκρατίας = κατοχής εδαφικής από ξένους», Αν δούμε την ιστορική της εξέλιξη παρατηρούμε μια σειρά από διακυμάνσεις ως προς το ποιος κατείχε τον σύγχρονο ελλαδικό χώρο. Ήδη από τον 13ο αιώνα πολλές περιοχές της Ελλάδας ήταν υπό την κυριαρχία Βενετών και Φράγκων. Με την εξαίρεση του Δεσποτάτου της Ηπείρου και του Μορέως, που συστάθηκαν από Έλληνες ηγεμόνες το 1204, μετά από την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους, η Ελλάδα

---

²⁵⁶ Ι. Σταματάκου, *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσης*, Φοίνιξ, τόμ. 2^{ος}, σ. 2079

γνώρισε πρώτα τη δυναστεία των Φράγκων και των Βενετών από το 1204, και στη συνέχεια και σταδιακά των Οθωμανών Τούρκων από το 1453 και μετά. Κάποιες περιοχές είχαν καταληφθεί από τους Τούρκους λίγες δεκαετίες πριν από το 1453. Η ιστορική αυτή αναδρομή σημαίνει ότι η Ελλάδα δεν ήταν υπό ξένη διοίκηση μόνο για τα 400 χρόνια της Οθωμανικής κατοχής, αλλά ήταν υπό μια συνεχή κατάσταση ξενοκρατίας επί αιώνες και ότι η αντίσταση των Ελλήνων έναντι της ξενοκρατίας δεν ξεκίνησε το 1453 και τελείωσε το 1821, αλλά ήταν μια διαρκής προσπάθεια από τον 13^ο αιώνα ως και πρόσφατα.

Η σύντομη αυτή αναδρομή στην αναφορά των ‘ξένων’ ως ‘κατακτητών’ δεν μπορεί να αποκαλύψει τη διάσταση με την οποία είναι εγγεγραμμένη – κι εξακολουθεί να χρησιμοποιείται – η ξενοκρατία στις ελληνικές ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις που τη συνοδεύουν. Ξενοκρατία μπορεί να υπάρχει και όταν η χώρα να μην είναι ανεξάρτητη, αλλά οι δομές της διοικούνται από ξένες δυνάμεις²⁵⁷. Συγκεκριμένα, στην περίπτωση της Ελλάδας αν και το σύγχρονο ελληνικό κράτος ιδρύθηκε το 1830, εξακολούθησε να είναι υπό τον έλεγχο ξένων δυνάμεων. Για παράδειγμα, ακόμα και μετά τις συνταγματικές αλλαγές που ακολούθησαν την απελευθέρωση, η Ελλάδα συνέχισε να είναι υπό την επίδραση ξένων παραγόντων μέσω της διακυβέρνησης από φιλοαγγλικά, φιλορωσικά και φιλογαλλικά κόμματα για πολλά ακόμα χρόνια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν κι η Βασιλεία του Όθωνα, ο οποίος προερχόταν από την Βαυαρία και για πολλά χρόνια επέβαλε μια σειρά δομών προερχόμενων από αυτή την χώρα, ενώ παράλληλα πολλά στελέχη της διοίκησης και του στρατού ήταν από το εξωτερικό. Ακόμα και όταν τυπικά ήταν ανεξάρτητο κράτος, η Ελλάδα ήταν μια χώρα που αποτελούσε αντικείμενο ξένης διοίκησης.

Προκειμένου, ωστόσο, να αποφύγουμε τη μονοδιάστατη ερμηνεία του φαινομένου της ξενοκρατίας στην Ελλάδα, αλλά και να καλύψουμε το ευρύ φάσμα της ιστοριογραφίας που περιλαμβάνεται στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας, σκόπιμο είναι να μελετηθεί η επέμβαση των ξένων στα εσωτερικά και εξωτερικά θέματα της χώρας μας σε φάσεις. Έτσι, μπορούμε να διακρίνουμε την περίοδο της

---

²⁵⁷ J.Fulcher, J. Scott, *Sociology*, 3rd Ed, Oxford, 2007, p.394

επανάστασης 1821-1832, την περίοδο του ελευθέρου βίου από το 1832 έως το 1897, την περίοδο των αρχών του 20^{ου} αι. έως το 1940 περίπου και τον Β΄ ΠΠ, ενώ τέλος από το 1944 έως τις μέρες μας. Η διάκριση των φάσεων στις συγκεκριμένες συγκυρίες σχετίζονται με τις ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις που θα μπορούσαν να μεταφραστούν ως ξενοκρατία, υπό των πρίσμα των ερμηνειών που δόθηκαν παραπάνω.

Από το στάδιο ακόμα της προετοιμασίας του Γένους για την Επανάσταση θα μπορούσε κάποιος να διακρίνει την αναφορά στην πνευματική απόσταση ανάμεσα στην Ελλάδα και τον υπόλοιπο πολιτισμένο κόσμο. Όσο κι αν αυτή η διάσταση μοιάζει φυσιολογικό επακόλουθο της Τουρκοκρατίας, ωστόσο το γεγονός παραμένει. Η Ελλάδα προκειμένου να διεκδικήσει την ελευθερία της ‘έπρεπε’ να ακολουθήσει τον δρόμο της Ευρώπης, η αναγέννηση του ελληνικού πολιτισμού θα γινόταν μόνο μέσω της επαφής με τη φωτισμένη Ευρώπη²⁵⁸. Ακόμα κι η εθνική Αναγέννηση που προέτεινε ο Κοραΐς μέσω της εκπαίδευσης είχε ως απώτερο στόχο μία θέση της αναγεννημένης κλασικής Ελλάδας στην Ευρώπη των Φώτων με παγκόσμιο ορίζοντα²⁵⁹. Εξαρχής, δηλαδή, ο Αγώνας συνδέεται με την επαφή και το παράδειγμα της Δύσης, της Ευρώπης.

Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, το βλέμμα μας θα πρέπει να πέσει στο χάσμα μεταξύ της συμπεριφοράς²⁶⁰ της προσωρινής διοίκησης του Αγώνα η οποία ήθελε – τις περισσότερες φορές – να αξιοποιήσει τους Ευρωπαίους εθελοντές στη μάχη²⁶¹ και την άρνηση των Ελλήνων οπλαρχηγών να τους δεχθούν. Η άρνηση αυτή των Ελλήνων ήταν για την εποχή μία αντίσταση στην ξενοκρατία που υπήρχε εν μέρει στους κόλπους των στρατευμάτων, όπου οι επαγγελματίες «ξένοι» στρατιωτικοί διεκδικούσαν δικαιώματα και θέσεις εκμεταλλεόμενοι την ‘ευρωπαϊκή’ τους ταυτότητα. Οπωσδήποτε, η διάκριση αυτή δημιούργησε τις επικίνδυνες αναπαραστάσεις των Ευρωπαίων, των ‘ξένων’ ως ανώτερους οι οποίοι αναμειγνύονται στα ελληνικά ζητήματα. Όπως διαπιστώνουν κι οι ίδιοι οι

---

²⁵⁸ G. Toliaς, *The Resilience of Philhellenism, The Historical Review – La Revue Historique*, Section of Neohellenic Research/ Institute of Historical Research, Vol. XIII, 2016, p. 64

²⁵⁹ D. Barau, Η παιδαγωγική προσέγγιση του Φιλελληνισμού, Στο Π.Πιζάνιας (επιμέλεια, εισαγωγή) *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821...ό.π.*, σ. 194

²⁶⁰ Στ. Κουμανούδης, *Περί Φιλελληνισμού*, Πανδώρα, τόμ. ΙΖ', 385, 1866, σ.3

²⁶¹ Λ. Δρούλια, *Ο Φιλελληνισμός από το 1821 – 1823, Ιστορία του Νέου Ελληνικού Έθνους*, τόμ.ΙΒ, σ.316

εθελοντές με την άφιξή τους στην Ελλάδα «η κοινή γνώμη των Ελλήνων τρέφει μια αντιπάθεια προς κάθε 'ξένη' κυριαρχία, είτε προέρχεται από Τούρκο είτε από Tartar²⁶². Παρά την περιέργη συμπεριφορά τους, ωστόσο, οι εθελοντές κάποιες φορές απολάμβαναν το κύρος που τους έδινε απλά και μόνο να είναι Ευρωπαίοι, καθώς οι Έλληνες πίστευαν ότι οι ευρωπαϊκές στρατιωτικές μέθοδοι ήταν νικηφόρες στη μάχη και γι' αυτό δέχονταν περιστασιακά κάποιες συμβουλές²⁶³.

Στο πεδίο των μαχών της Επανάστασης, βέβαια, οι εκτροπές των Ελλήνων κυρίως στον τρόπο που αντιμετώπιζαν τους αιχμαλώτους τους, εκτός από την αποστροφή που προκαλούσαν στους Ευρωπαίους στρατιωτικούς, αποτελούσαν και απόδειξη ότι είχαν αντιγράψει το παράδειγμα των κατακτητών τους, δηλαδή τις βιαιότητες που χαρακτηρίζουν τους βάρβαρους, απολίτιστους λαούς. Ίσως και κάτι τέτοιο ήταν αναμενόμενο, ενώ το αντίθετο θα προϋπόθετε τη συχνή συναναστροφή με τη Δύση και τον πολιτισμό της. Κυριαρχεί, δηλαδή, μία αιωρούμενη ασάφεια ότι η αναγέννηση της Ελλάδος είχε ως απώτερη κατάληξη την αφομοίωση των Ελλήνων από τους Ευρωπαίους²⁶⁴.

Ένα από τα γνωστά παραδείγματα στην ελληνική ιστοριογραφία που έχουν χαρακτηριστεί συχνά ως αποδείξεις της ελληνικής υποτέλειας σε ξένες δυνάμεις²⁶⁵, σε διπλωματικό επίπεδο, ήταν η περίφημη επιστολή που είχε στείλει το Φιλελληνικό Κομιτάτο της Ζακύνθου με επικεφαλής τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο στον Άγγλο πρωθυπουργό Γεώργιο Κάνινγκ, το 1825, με σκοπό να ζητήσει την προστασία του Αγώνα. Η γνωστή κι ως *Πράξις Υποταγής (Act of Submission)*, έχει ερμηνευτεί από μια μερίδα ιστορικών ως εφαρμογή των ιμπεριαλιστικών διαθέσεων των ξένων Δυνάμεων στην εμπλοκή τους στον ελληνικό Αγώνα²⁶⁶, γι' αυτό και θα μπορούσαμε να τη θεωρήσουμε ως ένα

---

²⁶² L. Stanhope, *Greece In 1823 And 1824: Being A Series Of Letters And Other Documents On The Greek Revolution, Written during a visit to that country*, Sherwood Jones and Co, Paternoster Row, London, 1824, p.3

²⁶³ W. St. Clair, *That Greece Might Still Be Free: The Philhellenes in the War of Independence*, Open Book Publishers, 2008, first edition 1972, Oxford University Press, p.85

²⁶⁴ D. Barau, *Η παιδαγωγική προσέγγιση του Φιλελληνισμού, Στο Π.Πιζάνιας (επιμέλεια, εισαγωγή) Η Ελληνική Επανάσταση του 1821...ό.π., σ. 194*

²⁶⁵ Π.Πιζάνιας, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ένα Ευρωπαϊκό γεγονός*, εκδ.Κέδρος, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2009, σ. 64

²⁶⁶ Στ. Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος: Η θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους 1821 – 1862*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2005, σ. 183

αποτέλεσμα της ξενοκρατίας στην Ελλάδα προερχόμενο αυτή τη φορά από την εγχώρια εσωτερική πολιτική σκηνή, λόγω των συγκυριών.

Η περίοδος της διακυβέρνησης του Καποδίστρια (1828 – 1832) αν και δεν μπορεί να θεωρηθεί περίοδος «ξενοκρατίας», ωστόσο σε κάποια σημεία ο όρος μοιάζει να εφαρμόζει, με παρόμοια γνωρίσματα. Για παράδειγμα, το αντιπολιτευτικό κύμα που είχε δημιουργηθεί στην Ελλάδα εναντίον του Κυβερνήτη στηριζόταν κυρίως στην απήχηση που είχε η πολιτική του ως ‘ξένη’ προς τη χώρα και τους θεσμούς της. Η ιδεολογική και πολιτική ρήξη με τους Συνταγματικούς, οι οποίοι στο σύνολό τους προέχονταν από την ηγεσία της Επανάστασης, αφορούσε στη μορφή του πολιτεύματος, αλλά και στην εναντίωση απέναντι στην εγκαθίδρυση μιας ιδιότυπης απολυταρχίας η οποία είχε επιβληθεί από τον Καποδίστρια²⁶⁷. Το περιεχόμενο της αντίθεσης σε συνδυασμό με τις δυνάμεις καταστολής εναντίον των αντιφρονούντων που χρησιμοποιούσε ο Καποδίστριας αφήνουν ανοιχτό το ενδεχόμενο της αποξένωσής του κι από την ίδια την κοινωνία²⁶⁸.

Το πολίτευμα που εγκαθιδρύθηκε, ακολουθώντας τη δολοφονία του Καποδίστρια δεν ήταν άλλο από αυτό που είχε ήδη συμφωνηθεί από τις Μεγάλες Δυνάμεις με το Πρωτόκολλο του Μαρτίου του 1829, η κληρονομική μοναρχία. Σε αυτό το σημείο η Ιστορία της Ελλάδας ουσιαστικά οδηγείται, εκ των πραγμάτων από ξένους, δεδομένου ότι ο ίδιος ο Βασιλιάς της Ελλάδας και το όργανο της Αντιβασιλείας που κυβερνούσε τη χώρα αποτελούνταν αποκλειστικά από αλλοεθνείς. Στην Ιστορία, άλλωστε, ο όρος ‘Ξενοκρατία’ πρωτοακούστηκε την περίοδο της Αντιβασιλείας και στο εξής χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει την επιρροή των Ξένων δυνάμεων στην ελληνική πολιτική²⁶⁹

Από τις πρώτες κιόλας γραμμές του Βασιλικού Διαγγέλματος που απηύθυνε ο Όθωνας στους Έλληνες υπηκόους του κατά την άφιξή του, αναγνωριζόταν η «μεσιτεία» των Δυνάμεων ως ‘ένδοξη’ και ‘μεγαλόψυχη’²⁷⁰, προάγγελος της σχέσης εξάρτησης που θα κυριαρχούσε ανάμεσα στην οθωνική

---

²⁶⁷ Π.Πιζάνιας, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ένα Ευρωπαϊκό γεγονός...ό.π.*, σσ. 68 - 72

²⁶⁸ Ό.π

²⁶⁹ Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Ο Ευρωπαϊκός Φιλελληνισμός και η Αντιβασιλεία στην Ελλάδα, Νέα Εστία*, τ.1603, σ. 530

²⁷⁰ Στ. Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος...ό.π.*, σ.309

κοινωνία και τη Δύση²⁷¹. Εκτός από τους Βαυαρούς που αποτελούσαν την Αντιβασιλεία, οι διορισμοί ανθρώπων με όμοιο πολιτικό πνεύμα στις κυβερνητικές θέσεις ήταν κάτι που αναμενόμενα συνέβαλε σε κλίμα εσωτερικών αντιπαραθέσεων με τη δικαιολογία της επιβολής της ‘ξενοκρατίας’²⁷². Ομοίως ‘ξενοκρατία’ υπό τον όρο των διακρίσεων υπέρ των Βαυαρών, συναντάμε και στους κόλπους του στρατού εκείνης της περιόδου, με τις ενέργειες του Στέμματος να καλλιεργούν περαιτέρω την αμοιβαία εχθρότητα ανάμεσα στους Έλληνες ενόπλους και τους Βαυαρούς στρατιωτικούς. Οι ενέργειες αυτές, αρχής γενομένης από τη διάλυση των ατάκτων σωμάτων της επαναστατικής περιόδου, κορυφώθηκαν με τη μεροληπτική αντιμετώπιση που δέχονταν οι Έλληνες έναντι των Βαυαρών συναδέλφων τους (μισθολογικές ανισότητες, ανάληψη θέσεων, αλαζονική συμπεριφορά)²⁷³.

Γενικότερα, υπάρχει κι η θεωρία ότι .... Και παραπομπή πάντως η Αντιβασιλεία παρά τις ευρωπαϊκές της καταβολές, προκειμένου να επιβληθεί πολιτικά στους Έλληνες υπηκόους είχε ως στόχο της την οριοθέτηση των Μεγάλων Δυνάμεων σε έναν λιγότερο κυρίαρχο ρόλο. Ο στόχος αυτός, βέβαια, δεν μπόρεσε να εφαρμοστεί με επιτυχία, όχι όσο τα τρία ευρωπαϊκά κόμματα που έλεγχαν την πολιτική σκηνή της χώρας εξακολουθούσαν να λειτουργούν ως πόλος έλξης και κέντρα αποφάσεων, πολλές φορές με αντιπολιτευτικό χαρακτήρα. Ακόμα και τα ίδια τα μέλη της Αντιβασιλείας ανήκαν κατά κάποιο τρόπο, σε ένα από τα τρία κόμματα διευκολύνοντας έτσι, την αύξηση της επιρροής τους και μετατρέποντας τους πρεσβευτές των αντίστοιχων χωρών, Αγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας στην Ελλάδα σε ρυθμιστές και της εσωτερικής πολιτικής της χώρας²⁷⁴. Ο ρόλος των τριών ευρωπαϊκών κομμάτων αναντίρρητα υπήρξε καθοριστικός από την αρχή της Επανάστασης μέχρι και τα πρώτα βήματα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, και θα μπορούσε να ενταχθεί, κατά τη γνώμη μου, στην έννοια της ξενοκρατίας καθώς περιγράφει ανάγλυφα τον τρόπο διεΐσδυσης των ‘ξένων’ επιρροών στην ελληνική πραγματικότητα.

---

²⁷¹ Κ. Σιμόπουλος, *Ξενοκρατία, Μισελληνισμός και Υποτέλεια*, εκδ. Στάχυ, χ.χ, σ.527

²⁷² Στ. Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος...ό.π.*, σ. 311

²⁷³ Ο.π., σ. 327

²⁷⁴ Στ. Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος...ό.π.*, σσ. 365 – 367

Οι ‘ξενικές’, ωστόσο, επιρροές δεν προέρχονταν μόνο από την πολιτική σκηνή. Το παράδειγμα του διορισμού ‘ξένων’ γλωσσομαθών σε ελληνικές κυβερνητικές θέσεις στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, ήταν ένα φαινόμενο που από την αρχή κιόλας είχε καταγγεληθεί από τον Τύπο της εποχής. Οι «Βαυαροί» – όπως αναφέρονταν συνολικά οι Ευρωπαίοι στην Ελλάδα αυτό το διάστημα – παραγκώνιζαν τους αυτόχθονες στο ίδιο τους το κράτος επειδή οι δεύτεροι υστερούσαν στη γλωσσομάθεια²⁷⁵, ενώ ταυτόχρονα Ευρωπαίοι – αλλά κι Έλληνες της Ευρώπης – γίνονται η νεότερη άρχουσα τάξη του ελληνικού κράτους. Μόνο που οι παραπάνω κατηγορίες ‘ξένων’, κοσμοπολίτες μεν, δεν είχαν προσφέρει το ‘αίμα’ τους για την απελευθέρωση κι άρα η ανάληψη τέτοιων υψηλών ιεραρχικά θέσεων φάνταζε περισσότερο ως κατάληψη, αφού κανείς τους δεν είχε αναδειχτεί αξιοκρατικά²⁷⁶. Στο ίδιο πνεύμα, αντιδράσεις υπήρξαν και στη διαδικασία πολιτογράφησης των Φιλελλήνων που νομιμοποιήθηκε από τις νομοθετικές εργασίες της Αντιβασιλείας το 1835, όπου και συντάχθηκε ο «Κώδιξ της Ελληνικής Ιθαγένειας» κατά το πρότυπο του Αστικού Νόμου της Γαλλίας. Σύμφωνα με αυτόν αναγνωρίζονται ως Έλληνες υπήκοοι και οι Φιλέλληνες, ανάμεσα σε άλλες κατηγορίες²⁷⁷.

Οι ιστορικές περίοδοι που ακολουθούν την έξωση του Όθωνα και το τέλος της Συνταγματικής Μοναρχίας στην Ελλάδα, φυσικά, δεν είναι απαλλαγμένες από αναφορές, επιρροές κι εμπλοκή ξένων δυνάμεων στα ελληνικά πεπραγμένα. Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο εμφανίζονται κι επηρεάζουν τις πολιτικές αποφάσεις και συγκυρίες τις εμπλέκει σε ένα διεθνές πλαίσιο που, πλέον, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως ‘ξενοκρατία’, αν θέλουμε να μείνουμε πιστοί σε μια αποστασιοποιημένη και νηφάλια οπτική των ιστορικών γεγονότων.

---

²⁷⁵ Ε. Βόγλη, «Έλληνες το Γένος: Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821 – 1944)», Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα, 2012, σ.292

²⁷⁶ Ό.π., σσ. 292 -294

²⁷⁷ Ό.π., σσ. 295 – 298

ΣΥΓΚΕΦΑΛΑΙΩΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Οι ιδιαιτερότητες των όρων του Φιλελληνισμού και της Ξενοκρατίας, η στοχευμένη, αλλά και αμφιλεγόμενη χρήση τους είναι στοιχεία που τους κάνουν ιδιαίτερα ελκυστικούς για περαιτέρω μελέτη, ενώ η αντιπαραβολή τους εμπλέκει την ερμηνεία παρόμοιων ιστορικοκοινωνικών αναπαραστάσεων. Και στις δύο έννοιες ενσκήπτει ο παράγοντας «ξένοι», με διαφορετικές, ωστόσο αφετηρίες και πορεία. Η σύγκριση των δύο εννοιών μάς υπαγορεύει να κοιτάξουμε την αντανάκλαση των «ξένων» στον εθνικό μας εαυτό. Και στις δύο περιπτώσεις το διακύβευμα που μας απασχολεί είναι οι ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις που ενεργοποιούνται στο άκουσμα των όρων φιλελληνισμός και ξενοκρατία και κατά πόσο διαμορφώνουν την εθνική μας ταυτότητα.

Το σημείο αφετηρίας του φιλελληνισμού βρίσκεται στις καρδιές των λαών της Ευρώπης κι εκδηλώθηκε σε όλα τα κοινωνικά στρώματα από τα υψηλότερα έως τα χαμηλότερα. Τα υψηλότερα στρώματα, όπως είδαμε, ανταποκρίθηκαν ορμώμενα από την, κυρίαρχη για την εποχή, αρχαιολατρεία που είχαν γεννήσει οι κλασικές σπουδές, ενώ τα χαμηλότερα ως έναν τρόπο αντίδρασης στην απολυταρχία των δικών τους καθεστώτων. Αντίθετα, «ξενοκρατία» δεν μπορούμε να προσάψουμε στους λαούς της Ευρώπης συνολικά, ούτε ειδικότερα σε μεμονωμένα άτομα, αλλά περισσότερο στις ίδιες τις κυβερνήσεις. Η διαφορά, λοιπόν, εδώ, εντοπίζεται στο σημείο της αφετηρίας, την πηγή του φαινομένου. Ο μεν φιλελληνισμός αφορά πρωτίστως τις σχέσεις αλληλεγγύης ανάμεσα στους λαούς και δευτερευόντως τις κυβερνήσεις και τις πολιτικές τους, ενώ η ξενοκρατία λειτουργεί αντίστροφα.

Τόσο ο φιλελληνισμός όσο κι η ξενοκρατία, ωστόσο, φαίνεται ότι προκάλεσαν την εξέλιξη ή/και έλεγξαν τα πολιτικά γεγονότα στη χώρα μας με, όχι πάντοτε εμφανή, συσχετισμό των δυνάμεων. Οι Δυνάμεις ανταγωνίζονταν μεταξύ τους για τον ρόλο και τα προνόμια που θα διασφάλιζαν στη μετέπειτα ελεύθερη Ελλάδα²⁷⁸, την ώρα που η Ελλάδα δεν ήταν σε θέση ούτε να επιλέξει συμμάχους, ούτε να απορρίψει. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφερθεί και η ιστοριογραφία γύρω από τις αμφιλεγόμενες προθέσεις του κινήματος του φιλελληνισμού. Μπορεί

---

²⁷⁸ Κ. Σιμόπουλος, Ξενοκρατία, Μισελληνισμός και Υποτέλεια...ό.π.,σ.12

η εκδήλωση του φιλελληνικού κινήματος να αποτελέσει μια πολιτική πράξη των λαών της Ευρώπης, ακόμα και να θεωρήθηκε ευρέως ως αποπληρωμή του χρέους της στην χειμαζόμενη Ελλάδα για την αρχαία κληρονομιά που της κληροδότησε, όμως το φαινόμενο αυτό εξελίχθηκε και σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής. Ειδικότερα, όσες χώρες εκδήλωσαν έμπρακτα τον φιλελληνισμό τους εκμεταλλεύτηκαν αργότερα σε διπλωματικό επίπεδο τη συνδρομή τους στον Αγώνα της Ανεξαρτησίας των Ελλήνων, ως ένα «χρέος αιώνια απαιτητό» των Ελλήνων προς την Ευρώπη²⁷⁹. Από την άλλη μεριά, η ‘ξενοκρατία’, δεν θα μπορούσε να έχει διαφορούμενη χρήση, ούτε, φυσικά, να χρησιμοποιηθεί ευμενώς στη διπλωματική φαρέτρα των κρατών που ‘κατηγορούνται’ ότι την ασκούν. Σε ό,τι αφορά στην Ελληνική Επανάσταση, πάντως, ο ρόλος των «φιλελλήνων» και του φιλελληνισμού μπορεί να ιδωθεί και μέσα από την ευρωπαϊκή διάσταση που της δίνεται.

Ο διεθνής χαρακτήρας της επιβεβαιώνεται από την ενεργό παρουσία της θεματικής του Φιλελληνισμού σε πεδία μελέτης και εκτός της Ιστορίας – πολιτισμός, τέχνη, κ.ά. Η αντίφαση, βέβαια, κρύβεται στην ύπαρξη δύο άκρων της πρόσληψής της. Από τη μία υπήρχε η διεθνοποίηση της ελληνικής επανάστασης, η οποία παρέβλεπε την εσωτερική ιδιαιτερότητα του ελληνικού κινήματος καθώς το παράδοξο του Φιλελληνικού σχεδίου ήταν ότι οι Ευρωπαίοι περίμεναν οι Έλληνες να βρουν την πραγματική τους ταυτότητα, με το να επανενωθούν με τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη²⁸⁰. Αντίθετα, το άλλο άκρο, αντιπροσώπευε μία διεθνοποίηση που αρνιόταν τη νομιμοποίηση κάθε ξενικής επιρροής²⁸¹, ονομάζοντάς την «ξενοκρατία». Μαρτυρίες ακόμα και φιλελλήνων που βρίσκουν καταστροφική της επιρροή των ξένων δυνάμεων στην πολιτική της Ελλάδας²⁸², ήδη από την εποχή της Επανάστασης επιβεβαιώνουν την αμφιλεγόμενη σχέση Ελλάδας – Δυνάμεων τη δεδομένη ιστορική στιγμή.

---

²⁷⁹ Κ. Σιμόπουλος, *Ξενοκρατία, Μισελληνισμός και Υποτέλεια...ό.π.*, σ.481

²⁸⁰ D. Barau, *Η παιδαγωγική προσέγγιση του Φιλελληνισμού*, Στο Π.Πιζάνιας (επιμέλεια, εισαγωγή) *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821...ό.π.*, σ. 199

²⁸¹ G. Recout, *Ελληνική Επανάσταση: Η ιδρυτική στιγμή των μεσογειακών πολιτικών αλληλεγγύης*; Στο Π.Πιζάνιας (επιμέλεια, εισαγωγή) *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ένα Ευρωπαϊκό γεγονός*, εκδ.Κέδρος, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2009, σ. 124

²⁸² L. Potter, *British Philhellenism...ό.π.*, σ.186

Υπάρχει, ωστόσο, ένα σημείο όπου φιλελληνισμός και ξενοκρατία πρακτικά ‘συναντιούνται’. Ο φιλελληνισμός, ειδικότερα κατά την τρίτη φάση της εξέλιξής του, συγκέντρωνε τα χαρακτηριστικά της εφαρμογής των πρακτικών που εφάρμοζαν τα μοντέρνα, αλλά «ξένα» κράτη στο νεοσύστατο ελληνικό το οποίο σε αυτήν την φάση διαμόρφωνε την ταυτότητά του²⁸³. Δεδομένου, επίσης, ότι η συνεισφορά του Φιλελληνικού κινήματος που προτάθηκε και προωθήθηκε περισσότερο ήταν αυτή που απέκρυπτε επιμελώς τις σκοτεινές πλευρές του, οδήγησε το έθνος σε μια πλάνη με συσκοτίσεις και παραπλανητικές αναπαραστάσεις²⁸⁴. Ο δρόμος αυτός καθόριζε τις σχέσεις των Δυνάμεων με την Ελλάδα, για αρκετό χρονικό διάστημα – αν όχι και μέχρι σήμερα – και ερμήνευε κάθε πολιτική κίνηση με βάση το δίπολο αγάπη(φιλελληνισμός) – μίσος(ξενοκρατία) για την Ελλάδα, ενώ νομιμοποιούνταν και οι αντίστοιχες ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις.

---

²⁸³ G. Tolia, *The Resilience of Philhellenism*, *The Historical Review*, XIII..ό.π., p.67

²⁸⁴ Κ. Σιμόπουλος, *Ξενοκρατία, Μισελληνισμός και Υποτέλεια...ό.π.*, σ.481

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ

Ο περισσότερο γνωστός όρος απ' όσους διαπραγματεύεται η παρούσα εργασία είναι, σίγουρα, ο εθνικισμός. Ο εθνικισμός είναι ταυτόχρονα, όμως, και ο περιεκτικότερος σε επιμέρους όρους, όπως ιδεολογία, πατρίδα, έθνος, εθνική ταυτότητα, κ.ά. Όροι, οι οποίοι μπορούν να ενσωματωθούν και να λειτουργήσουν στο νοηματικό περιβάλλον που αναδεικνύονται, εμφανίζοντας διαφορετικά, κατά περίπτωση, χαρακτηριστικά, ώστε το ίδιο το φαινόμενο του εθνικισμού να γίνεται ακόμα πιο πολύπλοκο να αναλυθεί²⁸⁵. Ο προσδιορισμός των συγκεκριμένων εννοιών και η αποσαφήνιση της μεταξύ τους σχέσης δεν είναι εύκολο να γίνει, αφού κάθε ορισμός προϋποθέτει μια θεωρία, που ξεφεύγει από τη θεματική μας, ενώ παράλληλα μια κοινά αποδεκτή θεωρία που να ερμηνεύει συνολικά τον Εθνικισμό απουσιάζει. Γι' αυτό, ως απαραίτητη συνθήκη στην περαιτέρω μελέτη του φαινομένου του εθνικισμού θα πρέπει να οριοθετήσουμε την προσέγγισή μας στους επικρατέστερους – ως τώρα – ορισμούς που έχουν δοθεί και στις θεωρίες που τους συνοδεύουν.

Ο επιστημονικός διάλογος γύρω από τον Εθνικισμό έχει ως κεντρικό πυρήνα τη 'γέννηση' του Έθνους, αν δηλαδή, η δημιουργία του έθνους προηγείται ή έπεται της ιδεολογίας του Εθνικισμού. Την άποψη ότι προηγείται υποστηρίζουν, εν πρώτοις, οι ονομαζόμενες Αρχεγονιστικές και Παλαιστικές²⁸⁶ θεωρίες. Οι πρώτες διαχωρίζονται από τις δεύτερες στο ότι τα έθνη είναι αρχέγονα, με συνεχή ιστορική παρουσία και ότι ιστορικά, προηγούνται του έθνους – κράτους. Η εθνική ταυτότητα με βάση τη συγκεκριμένη προσέγγιση αναλύεται στη βάση κοινών γνωρισμάτων και πολιτισμικών δεδομένων που συνέχουν τις προ-εθνικές, εθνοτικές ομάδες. Οι κοινοί μύθοι καταγωγής, οι συμβολικοί κώδικες επικοινωνίας, η φυλή, η γλώσσα, η θρησκεία, τα έθιμα, οι παραδόσεις, συνιστούν τα στοιχεία που προσδίδουν συνοχή και δομούν το αίσθημα του «συνανήκειν», με τα έθνη να θεωρούνται ως «φυσικά» και τον εθνικισμό ως το νεότερο ιδεολογικό

---

²⁸⁵ Μπ. Άντερσον, *Φαντασιακές Κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 1997, σ. 11

²⁸⁶ Μ. Χατζόπουλος, 'Έθνος και Εθνικισμός. Συνοπτική επισκόπηση ενός σύγχρονου επιστημονικού διαλόγου, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, (19), 2002, σσ.114 – 115

τους περιβάλλον. Η διαφορά με τη δεύτερη σχολή, τους Παλαιούς, εντοπίζεται στην προέλευση του έθνους που εδώ μελετάται ως ιστορικό μόρφωμα το οποίο είτε διατηρείται σε συνέχεια μέσα στους αιώνες είτε ενεργοποιείται ανάλογα με την ιστορική περίοδο²⁸⁷.

Την επικρατέστερη νεωτερική ερμηνεία εκπροσωπούν στον επιστημονικό διάλογο οι Νεωτεριστές/ Μοντερνιστές. Θεωρούν ότι το Έθνος είναι μια σχετικά πρόσφατη ιστορικά κατασκευή που οικοδομήθηκε από τον Εθνικισμό και τους παράγοντες που τον εξέθρεψαν, οικονομικούς, πολιτικούς, ιδεολογικούς και πολιτισμικούς²⁸⁸. Κάθε δέσμη παραγόντων, αν και, σχετικά μονομερής, ωστόσο ανέδειξε τις πραγματικές συνθήκες με τις οποίες αλληλεπίδρασε το ρεύμα του εθνικισμού με αποτέλεσμα τη δημιουργία των εθνών, ανοίγοντας, έτσι, έναν νέο δρόμο στη μελέτη των κοινωνικών επιστημών. Οι νεωτερικές προσεγγίσεις βασίζονται, κυρίως – κι εδώ υπάρχουν διαστάσεις ανάμεσα στις σχολές²⁸⁹ - στην πολιτική διάσταση του εθνικισμού ως παράγοντα νομιμοποίησης και διαμόρφωσης του κράτους με συγκεκριμένες πολιτικές, κοινωνικές κι ιδεολογικές αναφορές. Ο πολίτης σε αυτό το κράτος επιθυμεί να είναι μέλος του έθνους και η κοινωνία που προκύπτει με αυτόν τον τρόπο είναι αποτέλεσμα κοινής βούλησης ελεύθερων και ίσων πολιτών²⁹⁰.

Κινούμενο στη μέση οδό είναι το κίνημα των Εθνοσυμβολιστών, οι οποίοι χωρίς να απορρίπτουν την απαραίτητη από γραφειοκρατική άποψη, νεωτερική οργάνωση των εθνών σε κράτη, αναγνωρίζουν ταυτόχρονα «τις βαθιές ρίζες» των εθνών μέσα στον χρόνο²⁹¹. Ως βαθιές ρίζες εννοούνται οι κοινές μνήμες, τα μοναδικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, η κοινή καταγωγή ακόμα και ο χώρος, το κομμάτι γης, δηλαδή, που καταλαμβάνει ιστορικά το συγκεκριμένο έθνος²⁹². Η σύνθεση επιχειρημάτων από τις δύο επικρατούσες θεωρίες, Αρχεγονιστών και Νεωτεριστών, επανερμηνεύει τις κλασικές αξιώσεις των πρώτων και τις

---

²⁸⁷ Μ. Χατζόπουλος, Έθνος και Εθνικισμός, Συνοπτική επισκόπηση..., ό.π.σ.114 – 115

²⁸⁸ Ό.π., σ.112 – 113

²⁸⁹ Α. D. Smith, *Εθνική Ταυτότητα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1991, σ.70

²⁹⁰ Ευ. Θ. Γούμενος, *Εθνική Ιδεολογία και Εκπαίδευση στην Ελλάδα Με Έμφαση Στον Ρόλο Των Βιβλίων Ιστορίας του Δημοτικού και του Ελληνικού Σχολείου την Περίοδο 1828 – 1940*, (Διδακτορική Διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αθήνα, 2015, σσ. 32- 33

²⁹¹ Α. D. Smith, *Εθνική Ταυτότητα...*ό.π., σσ.105 – 107

²⁹² Ό.π.

διασταυρώνει με τα σύγχρονα μεθοδολογικά εργαλεία των δεύτερων καταλήγοντας στη διατύπωση ότι η εθνική ταυτότητα τελικά είναι προϊόν αυτής της σύνθεσης νεωτερικών και προ-νεωτερικών στοιχείων²⁹³. Οι εθνοτικές κοινότητες που είχαν πολιτισμικό χαρακτήρα και στηρίζονταν σε κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, ανασηματοδοτήθηκαν με νέα συμφραζόμενα, στους κόλπους των κρατών της νεωτερικότητας. Μεταμορφώθηκαν, δηλαδή, σε ομοιογενή πολιτικά σύνολα, στα έθνη.

Στον απόηχο των τριών αυτών θεωρητικών συνόλων ερμηνείας σήμερα, έρχονται να προστεθούν οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις των Μετανεωτεριστών. Οι Μετανεωτεριστές επιχειρούν να αποδομήσουν τις κλασικές θεωρίες γύρω από το Έθνος και τον Εθνικισμό μέσω νέων τεχνικών που αναλύουν σύγχρονα προβλήματα, όπως τον ρόλο του φεμινισμού στην ιδεολογία του Εθνικισμού. Ενώ τα πορίσματά τους είναι, βέβαια, χρήσιμα για τον εκσυγχρονισμό του επιστημονικού διαλόγου, ωστόσο, βρίσκονται ακόμα σε πρώιμο στάδιο και γίνονται τόσο αποσπασματικά ώστε να μην έχουν τις προϋποθέσεις να θεωρηθούν ολοκληρωμένο θεωρητικό σχήμα²⁹⁴. Τελικά, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε πως όλες οι προαναφερθείσες θεωρίες, εκτός από τις Αρχεγονιστικές, καλύπτουν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Ο εθνικισμός δεν είναι συμφυής με την Ιστορία, αλλά δημιούργημά της.

Γενικότερα, η μετάβαση από τις εθνοτικές, προ-νεωτερικές κοινωνίες στον σχηματισμό των εθνών – κρατών ακολούθησε διαδρομές εθνογένεσης που για πάρα πολλά χρόνια υπάκουαν στον διαχωρισμό πολιτικός – πολιτισμικός εθνικισμός. Σύμφωνα με τον πολιτικό εθνικισμό²⁹⁵, στο έθνος είναι κυρίαρχη η ταυτότητα του πολίτη του κράτους. Όλοι οι πολίτες, ίσοι κι ελεύθεροι, έχουν τα ίδια δικαιώματα και τις ίδιες υποχρεώσεις απέναντι στον νόμο του κράτους, το οποίο συμφωνούν να τους κυβερνά. Η σύνδεσή τους έγκειται στην πολιτική τους ομοιογένεια, χωρίς η καταγωγή να παίζει κάποιον καθοριστικό ρόλο, όπως αντίθετα συμβαίνει στον πολιτισμικό εθνικισμό²⁹⁶. Σε αυτήν την περίπτωση, ο εθνικισμός έχει τις ρίζες του στο ‘ομοιόμορφο’, πατρογονικό παρελθόν που

---

²⁹³ Μ. Χατζόπουλος, Έθνος και Εθνικισμός..., ό.π., σσ. 116 – 117

²⁹⁴ Ό.π., σσ. 118 – 119

²⁹⁵ Σ. Βανδώρος, *Εισαγωγή στις Πολιτικές Ιδεολογίες*, ΣΕΑΒ, www.kallippos.gr, σ. 123

²⁹⁶ Ό.π., σ.123

μοιράζονται τα μέλη του έθνους. Κοινές παραδόσεις, γλώσσα, θρησκεία, είναι, όπως είδαμε και παραπάνω, στοιχεία που «δένουν» άρρηκτα τα μέλη και εξυψώνουν το έθνος σε υπέρτερη θέση ακόμα κι από το κράτος. Η παράδοση είναι κληροδότημα των προγόνων κι άρα η συμπερίληψη νέων μελών δεν είναι και τόσο εύκολη.

Η παραπάνω τυπολογία στο δίπολο πολιτικός – πολιτιστικός εθνικισμός δεν αποτελεί παρά μονάχα ένα θεωρητικό υπόβαθρο της κάθε προσέγγισης. Ο εθνικισμός που εμφανίζεται σε όλα τα κράτη έχει στοιχεία κι από τους δύο με διαφορές, εντούτοις, στην ‘ποσότητα’ και στην προτεραιοποίηση αυτών²⁹⁷. Ένα παράδειγμα που αποκαλύπτει αυτήν τη σύνθεση και τις ισορροπίες που διαμορφώνει κάθε φορά είναι ο τρόπος με τον οποίο αυτοπροσδιορίστηκαν οι εθνικισμοί ιστορικά. Για παράδειγμα, οι ‘πρωτογενείς εθνικισμοί²⁹⁸’ (γαλλικός κι αγγλικός), αποτελούσαν εθνικιστικές ιδεολογίες που αναπτύχθηκαν μέσα σε ένα υπάρχον πολιτικό σύστημα το οποίο όμως, ταυτόχρονα, διασφάλιζε στους πολίτες του τη συνέχεια της πολιτισμικής τους παράδοσης. Το μοτίβο αυτό περιορίζεται στους ‘δευτερογενείς εθνικισμούς²⁹⁹’, οι οποίοι δεν έχουν εξασφαλισμένη την εδαφική ανεξαρτησία τους – είτε πρόκειται για υπόδουλα έθνη (Ελλάδα), είτε για εθνικό πληθυσμό διασκορπισμένο στην υφήλιο, κ.ά – οπότε και οι εθνικισμοί αυτοί αποκτούν αγωνιστικό χαρακτήρα με απελευθερωτικές, ενοποιητικές ή και αποσχιστικές τάσεις αυτοδιάθεσης.

Το ενδιαφέρον, πάντως, σε αυτό το σημείο είναι ότι οι ‘πρωτογενείς’ εκείνοι εθνικισμοί φαίνεται πως με τον ένα ή τον άλλο τρόπο επηρέασαν, ακόμα και προκάλεσαν τη διαδοχική αλληλουχία των ‘δευτερογενών’. Έστω κι αν χρονικά οι αποστάσεις ανάμεσά τους δεν είναι μικρές, η παρατήρηση της εξάπλωσης των εθνικιστικών κινημάτων σε παγκόσμια κλίμακα σε χρονικό διάστημα μικρότερο των τριών αιώνων δεν μπορεί να ερμηνευτεί διαφορετικά³⁰⁰. Ο εθνικισμός μέσα από διαφορετικά ιστορικά και κοινωνικά συμφραζόμενα, αναδύθηκε στο τέλος του 18^{ου} αιώνα και κατάφερε να σχηματοποιηθεί και να

---

²⁹⁷ Σ. Βανδώρος, *Εισαγωγή στις Πολιτικές Ιδεολογίες ...ό.π.*, σ.123

²⁹⁸ Π. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2011, σ. 77

²⁹⁹ Ό.π., σ. 78

³⁰⁰ Ό.π., σ. 81

επιβιώσει μέσα σε μια ποικιλία ανομοιογενών περιβαλλόντων³⁰¹. Η ποικιλία αυτή διαμόρφωσε τον ιδιαίτερο χαρακτήρα κάθε εθνικισμού, τον ρυθμό ανάπτυξης και εξέλιξης του, ενώ παράλληλα απέδειξε ότι η διάχυση των ιδεών γύρω από το Έθνος και η αίγλη που είχε προκαλέσει η ανάδυση των πρώτων εθνικών κρατών υπήρξαν όντως μεταδοτικές.

Χρονολογικά, ωστόσο, οι περισσότεροι μελετητές, συμφωνούν ότι ο εθνικισμός δεν θα μπορούσε να τοποθετηθεί χρονολογικά νωρίτερα από τον 18^ο αιώνα. Τουλάχιστον μέχρι τον 18ο αιώνα το τοπίο – κυρίως στην ευρωπαϊκή ήπειρο – ήταν διαμορφωμένο από την ύπαρξη μικρότερων πολιτικών σχηματισμών με βάση το ισχύον φεουδαρχικό σύστημα³⁰². Η δημιουργία του 'κράτους', λοιπόν, ήταν ξένη προς τα συμφέροντα και τις ταυτότητες των υπηκόων τους μέχρι που επιστρατεύτηκε η ενοποιητική έννοια του 'έθνους'³⁰³, με αποτέλεσμα να αρχίζει η διαφοροποίηση ανάμεσα στο έθνος – κράτος και το κράτος ως πολιτική διάσταση και δείκτη της εξέλιξης των κοινωνιών. Έτσι, φτάνοντας στους εθνικισμούς του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, το ζητούμενο πια γίνεται η νομιμοποίηση του κράτους. Η εδραίωση του κράτους ως υπέρτατη αρχή, πολιτικοποίησε την εθνογραφία και τις πολιτισμικές διαφορές κι αυτό άρχισε να δημιουργεί αντιπαραθέσεις στις διαφορετικές εθνικές ομάδες που συνυπήρχαν στο ίδιο κράτος³⁰⁴. Γι' αυτό, οι πολιτισμικές παραδόσεις μετασχηματίστηκαν σε κρατικές ιδεολογίες οι οποίες μέσω των καναλιών της εθνικής παιδείας 'εκπαίδευαν' τους πολίτες³⁰⁵. Ο στόχος ήταν η σφυρηλάτηση μιας συλλογικής ταυτότητας που θα οδηγούσε στην κοινωνική συνοχή των νέων κρατών³⁰⁶. Η δύναμή του εθνικισμού ως εκδήλωση πατριωτισμού είχε τεράστια δύναμη. Παράδειγμα ότι στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο η κινητοποίηση της μάζας των πολιτών βασίστηκε στην παραδοχή ότι το κράτος ήταν οι ίδιοι³⁰⁷. Το «Έθνος»,

---

³⁰¹ Μπ. Άντερσον, *Φαντασιακές Κοινότητες...ό.π.*, σ. 11

³⁰² Η. Camen, *Πρώιμη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2002, σ.21

³⁰³ Α. D. Smith, *Εθνική Ταυτότητα...ό.π.*, σ.21

³⁰⁴ Π. Κιτρομηλίδης, Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια, στο Θ. Βερεμής, κ.ά, *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2003, σ.71

³⁰⁵ Θ. Βερεμής, κ.ά, *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2003, σ.18

³⁰⁶ Π. Κιτρομηλίδης, Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια...ό.π., σ. 73

³⁰⁷ E.J. Hobsbawm, *Η εποχή των αυτοκρατοριών, 1875 – 1914*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2000, σ.256

κοντολογίς, κατασκευάστηκε εξ' ανάγκης από το κράτος που το ανέδειξε στη νέα κρατική 'θρησκεία' του³⁰⁸.

Ο πολυδιάστατος χαρακτήρας του εθνικισμού είναι αυτό που τον κατέστησε εύκαμπτο και γι' αυτό ανθεκτικό συστατικό της σύγχρονης ζωής. Χωρίς να αλλοιώνεται ο χαρακτήρας του, έχει τη δυνατότητα να συνδυάζεται επιτυχώς με ισχυρές ιδεολογίες και κινήματα λόγω της σύνθετης, αφηρημένης φύσης του³⁰⁹. Ο εθνικισμός έχει καταφέρει να συμπεριλαμβάνεται στην εργαλειοθήκη τελείως αντικρουόμενων ιδεολογικά πολιτικών πλευρών. Μπορεί ν' αποτελέσει το ιδεολογικό προκάλυμμα εξίσου για 'δημοκρατικά' και 'ολοκληρωτικά' καθεστώτα³¹⁰. Επιχειρήματα, δηλαδή, όπως η διασφάλιση της εθνικής παράδοσης και της εθνικής ιδιαιτερότητας που, ανάλογα με την ιδεολογική κατεύθυνση της ερμηνείας τους, μπορούν να οδηγήσουν είτε στον φασισμό, είτε στον φιλελευθερισμό. Όπως συμβαίνει με τις περισσότερες αρχές που έχουν οικουμενική εφαρμογή, έτσι κι ο εθνικισμός δεν θα ήταν δυνατό να εργαλειοποιείται κάθε φορά χωρίς τις συνεπόμενες προκαταλήψεις υπέρ της όποιας εθνικότητας. Άρα, στην πράξη ο *sacro egoismo*³¹¹ του εθνικισμού, είναι τόσο δύσκολο να εξαφανιστεί όσο κι ο ίδιος ο εθνικισμός.

Η χαμαιλέοντια φύση της ιδεολογίας του, πάντως, είναι ένα μοναδικό φαινόμενο που φανερώνει την κατίσχυσή του στο σύνολο πολιτών και κρατών. Η συνάφεια του εθνικισμού με μία λίστα θεμάτων που άπτονται από την εσωτερική οργάνωση της κοινωνικής τάξης, την πολιτική νομιμοποίηση ως και το πλαίσιο που καθορίζει την κανονικότητα μιας κοινωνίας, τον κατατάσσει στις ιδεολογίες εκείνες που – έστω και ασυναίσθητα – φιλτράρουν την κατανόησή μας για τον τρόπο που λειτουργεί ο κόσμος³¹². Η ίδια μας η καθημερινότητα, επιπλέον, λειτουργεί βάσει εθνικιστικών 'τελετουργιών' έτσι δομημένων ώστε να μην είναι αντιληπτές ως τέτοιες. Για παράδειγμα μια σημαία, το σύμβολο του έθνους, που κυματίζει έξω από μια εκκλησία, ένα αστυνομικό τμήμα ή ένα σχολείο. Κανείς δεν εκλαμβάνει αυτή τη σημαία ως εθνικιστικό σύμβολο, αν κιόλας την

---

³⁰⁸ E.J. Hobsbawm, *Η εποχή των αυτοκρατοριών...ό.π.*, σ.233

³⁰⁹ A. D. Smith, *Εθνική Ταυτότητα...ό.π.*, σ. 31

³¹⁰ Π. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία...ό.π.*, σ. 2-3

³¹¹ E. Gellner, *Έθνη και Εθνικισμός*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1992, σ. 15

³¹² U. Ozkirimli, *Theories of Nationalism: A critical Introduction (3rd Edition)*, Palgrave, London, 2017, p. 5

παρατηρήσει. Ως εθνικιστικό σύμβολο θα λειτουργήσει μόνο σε περίπτωση εθνικής απειλής. Αυτός ο ‘κοινότοπος’³¹³ εθνικισμός, όπως τον έχει συλλάβει ο M. Billig επισημαίνεται στις ζωές των πολιτών σε καθημερινή βάση και κάθε άλλο παρά ακίνδυνος είναι. Από τη μία τους παρέχει την καθησυχαστική ασφάλεια του ‘ανήκειν’ στην κυρίαρχη εθνική ομάδα, ενώ από την άλλη τους εξασκεί στο οπλοστάσιο της εθνικιστικής ιδεολογίας με τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι παρούσα όταν χρειαστεί να την επικαλεστούν³¹⁴. Μπορεί η καθημερινή του παρουσία να μην κορυφώνεται σε εθνικιστικές κορώνες, αλλά αυτό δε συνεπάγεται ότι είναι κι αθώος.

Μιλώντας για τον εθνικισμό και την εθνικιστική ιδεολογία αναπόφευκτα αναφερόμαστε και στον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας μιας και αποτελεί πρώτιστο μέλημά του. Τα στοιχεία που απαρτίζουν την εθνική ταυτότητα έχουν προέλθει από τη διαδικασία συγκρότησης του έθνους μέσω του μηχανισμού των στερεοτύπων. Δηλαδή, με την αποδοχή της εθνικής ταυτότητας το άτομο/μέλος αποδέχεται συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που τον συνδέουν με όλους τους ομοεθνείς του, ενώ ταυτόχρονα τον ‘ξεχωρίζουν’ από τους αλλοεθνείς³¹⁵. Ο διαχωρισμός αυτός ακολουθεί τη – γνωστή για την εργασία μας – λειτουργία της εθνικής ταυτότητας, όπου τα χαρακτηριστικά της γνωρίσματα προκύπτουν και μορφοποιούνται από τις ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις που η εθνική ομάδα έχει καθορίσει τόσο για τον εαυτό της όσο και για τους «άλλους»³¹⁶. Σαν «άλλος» εννοούνται εν δυνάμει όλα τα υπόλοιπα έθνη, όχι μόνο όσοι ‘παραδοσιακά’ εμφανίζονται ως ‘εθνικοί εχθροί’. Αυτό είναι σημαντικό, γιατί ουσιαστικά αποκαλύπτει πώς ο εθνικισμός, ανάλογα με τη λειτουργία που καλείται να επιτελέσει τη δεδομένη ιστορική στιγμή, μπορεί να τροποποιήσει κατά βούληση τα χαρακτηριστικά τόσο της ημέτερης εθνικής ταυτότητας, όσο και των ‘άλλων’³¹⁷. Αυτός ο ετεροκαθορισμός της αντλεί υλικό που υποχρεωτικά διαφοροποιείται ανάλογα με τον χρόνο και τον χώρο και συνάμα αντιτίθεται στη

---

³¹³ Σ. Βανδώρος, *Εισαγωγή στις Πολιτικές Ιδεολογίες...ό.π.*, σ. 120. Ο όρος αποτελεί μετάφραση του banal nationalism του M. Billig

³¹⁴ M. Billig, *Banal Nationalism*, Sage Publications, London, 1995, pp. 6 - 8

³¹⁵ Π. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία...ό.π.*, σ. 134 – 135

³¹⁶ Γ.Ν. Λεοντίνης, *Θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα διδακτικής της ιστορίας και του περιβάλλοντος*, εκδ. Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2003, σσ.135 – 140

³¹⁷ Π. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία...ό.π.*, σ. 138– 140

θεωρία που θέλει τον εθνικισμό να βασίζεται σε μία και μόνη αναπαράσταση του εαυτού μας και των άλλων³¹⁸.

Το συμπέρασμα που προκύπτει, λοιπόν, είναι ότι ο εθνικισμός αποτελεί μια πολιτική ιδεολογία με πολιτισμική βάση, ιδεολογία εν γένει ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένη³¹⁹ και δεν υφίσταται ως ένα ομοιόμορφο φαινόμενο σε παγκόσμιο επίπεδο³²⁰. Περισσότερο περιγράφει χρονικά και γεωγραφικά προσδιορισμένες εκδηλώσεις της ιδεολογίας του, οι οποίες κιόλας, ποικίλουν ανά μεθοδολογία, ένταση και σκοπό, παρά περιλαμβάνει μια αναλλοίωτη δέσμη κανόνων και ιδεών που τον διέπουν συνολικά. Αυτό συμβαίνει, βέβαια, για τον πρόσθετο λόγο ότι ο εθνικισμός ως ολοκληρωμένο σύστημα ιδεών διαμορφώνεται σταδιακά μέσα στον χρόνο³²¹. Οι εκάστοτε εξελίξεις, οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές, είναι οι καταλύτες που τον αναδεικνύουν και τον εμπλέκουν με συγκεκριμένη μεθοδολογία και στοχοθεσία στις νεωτερικές κοινωνίες. Ο εθνικισμός, δηλαδή, μολονότι λειτουργεί σε κοινό εννοιολογικό πλαίσιο με τις αρχές συγκρότησης της εθνικής ιδεολογίας, έχει τους δικούς του ευλύγιστους άξονες απ' τους οποίους αντλείται και το περιεχόμενο των επιμέρους εθνικισμών που εκδηλώνονται.

Η εμβέλεια της ανάλυσής μας θα περιοριστεί στο εξής, στο φαινόμενο του ελληνικού εθνικισμού, ως τον έναν από τους δύο όρους που σχηματίζουν το ενδιαφέρον δίπολο, εθνικισμός – αλυτρωτισμός.

Χωρίς να εκφεύγει των γενικών τυπολογιών που αναλύθηκαν παραπάνω ο ελληνικός εθνικισμός αποτελεί μάλλον την επιβεβαίωσή τους. Εντασσόμενος στους βαλκανικούς, ο ελληνικός εθνικισμός ήταν ένα προϊόν αναβάθμισης του πληθυσμού, ένα μέσο αποκόλλησης από την παράδοση των προηγούμενων αιώνων και της διαδικασίας πολιτισμικού εγγραμματισμού σε πολυπληθέστερες κοινωνικές ομάδες.³²² Αργότερα, με την εξάπλωση των επιστημόνων και του εκπαιδευτικού συστήματος έγινε και η ιστορική κληρονομιά κτήμα μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού³²³. Το γεγονός αυτό πυροδότησε, όχι ταυτόχρονα, σε όλη τη βαλκανική χερσόνησο τη δημιουργία των εθνικών ιδεολογιών. Οι εθνικές

³¹⁸ Π. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία...ό.π* σσ. 134 – 135

³¹⁹ Ευ. Θ. Γούμενος, *Εθνική Ιδεολογία και Εκπαίδευση στην Ελλάδα...ό.π.*, σ.46

³²⁰ Π. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία...ό.π.*, σ. 81

³²¹ Ευ. Θ. Γούμενος, *Εθνική Ιδεολογία και Εκπαίδευση στην Ελλάδα...ό.π.*, σσ. 41 – 43

³²² Π. Κιτρομηλίδης, *Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια, ...ό.π.*, σ.60

³²³ Π. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία...ό.π.*, σ. 9

ιδεολογίες δεν άργησαν να εμποτιστούν με τον πατριωτικό ζήλο που τις μετέτρεψε σε εθνικιστικές ιδεολογίες που είχαν μια ορισμένη εθνική αποστολή, έστω νοερή³²⁴.

Το ελληνικό έθνος κατά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, το 1830, βρισκόταν στην πιο αόριστη εκδοχή του. Στους κόλπους του περιελάμβανε όχι μόνο τους Έλληνες υπηκόους του βασιλείου αλλά και τους ελληνορθόδοξους, όπου κι αν βρίσκονταν (Οθωμανική αυτοκρατορία, διασπορά)³²⁵. Οι πυλώνες του, στην περίπτωσή μας, στηρίχθηκαν σε πολιτισμικά θεμέλια των περασμένων αιώνων και στη σωζόμενη ελληνική γλώσσα ως αγαθό υψηλής πολιτισμικής αξίας. Έτσι, η ιδεολογική βάση του ελληνικού εθνικισμού, εκφραστής της οποίας υπήρξε ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, διαμορφώθηκε περισσότερο στην παραδοχή και διαιώνιση της πολιτισμικής και λιγότερο της φυλετικής συνέχειας³²⁶. Εθνικές συνειδήσεις διαμόρφωσε ,από αρχικό, ακόμα, στάδιο εκτός από τη γλώσσα και η θρησκεία. Στην ελληνική περίπτωση λέγοντας θρησκεία, εννοούμε την Ορθόδοξη εκκλησία και την αλληλεπίδραση που είχε με το έθνος και με την εκάστοτε κρατική εξουσία. Οι πτυχές της πολύπλοκης αυτής σχέσης είναι, ομολογουμένως, πάρα πολλές και δεν αποτελούν όλες εργαλεία κατανόησης για το θέμα της συγκεκριμένης εργασίας. Ωστόσο, θεωρώ ότι θα ήταν νοηματική παράλειψη να μην αναφερθούμε καθόλου σε αυτόν τον πολύ σημαντικό συσχετισμό δυνάμεων.

Η πορεία της Ορθόδοξης εκκλησίας στην Ελλάδα, άλλωστε, δεν συμπορεύτηκε εξαρχής με την ιδεολογία του εθνικισμού, καθότι η εκκλησία βασιζόταν σε παραδοσιακές αρχές που την απομάκρυναν από τις νεωτερικές ιδεολογίες και πρακτικές που εισήγαγε ο εθνικισμός³²⁷. Το σημείο τομής που καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τη σχέση τους ήταν η ανακήρυξη της διοικητικής αυτοκεφαλίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ελλάδα από το Πατριαρχείο. Με αυτόν τον τρόπο επετεύχθη η «εθνικοποίηση» της εκκλησίας και η πλήρης μεταστροφή της στις υποταγές του ελληνικού εθνικισμού³²⁸. Δεν ήταν, βέβαια,

---

³²⁴ Ευ. Κωφός, *Η Μακεδονία του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα*, στο Θ. Βερεμής, κ.ά, *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός...ό.π.*, σ.199 – 200

³²⁵ Ι. Κολιόπουλος, *Ληστεία και Αλυτρωτισμός στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, στο Θ. Βερεμής, κ.ά, *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός...ό.π.*, σ.167

³²⁶ Θ. Βερεμής, κ.ά, *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός...ό.π.*, σ.22

³²⁷ Π. Κιτρομηλίδης, *Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια, ...ό.π.*, σ. 74

³²⁸ Ό.π., σ. 83

μόνο η εκκλησία που ‘νομιμοποίησε’ το κράτος με την αποδοχή της εθνικής του πολιτικής. Αντίστοιχα το κράτος, έκτοτε, ‘καταφεύγει’ στην εκκλησία μπροστά σε κάθε επονομαζόμενη ‘εθνική απειλή’³²⁹, αναγορεύοντάς την άτυπα σε *επίσημο ιδεολογικό βραχίονά*³³⁰ του. Βέβαια, το μοντέλο της σχέσης των δύο αυτών πυλώνων της ελληνικής ιστορίας δεν είναι δυνατόν να παραμένει αναλλοίωτο μέσα στον χρόνο, αλλά έχει υποστεί, και συνεχίζει να υφίσταται, πολλές διακυμάνσεις και μεταμορφώσεις, προσαρμοζόμενο στις επιταγές της κάθε ιστορικής περιόδου³³¹.

Εξίσου περίπλοκη είναι κι η σχέση της γλώσσας με τον εθνικισμό παρόλο που η πρώτη αποτελεί μια σχετικά προφανή απόδειξη της πολιτισμικής ενότητας του έθνους με τα μέλη του³³². Ως, λοιπόν, το πιο διακριτό και λιγότερο αμφισβητήσιμο από τα κριτήρια που προκρίνονται, η γλώσσα καταδεικνύει την μακραίωνη σύνδεση του έθνους με την παράδοσή του και τον ομιλούντα πληθυσμό του. Όπως αναφέρεται κι από τον ίδιο τον Κοραή η γλώσσα είναι «μια αναπαλλοτρίωτη ιδιότητα του έθνους» η οποία μπορεί να σκιαγραφήσει τον εθνικό χαρακτήρα του³³³. Ωστόσο, η εθνικιστική ιδεολογία προκειμένου να εξυπηρετήσει τις εθνικές κάθε φορά αξιώσεις μπορεί να επέμβει στη γλώσσα με διάφορους τρόπους. Στην περίπτωση της ελληνικής γλώσσας, για παράδειγμα, εθνικιστικό περιεχόμενο ανταποκρινόταν τόσο στη χρήση της καθαρεύουσας που συνέδεε – έστω νοερά – το ένδοξο παρελθόν με το παρόν, όσο στην εξιδανικευμένη δημοτική ελληνική γλώσσα³³⁴ που αξίωνε ως κυρίαρχη τη διευρυμένη ομιλούμενη γλώσσα του λαού κι όχι της «ελίτ», όσων δηλαδή, είχαν τη δυνατότητα να την κατακτήσουν .

Το ίδιο ρευστή και αμφίροπη υπήρξε γενικά, η εξέλιξη της σχέσης του εθνικισμού με το ελληνικό κράτος κατά τη μετάβαση από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα. Η ιδεολογική διαμάχη για την πολυπόθητη ισορροπία ανάμεσα στο εθνικό παρελθόν και στο εθνικό μέλλον κατέληξε σε διελκυστίνδα ανάμεσα στο έθνος

---

³²⁹ Ε. Προδρόμου, Ορθοδοξία, εθνικισμός και πολιτική κουλτούρα στη σύγχρονη Ελλάδα: Καινούριες προσεγγίσεις ή εσωτερικοποίηση δεδομένων παραδειγμάτων;, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1995, 5, σ. 128

³³⁰ Π. Κιτρομηλίδης, Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια, ...ό.π., σ. 83

³³¹ Ε. Προδρόμου, Ορθοδοξία, εθνικισμός και πολιτική κουλτούρα..., ό.π., σ. 126

³³² Π. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία...*ό.π., σσ. 145 – 146

³³³ Στ. Γουργουρή, *Έθνος – όνειρο: Διαφωτισμός και Θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας*, εκδ. Κριτική, 2007, σ. 141

³³⁴ Π. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία...*ό.π., σσ. 159

και το κράτος. Η αρχική τους ταύτιση, υπό την επήρεια της πολιτικής ιδεολογίας που μετέδωσε ο Διαφωτισμός και τοποθετεί το κράτος ως εκφραστή του έθνους, ακολουθούσε τη δυτικότερη πρακτική της συνένωσης του έθνους υπό τη σκέπη του εθνικού κράτους³³⁵. Ακολουθώντας, ο αλυτρωτικός εθνικισμός που εκδηλώθηκε στον αντίποδα αυτού, με τολμηρές αξιώσεις εκτός ελλαδικού χώρου³³⁶, διαψεύδεται στα τέλη του αιώνα με τον ατυχή πόλεμο του 1897 και οδηγεί σταδιακά τη σχέση ανάμεσα στο κράτος και το έθνος στη φάση της κριτικής και της αποξένωσης³³⁷. Η ταπεινωτική ήττα και ο εξίσου ταπεινωτικός δυτικός έλεγχος, κατέληξαν να δημιουργήσουν, τελικά, ένα χάσμα ανάμεσα στις εθνικές προσδοκίες των πολιτών που έμειναν ανεκπλήρωτες, και στην αδυναμία του κράτους να τις εκπληρώσει.

Δεν ήταν μόνο στην Ελλάδα, ωστόσο, που ο εθνικισμός πέρασε από πολυάριθμες εννοιολογικές σημασιοδοτήσεις με εξίσου μεγάλο αριθμό μεταμορφώσεων. Ο λόγος δε της παγκόσμιας προώθησής του είναι, όπως είδαμε, ότι αποτελεί στις νεωτερικές κοινωνίες κορυφαίο ενοποιό παράγοντα και μέσο νομιμοποίησης των πολιτικών επιλογών του κράτους³³⁸. Γι' αυτό όποια κι αν είναι η πορεία και το περιβάλλον κάθε εθνικισμού, πάντως, θα πρέπει να αντιμετωπίζεται με τα ίδια θεωρητικά εργαλεία ώστε να μπορεί η έρευνα να καταλήξει σε κάποιο καθολικότερο τύπο ερμηνείας³³⁹. Οι σύγχρονες προκλήσεις στη σημερινή Ευρώπη, φαίνεται πως ζητούν να προωθηθούν 'ομαδοποιήσεις' που βασίζονται στις ομοιότητες κι όχι στις διαφορές, όπως ο εθνικισμός³⁴⁰. Χρειάζεται άμεσος επαναπροσδιορισμός των εθνικών ταυτοτήτων, με τέτοιο τρόπο ώστε οι καταγωγικοί μύθοι κάθε έθνους να μετατραπούν σε ιστορία βασισμένη σε πραγματικά γεγονότα³⁴¹. Αυτή η ανασύνθεση, κατά μία έννοια, της ιστορίας της Ευρώπης, των ευρωπαϊκών κρατών, βάζει σε προτεραιότητα την εθνική συνείδηση ως αποτέλεσμα κριτικής αυτογνωσίας.

---

³³⁵ Θ. Βερέμης, Κράτος και έθνος στην Ελλάδα: 1821 – 1912, στο Δ. Γ. Τσαούση (επιμέλεια), *Ελληνισμός και Ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και Βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα, 2009, σ. 59

³³⁶ Θ. Βερέμης, κ.ά, *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός...ό.π.*, σ.22

³³⁷ Θ. Βερέμης, Κράτος και έθνος στην Ελλάδα: 1821 – 1912...ό.π., σ. 60

³³⁸ Ευ. Θ. Γούμενος, *Εθνική Ιδεολογία και Εκπαίδευση στην Ελλάδα...ό.π.*, σ.46

³³⁹ Π. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία...ό.π.*, σ.7

³⁴⁰ U. Ozkirimli, *Theories of Nationalism...ό.π.*, σ.219

³⁴¹ Στ. Γουργουρή, *Έθνος – όνειρο...ό.π.*, σ. 218

Συνεπώς, η μελέτη του εθνικισμού συνεπάγεται μια διερεύνηση εκ των έσω, μια αυτογνωστική διάθεση που θα μπορέσει να αποτελέσει εφαλτήριο για μια νηφάλια προσέγγιση των εθνών μέσα στη νέα πραγματικότητα που έχουν δημιουργήσει οι σύγχρονες ιστορικές συγκυρίες. Βέβαια, το όνειρο των ηγετών της Ενωμένης Ευρώπης ως υπερεθνικού οργανισμού ήταν, να ‘σιγάσει’ κι όχι να τροφοδοτήσει τους ακραίους εθνικισμούς των χωρών που την απαρτίζουν³⁴². Αυτό μπορεί να συμβεί μόνο μέσα από την ιστορικο κοινωνιολογική ανάλυση. Να μπει ένας φραγμός στον καλπάζοντα εθνικισμό και να σταθούμε κριτικά απέναντί του. Σε διαφορετική περίπτωση παραμένει απρόσβλητος μέσα στα χρόνια³⁴³. Ποιο είναι, λοιπόν, το όφελος του εθνικισμού; Μήπως αντιστρέφει την πραγματικότητα³⁴⁴; Μήπως το μόνο που κάνει είναι να γεννάει εμπόδια στον δρόμο της σύγχρονης πραγματικότητας³⁴⁵; Σε όποιο βαθμό κι αν ισχύουν αυτά τα ερωτήματα, η πολιτική αποτελεσματικότητα του έθνους θα έχανε τη δύναμή της αν η ευαισθησία για τα σφάλματα των ‘άλλων’ ήταν ίδια με την ευαισθησία που δείχνει το κάθε έθνος για τα δικά του³⁴⁶.

---

³⁴² U. Ozkirimli, *Theories of Nationalism...ό.π.*, p. 2

³⁴³ Π. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία...ό.π.*, σ.6

³⁴⁴ E. Gellner, *Έθνη και Εθνικισμός...ό.π.*, σ. 219

³⁴⁵ A. D. Smith, *Εθνική Ταυτότητα...ό.π.*, σ.35

³⁴⁶ E. Gellner, *Έθνη και Εθνικισμός...ό.π.*, σ. 15

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

ΑΛΥΤΡΩΤΙΣΜΟΣ

Όπως συμβαίνει και με άλλα είδη κοινωνικής οργάνωσης ή ιδεολογίας, ο εθνικισμός είναι εξίσου εξαρτημένος από προγενέστερα, παγιωμένα μοτίβα κι ιδεώδη και λειτουργεί πολυεπίπεδα³⁴⁷. Ο ρόλος του διαφοροποιήθηκε σε ομογενοποιητικό, όπου η σύνθεση του πληθυσμού ευνοούσε αυτό το μοντέλο, αλλά και σε αφομοιωτικό – ακόμα και καταπιεστικό, όπου υπήρχε πολυμορφία θρησκευτική, εθνοτική, φυλετική³⁴⁸. Στην ελληνική περίπτωση η ιδεολογία του εθνικισμού μετασχηματίστηκε σε εθνικό πόθο της ενότητας του έθνους μέσα στον χώρο, με τον αλυτρωτισμό. Η έννοια του αλυτρωτισμού θα λειτουργήσει ως δίπολο, όχι συγκρουόμενων αυτή τη φορά, αλλά παραπληρωματικών φαινομένων. Όπως το θέτει και ο Breuilly, οι στρατηγικές επιλογές των εθνικών κινημάτων καθορίζονται από τη σχέση έθνους και κράτους. Δηλαδή, στις περιπτώσεις ταύτισης έθνους – κράτους, η εθνικιστική ιδεολογία στοχεύει στην εσωτερική μεταρρύθμιση, όποτε το έθνος είναι μέρος μόνο της επικράτειας που καταλαμβάνει ένα κράτος τότε το εθνικιστικό περιεχόμενο προκρίνει την απόσχιση με στόχο την αυτοδιάθεση. Ενώ, τέλος, όταν το έθνος είναι μεγαλύτερο από το κράτος, τότε τα εθνικά κινήματα επιλέγουν τον ενοποιητικό εθνικισμό, aka αλυτρωτισμό³⁴⁹.

Το ελληνικό κράτος έχοντας ως πρώτιστο μέλημά του την εσωτερική συνοχή των πολιτών, αλλά και τη συνένωση των απανταχού Ελλήνων στον εθνικό κορμό φρόντιζε, από τη γέννησή του ακόμα, να καλλιεργεί σταδιακά την εθνική συνείδηση των πολιτών του³⁵⁰. Η συνήθης αυτή πρακτική σε συνάρτηση με τα περιορισμένα εδαφικά όρια του νεοσύστατου κράτους υπονοούσε, για το

---

³⁴⁷ A. D. Smith, *Εθνική Ταυτότητα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1991, σ.109

³⁴⁸ Ό.π., σ. 35

³⁴⁹ Ευ. Θ. Γούμενος, *Εθνική Ιδεολογία και Εκπαίδευση στην Ελλάδα Με Έμφαση Στον Ρόλο Των Βιβλίων Ιστορίας του Δημοτικού και του Ελληνικού Σχολείου την Περίοδο 1828 – 1940*, (Διδακτορική Διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αθήνα, 2015, σ.35

³⁵⁰ Π. Κιτρομηλίδης, *Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια*, στο Θ. Βερέμης, κ.ά, *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2003, σσ.60 – 61

μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, ότι η ισχύουσα εδαφική πραγματικότητα ήταν προσωρινή³⁵¹ κι ο εθνικοί πόθοι για την ‘ιστορική’ γη επιβεβλημένοι. Η ιερότητα αυτής της γης, της πατρίδας, την καθιστά μοναδική για τα μέλη του έθνους που τη θέλουν κτήμα τους κι όχι στα χέρια ‘ξένων’³⁵². Η έννοια της πολυπόθητης ενότητας, γεωγραφικής και πληθυσμιακής, ερμηνεύτηκε στις εθνικιστικές αναπαραστάσεις της εποχής ως ένα εσωτερικό χρέος, τη σωτηρία των «αλύτρωτων εδαφών και αδελφών»³⁵³. Ο ελληνικός εθνικισμός είχε δεχθεί έναν ‘ποιοτικό μετασχηματισμό’ από τις επιταγές του αλυτρωτισμού και της προβληματικής της εθνικής ταυτότητας, σε συνδυασμό με τη γενικευμένη αποτυχία του κράτους να συμβαδίσει με τις εκσυγχρονιστικές τάσεις της εποχής του³⁵⁴.

Για έναν σχεδόν ολόκληρο αιώνα από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, η εθνικιστική ιδεολογία τρεφόταν με τις αναπαραστάσεις της πατρώας γης που εκτεινόταν εκτός των ορίων του κράτους κι ανέγειρε το φλέγον για την εποχή, ζήτημα του αυτοχθονισμού με το προκάλυμμα του ‘επεκτατικού ονείρου’³⁵⁵. Ο αυτοχθονισμός ήταν το αντίπαλο δέος του ετεροχθονισμού, μιας διευρυμένης γεωγραφικά, δηλαδή, έννοιας του Ελληνισμού. Οι αυτόχθονες, οι Έλληνες του ελλαδικού χώρου, θεωρούσαν εαυτούς ως νόμιμους συνεχιστές της αρχαίας Ελλάδας και ταύτιζαν το κράτος με την αρχαία Ελλάδα του 5^{ου} αιώνα, αν κι οι δύο κατηγορίες αναγνωρίζονταν ως συγγενείς με το ένδοξο παρελθόν³⁵⁶. Η ιδεολογία του αλυτρωτισμού αναζωπύρωσε με τόση ένταση το επαναστατικό αίσθημα, για πρώτη φορά μετά την Επανάσταση. Η ενοποίηση όλων των ομοεθνών, λοιπόν, υπό τη σκέπη του ελληνικού κράτους πέρα από τη σπίθα, χρειαζόταν ένα ιδεολογικό περίβλημα το οποίο πολιτικά ‘αποδόθηκε’ στον Ιωάννη Κωλέττη. Με την περιβόητη πια, αγόρευσή του στις 14 Ιανουαρίου του 1844 στη

---

³⁵¹ Γ.Α. Σμπιλίρης, *Ανατολικό Ζήτημα και Ελληνικός Αλυτρωτισμός (1839 -1841)*, (Διδακτορική Διατριβή), Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας, Αθήνα, 1997, σ. 16

³⁵² A. D. Smith, *Εθνική Ταυτότητα...ό.π.*, σ.24 -25

³⁵³ Ό.π., σ.114

³⁵⁴ Γ. Λεονταρίτης, *Εθνικισμός και διεθνισμός: πολιτική ιδεολογία», Ο πολίτης*, (44), 1981, σ. 43

³⁵⁵ Στ. Γουργουρής, *Έθνος – όνειρο: Διαφωτισμός και Θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας*, εκδ. Κριτική, 2007, σ. 66

³⁵⁶ Θ. Βερέμης, *Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος. Το πείραμα της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως, στο Θ. Βερέμης, κ.ά, Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός...ό.π.*, σ. 28

Συντακτική Συνέλευση, ο Έλληνας πολιτικός αναφερόμενος στο ζήτημα της αυτοχθονίας χρησιμοποίησε τον όρο «Μεγάλη Ιδέα»³⁵⁷.

Το ταξίδι και οι εννοιοδοτήσεις του όρου αυτού, ακόμα κι αν σαφώς ξεπερνούν τα όρια της εν λόγω εργασίας, παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον κι αποδεικνύουν τη σημασία του στη διαμόρφωση του ιδεολογικού περιεχομένου του αλυτρωτισμού. Το κατά πόσο, βέβαια, η Μεγάλη Ιδέα, όπως εκφράστηκε από τον Ιωάννη Κωλέττη σε πρώτο επίπεδο, υπονοεί αλυτρωτικό περιεχόμενο είναι κάτι που έχει αμφισβητηθεί³⁵⁸. Έχει υποστηριχθεί, δηλαδή, ότι ο όρος Μεγάλη Ιδέα δεν ενσάρκωνε, ούτε και θα μπορούσε να ενσαρκώνει τη δεδομένη χρονική στιγμή που ακούστηκε, εθνικές επιδιώξεις αλυτρωτικού περιεχομένου. Με τον ίδιο τον Κωλέττη να είναι ετερόχθων, λογικό φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε η έννοια της Μεγάλης Ιδέας ενοποιητικά για ολόκληρο το έθνος, ως απάντηση στις αντεγκλήσεις των πληρεξούσιων αυτοχθόνων και ετεροχθόνων. Το αποδεικνύει, μάλιστα και η πολιτική απραξία προς αυτήν την κατεύθυνση του ίδιου του δημιουργού της, ο οποίος δεν προέβη σε καμία πολιτική ενέργεια, όντας πρωθυπουργός, ώστε να πραγματοποιηθεί η Ιδέα του³⁵⁹. Πολιτιστικό ήταν περισσότερο το νοηματικό πλαίσιο που ήθελε να αποδώσει τη δεδομένη χρονική στιγμή ο Ιω. Κωλέττης, που οραματιζόταν τον προορισμό του ελληνισμού να εκπολιτίσει με τα φώτα του την Ανατολή³⁶⁰.

Ακόμα και υπό αυτό το πρίσμα, ωστόσο, τα ιδεολογικά θεμέλια της εξάπλωσης της Μεγάλης Ιδέας ήταν οι εδαφικές διεκδικήσεις και ο πόθος της ελευθερίας για τους αλύτρωτους αδερφούς και τα αλύτρωτα εδάφη. Το εθνικιστικό δόγμα της Μεγάλης Ιδέας συμπεριελάμβανε ως έθνος, όλους τους ελληνορθόδοξους Έλληνες, είτε βρίσκονταν στην Ελλάδα, είτε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, είτε τους ελληνορθόδοξους της διασποράς, ενώ σε ακραίες εκφράσεις μπορούσε να ερμηνευθεί ακόμα και σε ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας³⁶¹. Το ευρύ αυτό φάσμα ανθρωπογεωγραφίας δημιουργούσε ένα ασαφές περιεχόμενο του όρου Μεγάλη Ιδέα και παράλληλα λειτουργούσε ως επιβραδυντικός παράγοντας

---

³⁵⁷ Β. Κρεμμυδάς, *Η Μεγάλη Ιδέα: Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος*, εκδ.

Τυπωθύτω, Αθήνα, 2010, σσ.22 - 25

³⁵⁸ Ό.π., σσ.28-35

³⁵⁹ Ό.π., σ.35

³⁶⁰ Ό.π., σ.25

³⁶¹ Γ.Λ. Σμπιλίρης, *Ανατολικό Ζήτημα και Ελληνικός Αλυτρωτισμός...ό.π.*, σ.36

για τη 'χάραξη' ορισμένων γεωγραφικών ορίων κι αντίστοιχων διεκδικήσεων³⁶². Σε ευρύτερο πλαίσιο, πάντως, η εδαφική επέκταση θεωρήθηκε συνώνυμη της προόδου του ελληνικού κράτους σε τέτοιο βαθμό, ώστε ακόμα και να ενοχοποιηθεί για την 'ανικανότητα' των κρατικών μηχανισμών σε βασικές λειτουργίες³⁶³.

Η δυνατή αντίθεση, ωστόσο, ανάμεσα στις αλτρωτικές εθνικές προσδοκίες και τις πραγματικές δυνατότητες του ελληνικού κράτους ήταν ο κυριότερος λόγος που δεν μπόρεσαν να επιζήσουν για μεγάλο χρονικό διάστημα οι μεγαλοϊδεατικές βλέψεις³⁶⁴. Μετά τη κατακρήμνιση της Μεγάλης Ιδέας σε στρατιωτικό επίπεδο η μόνη της διέξοδος ήταν να μεταμορφωθεί σε αναπτυξιακός 'αλτρωτισμός'. Δηλαδή, η ειρηνική της πραγμάτωσή της με τη βοήθεια των Μεγάλων Δυνάμεων που θα διαμεσολαβούσαν στην Τουρκία³⁶⁵. Η 'ειρηνική' Μεγάλη Ιδέα επικράτησε τη δεκαετία του 1870 και συμπορεύεται με το αναπτυξιακό πρόγραμμα των νέων πολιτικών³⁶⁶, ενώ οι πολεμοχαρείς φωνές δεν βρίσκουν πλέον ευρύ ακροατήριο. Το 'τέλος' αν υπάρχει για κάποια ιδέα το βρίσκουμε, σε αυτήν την περίπτωση, τη δεκαετία του 1880, όπου πλέον οι συνθήκες δεν ευνοούν την επιβίωσή της. Πολιτικά και κοινωνικά οι περισσότεροι Έλληνες είναι ευχαριστημένοι με την προσάρτηση της Θεσσαλίας, ενώ οι υπόλοιποι οι τελευταίοι θιασώτες της Μεγάλης Ιδέας τη μετατρέπουν σε βάση της ιδεολογίας του εθνικισμού. Σε κανένα σημείο της πορείας της η Μεγάλη Ιδέα δεν υπήρξε ορισμένη με τη στενή απόδοση του όρου. Όπως κι ο εθνικισμός, δεν είχε συγκεκριμένο ταξικό ή κοινωνικό έρεισμα. Περισσότερο εργαλειοποιήθηκε κατά βούληση στα χέρια εκάστοτε ομάδων παρά αντιπροσώπευε κάποια από αυτές³⁶⁷.

Αξίζει, οπωσδήποτε, να δοθεί σημασία σε ορισμένους από αυτούς τους φορείς που κράτησαν ζωντανό το πνεύμα του αλτρωτισμού, προετοιμάζοντας το έδαφος και συμμετέχοντας στις εδαφικές του διεκδικήσεις. Οι πρόσφυγες και όλοι, σχεδόν, οι ετερόχθονες, λόγω της προβληματικής σχέσης που είχαν με το ελληνικό

---

³⁶² Ι. Κολιόπουλος, *Ληστεία και Αλτρωτισμός στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, στο Θ. Βερέμης, κ.ά., *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός...ό.π.*, σ.167

³⁶³ Γ.Λ. Σμπιλίρης, *Ανατολικό Ζήτημα και Ελληνικός Αλτρωτισμός...ό.π.*, σ.33

³⁶⁴ Θ. Βερέμης, *Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος...ό.π.*, σ. 30

³⁶⁵ Β. Κρεμμυδάς, *Η Μεγάλη Ιδέα...ό.π.*, σ.69

³⁶⁶ Ό.π., σ.96

³⁶⁷ Β. Κρεμμυδάς, *Η Μεγάλη Ιδέα...ό.π.*, σ.115

κράτος και την κοινωνική απόρριψη που δέχονταν από τους αυτόχθονες γενικότερα, ήταν εξαρχής "δαδούχοι της Μεγάλης Ιδέας"³⁶⁸. Οι δύσκολες συνθήκες της διαβίωσής τους στον ελλαδικό χώρο και οι αναντίστοιχες υποσχέσεις από πλευράς ελληνικής εξουσίας για την ικανοποίηση των αιτημάτων τους, ήταν οι λόγοι που τους ώθησαν να παραμείνουν με το βλέμμα στραμμένο προς την 'αλύτρωτη' πατρίδα τους και να μην καταφέρουν να ενσωματωθούν στη νέα πραγματικότητα³⁶⁹. Κατά βάση, ο αλυτρωτισμός αποτέλεσε ένα προσφυγικό ρεύμα με ρίζες στις δυσκολίες που οι περιοχές εκτός των συνόρων της Ελλάδας αντιμετώπιζαν από την συνύπαρξή αυτόχθονων και ετερόχθονων, ενώ παράλληλα, ενισχυόταν από την ιδέα της απελευθέρωσης της χώρας και το κύμα ενθουσιασμού που αυτή απέπνεε.

Διαφορετική είναι η περίπτωση των παλαιών αγωνιστών, της ομάδας εκείνης που είχε ως κύριο γνώρισμα και πηγή δύναμής της, την κατοχή της τέχνης του πολέμου καθώς αυτοαναγνωρίζεται με τα δικά της ιδιαίτερα χαρακτηριστικά³⁷⁰. Η τάξη των πολεμιστών της Επανάστασης, μετά την απελευθέρωση, βρέθηκε ουσιαστικά ανεπάγγελτη με αποτέλεσμα πολύ συχνά να διοχετεύει τη δράση της στην εκπλήρωση των εθνικών στόχων. Οι λεγόμενοι καπεταναίοι, και γενικότερα το σύστημα που είχε δημιουργηθεί γύρω από αυτούς, τρεφόταν και ταυτόχρονα ετρέφετο από τους εθνικούς πόθους. Ανάλογα με τις πολιτικές κάθε φορά ισορροπίες, λοιπόν, υποκινούνταν γεγονότα στο όνομα των αλύτρωτων αδερφών στην άλλη πλευρά των συνόρων με συνεπακόλουθο πολιτικό όφελος για συγκεκριμένες παρατάξεις. Οι καπεταναίοι είχαν τεθεί ως επικεφαλής των ενεργειών για εθνική απελευθέρωση αφήνοντας την εντύπωση ότι το πολιτικό πρόγραμμα για την εθνική απελευθέρωση που προσδοκούσε ένα μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού, ίσχυε κανονικά κι ότι δεν είχε εγκαταλειφθεί³⁷¹. Το ιδιότυπο αυτό μοντέλο σχέσης με την εθνικιστική ιδεολογία τους επέτρεψε να λειτουργήσουν ως μοχλοί πίεσης υπέρ των αλυτρωτικών πολιτικών που προωθήθηκαν από πολιτικές συγκυρίες³⁷².

---

³⁶⁸ Γ.Λ. Σμπιλίρης, *Ανατολικό Ζήτημα και Ελληνικός Αλυτρωτισμός...ό.π.*, σ.45

³⁶⁹ Ό.π., σσ.36 – 43

³⁷⁰ Ό.π., σ.43

³⁷¹ Ι. Κολιόπουλος, *Ληστεία και Αλυτρωτισμός στην Ελλάδα*, ό.π.,...σ.165

³⁷² Ό.π., σσ.153 – 158

Η στρατολόγηση, ωστόσο, στα αντάρτικα σώματα δε γινόταν μόνο από παλαιούς πρωταγωνιστές της Επανάστασης. Σε αυτά κατέφευγαν και όσοι θεωρούνταν παράνομοι για το ελληνικό κράτος³⁷³. Καμία μέθοδος του τελευταίου για την συρρίκνωση των παρανόμων δεν ήταν τόσο αποτελεσματική όσο η ενσωμάτωση με τους καπεταναίους. Όλοι αυτοί αποτελούσαν το σώμα των ‘ατάκτων’ στο συλλογικό υποσυνείδητο των Ελλήνων. Το κίνημα του αλυτρωτισμού, εξαιτίας αυτών των παραγόντων, κατηγορήθηκε ως το ιδεολογικό προκάλυμμα για πάσης φύσεως ληστρικές επιδρομές, οι οποίες αποδυνάμωσαν την αγροτική οικονομία κυρίως στις ορεινές περιοχές. Εξυπηρετούσαν, βέβαια, με τον καλύτερο δυνατό τρόπο έναν διττό ρόλο. Από τη μία λειτουργούσαν υποβοηθητικά στην άσκηση εθνικιστικής πίεσης για τα αλυτρωτικά ζητήματα, κι από την άλλη αποτελούσαν άτυπα τον ‘εθνικιστικό’ στρατό του έθνους. Άλλωστε, ο τακτικός, ο επίσημος στρατός του κράτους δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να εξυπηρετήσει την ένοπλη αλυτρωτική πολιτική των εθνικιστικών βλέψεων³⁷⁴. Οι συνέπειες για τον τακτικό στρατό, βέβαια, από την κατάσταση που διαμορφώθηκε ήταν ολωσδιόλου αρνητικές. Η χρήση του πλέον, ως επίσημου εθνικού στρατού, ακυρωνόταν *de facto* από την έλλειψη δικαιοδοσίας στις περιοχές που έπρεπε να δραστηριοποιηθεί, ενώ συνεπακόλουθα πολλοί νέοι στρατιώτες επέλεγαν να ‘υπηρετήσουν’ στα αντάρτικα σώματα ακολουθώντας τα εθνικιστικά καλέσματα της εποχής³⁷⁵, με φυσικό επακόλουθο την αποδυνάμωση του τακτικού σώματος.

Παράλληλα, το ελληνικό κράτος σε όλη τη διάρκεια των αλυτρωτικών επιθέσεων, διατήρησε στάση ουδέτερη με διάθεση καταστολής λόγω των ίσων αποστάσεων που ήθελε να κρατήσει στην εξωτερική του πολιτική με τις Δυνάμεις, κυρίως για να επιτύχει την προσάρτηση της Κρήτης στα εδάφη της επικράτειας³⁷⁶. Κύριο γνώρισμα των αλυτρωτικών κινήσεων είναι ότι εκπορεύονται από την ελεύθερη Ελλάδα και ότι οργανώνονται και κατευθύνονται από ιδιώτες. Αυτό δε συνεπάγεται ότι η ελληνική κυβέρνηση δεν είχε επίγνωση, αλλά ότι δεν τα

---

³⁷³ Ι. Κολιόπουλος, *Ληστεία και Αλυτρωτισμός στην Ελλάδα...ό.π.*, σ.159

³⁷⁴ Ό.π.

³⁷⁵ Ι. Κολιόπουλος, *Ληστεία και Αλυτρωτισμός στην Ελλάδα, ό.π.*,...σ.160

³⁷⁶ J.Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση του κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, Princeton, London, 1968, σσ. 47 – 49

παρήγαγε ούτε τα κατέστειλε, οπότε δεν ευθυνόταν για την εξέλιξή τους³⁷⁷. Το νεοπαγές ελληνικό κράτος, λοιπόν, υπέθαλπε κατά μία έννοια τις ενέργειες των ατάκτων, εξυπηρετώντας τα συμφέροντά του και συγχρόνως προκαλώντας την εκτόνωση του δημόσιου εθνικιστικού λόγου³⁷⁸. Η σχέση της εξέλιξης του κινήματος του αλυτρωτισμού με την ισχύουσα πολιτική κατάσταση και τις αποφάσεις της εκάστοτε πολιτικής ηγεσίας ήταν προφανής.

Εφόσον το ελληνικό κράτος δεν είχε τη δυνατότητα να ‘προσαρτήσει’ τα αλύτρωτα εδάφη με στρατιωτικά μέσα – τουλάχιστον νόμιμα – οι διαθέσιμες εναλλακτικές για την εκτόνωση και εφαρμογή των εθνικιστικών πόθων επικεντρώνονταν στην επέκταση των συνόρων μέσω της εθνικής εκπαίδευσης. Το βασικότερο πλεονέκτημα ήταν η αναβίωση της ελληνικής γλώσσας σε μεγάλες μερίδες ορθόδοξου, αλλόγλωσσου πληθυσμού που βρίσκονταν εκτός των συνόρων του ελληνικού κράτους³⁷⁹. Οι μηχανισμοί που επιστρατεύτηκαν κι αποτέλεσαν διαύλους εξάπλωσης της εθνικιστικής ιδεολογίας ήταν οι ίδιοι με αυτούς που χρησιμοποιήθηκαν από το ελληνικό κράτος για την ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας των απανταχού Ελλήνων. Επρόκειτο, συγκεκριμένα για την εθνική εκπαίδευση, τον ελληνικό Τύπο και τα δίκτυα των ελληνικών προξενείων. Είτε απευθείας ελεγχόμενα από το ελληνικό κράτος είτε στη δικαιοδοσία ντόπιων ελληνόφωνων ή ορθόδοξων κοινοτήτων οι παραπάνω θεσμοί κράτησαν ζωντανά και μετέδωσαν τα αλυτρωτικά συναισθήματα της εθνικιστικής ρητορικής. Τέλη 19^{ου} αρχές 20^{ου} αιώνα αυτοί οι μηχανισμοί της αλυτρωτικής πολιτικής είχαν επικρατήσει σε έναν τεράστιο γεωγραφικό χώρο εξαιτίας της έλξης που ασκούσαν στους αλύτρωτους αδερφούς, αφού ευαγγέλιζαν την ένωση με την Πατρίδα, μέσω της σταδιακής εθνικής ταύτισης³⁸⁰.

Άμεσα συνδεδεμένη με την εθνική εκπαίδευση του αλύτρωτου ελληνισμού ήταν, εν πρώτοις, η ίδρυση του Πανεπιστημίου των Αθηνών³⁸¹. Από το Πανεπιστήμιο θα τροφοδοτούνταν οι κοινότητες των αλύτρωτων αδερφών με το ελληνικό πνεύμα και την ελληνική παιδεία, ώστε να μπορούν να ταυτιστούν, έστω

---

³⁷⁷ Γ.Λ. Σμπιλίρης, *Ανατολικό Ζήτημα και Ελληνικός Αλυτρωτισμός...ό.π.*, σσ. 16 – 17

³⁷⁸ Ι. Κολιόπουλος, *Ληστεία και Αλυτρωτισμός στην Ελλάδα...ό.π.*, σ.183

³⁷⁹ Π. Κιτρομηλίδης, *Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια...ό.π.*, σ. 90 – 95

³⁸⁰ Ό.π., σσ. 90 – 95

³⁸¹ Β. Κρεμμυδάς, *Η Μεγάλη Ιδέα...ό.π.*, σ.78

νοερά, με την ‘πατρίδα’ τους και να γίνουν πολιτιστικό τμήμα της. Ένας, ακόμα, στόχος της ίδρυσής του ήταν η μεταλαμπάδευση του δυτικού πνεύματος στην Ανατολή, η λειτουργία του ως φορέα ευρωπαϊκών ιδεών. Εκπαιδευτικό προσωπικό και επιστήμονες από διάφορους τομείς καλούνται να φτάσουν μέχρι εκεί που υπάρχουν Έλληνες και να τους επιστρατεύσουν στην αποστολή της εθνικιστικής ιδεολογίας³⁸². Ενόψει των σύνθετων δημογραφικών δεδομένων το Πανεπιστήμιο συνετέλεσε στο να συγκροτηθεί η εθνική συνείδηση μέσω του δικτύου των αποφοίτων και των εκπαιδευτικών προτύπων που παρήγε. Τα ελληνικά σχολεία που ιδρύονταν από τους φορείς των ελληνικών κοινοτήτων ήταν πλέον στελεχωμένα με προσωπικό που είχε σπουδάσει στο Πανεπιστήμιο και διοχέτευε τον κανονιστικό του λόγο για τη συνέχεια του Ελληνισμού³⁸³.

Ο λόγος αυτός μεταδόθηκε ακολούθως κι από άλλες ομάδες επιστημόνων, όπως γιατρούς, δικηγόρους και δημοσιογράφους, οι οποίοι προέρχονταν πια από το ελληνικό κι όχι από ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Οι επιστήμονες αυτοί απέκτησαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην επιβίωση και μετάδοση της εθνικής παράδοσης καθώς με δικές τους πρωτοβουλίες ιδρύθηκαν τοπικοί πολιτιστικοί σύλλογοι σε κάθε γωνιά που υπήρχαν ελληνικές κοινότητες³⁸⁴. Στην ίδια κατεύθυνση οδηγήθηκε κι η δράση των προξενείων και υποπροξενείων, τα οποία, μέσω της ήδη βαρύνουσας θέσης που είχαν μέσα στην Αυτοκρατορία, κατάφεραν να εξελιχθούν σε βασικούς κινητήριους μοχλούς της συγκρότησης εθνικής συνείδησης. Η χορήγηση τίτλων ελληνικής υπηκοότητας σε Έλληνες που είχαν συμμετάσχει με οποιονδήποτε τρόπο στην Ελληνική Επανάσταση, ήταν μία ενέργεια των προξενείων που ‘γέννησε’ χρήσιμες ελληνικές κοινότητες ανά την Οθωμανική Αυτοκρατορία³⁸⁵. Γενικότερα, οι ενέργειες υποστήριξης της εθνικής αφύπνισης από πλευράς προξενείων, δεν ήταν μόνο γραφειοκρατικές αλλά ουσιαστικές. Για παράδειγμα, τα προξενεία φρόντιζαν μεν για τη διάχυση του ελληνικού Τύπου με τα νέα της ελεύθερης Ελλάδας στους αλύτρωτους πληθυσμούς, ενώ παράλληλα τα ίδια

---

³⁸² Β. Κρεμμυδάς, *Η Μεγάλη Ιδέα...ό.π.*, σ.77

³⁸³ Π. Κιτρομηλίδης, *Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια...ό.π.*, σσ. 91 - 92

³⁸⁴ Ό.π., σσ. 94– 96

³⁸⁵ Ό.π., σσ. 90 – 91

στέκονταν αρωγοί σε κάθε πολιτιστική, πνευματική εκδήλωση που προωθούσε την αίσθηση της σύνδεσης με την πατρίδα³⁸⁶.

Πριν ολοκληρώσουμε τη σύντομη αυτή επισκόπηση του φαινομένου του αλυτρωτισμού στην Ελλάδα, μπορούμε να κάνουμε μια αναφορά στις φάσεις της ελληνικής ιστορίας που οι εθνικοί πόθοι για 'λύτρωση' ήταν περισσότερο εμφανείς. Πιο συγκεκριμένα, στην ελληνική περίπτωση η ιδεολογία του αλυτρωτισμού εκφράστηκε έμπρακτα όταν τέθηκε το ζήτημα της εδαφικής επέκτασης στα εδάφη της Αυτοκρατορίας όπου κατοικούσαν ακόμα ελληνορθόδοξοι πληθυσμοί. Χρονολογικά, λοιπόν, η έκρηξη των αλυτρωτικών βλέψεων οργανώθηκε σε πρώτη φάση στον απόηχο του Τουρκοαιγυπτιακού πολέμου³⁸⁷, όταν οι αυτόχθονες Έλληνες επιθυμούσαν να προσαρτήσουν στο ελληνικό κράτος τα 'ελληνικά' εδάφη που ανήκαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία και να απελευθερώσουν τους απόδημους συμπατριώτες τους³⁸⁸. Ο αντίκτυπος και η συμμετοχή στο αλυτρωτικό κίνημα ήταν αξιοσημείωτη. Οι Έλληνες έβρισκαν τότε σημαντική την πιθανότητα ανακατατάξεων προς τον συμφέρον τους, εφόσον η Οθωμανική αυτοκρατορία είχε ήδη συντριβεί στον πρώτο Τουρκοαιγυπτιακό πόλεμο (1831-1833)³⁸⁹. Την ίδια περίοδο ο ρομαντικός βυζαντινισμός αποτέλεσε την έμπνευση των βαλκανικών αλυτρωτισμών, οι οποίοι σε συνδυασμό με τον πόλεμο άρχισαν να θέτουν σε ευθεία αμφισβήτηση την επιβίωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας³⁹⁰. Εν περιλήψει, λοιπόν, τη δυναμική εμφάνιση του αλυτρωτισμού κατά την περίοδο του Τουρκοαιγυπτιακού πολέμου, διαδέχθηκε η ελληνοτουρκική κρίση του 1897 και ο ατυχής για την Ελλάδα πόλεμος. Περισσότερα παραδείγματα αλυτρωτικής μαχητικότητας είχαν παρατηρηθεί μετά την ίδρυση του βουλγαρικού κράτους και τις διεκδικήσεις του βουλγαρικού εθνικισμού στη Μακεδονία, ενώ το κίνημα εξασθενεί, κατά κάποιο τρόπο, με το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων.

---

³⁸⁶ Π. Κιτρομηλίδης, *Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια...ό.π.*, σσ.90 – 91

³⁸⁷ Γ.Λ. Σμπιλίρης, *Ανατολικό Ζήτημα και Ελληνικός Αλυτρωτισμός...ό.π.*, σ. 13

³⁸⁸ M.S. Anderson, *The Great Powers and the Middle East (1744 – 1923)*, Documents of Modern History, London, (1970), pp. 33 – 37

³⁸⁹ Γ.Λ. Σμπιλίρης, *Ανατολικό Ζήτημα και Ελληνικός Αλυτρωτισμός...ό.π.*, σ.15

³⁹⁰ Θ. Βερέμης, κ.ά, *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2003, σ. 23

Ενδιαφέρον έχει ότι ο αλυτρωτισμός, ως ευγενής έκφραση εθνικών πόθων, δε γνώρισε σε καμία περίπτωση την απήχηση που παρατηρήθηκε για την Ελληνική Επανάσταση από την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη. Το περιορισμένο εύρος του ενδιαφέροντος απέναντι στις αλυτρωτικές τάσεις των βαλκανικών χωρών οφείλεται στην ενιαία επίσημη στάση που επέδειξαν οι ευρωπαϊκές χώρες υπέρ της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας³⁹¹. Το επιβεβαιώνει και η ελάχιστη και ασυντόνιστη κινητοποίηση των ‘φιλελληνικών’ οργανώσεων κατά τη διάρκεια των αλυτρωτικών δράσεων – με εξαίρεση το Κρητικό ζήτημα που έτυχε μεγαλύτερης αναγνώρισης³⁹². Βέβαια, κι η πολιτική του ελληνικού κράτους δεν επεδίωκε σε καμία περίπτωση ρήξη ούτε με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, αλλά ούτε και με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Διατηρούσε μια στάση αναμονής απέναντί τους, προσμένοντας τις επερχόμενες αλλαγές στο συσχετισμό δυνάμεων σε διεθνές επίπεδο. Οι βλέψεις της ελληνικής πολιτικής ήταν να παραμένουν ανοιχτά, για όσο το δυνατόν περισσότερο, τα αιτήματα των εδαφικών διεκδικήσεων γι’ αυτό και οι διπλωματικές ενέργειες της ελληνικής πλευράς περιορίζονταν διακηρύξεις περί ενισχύσεως της Ελλάδας για να πάρει ως απάντηση τη δήλωση αδυναμίας από την πλευρά των ξένων κυβερνήσεων³⁹³ και την απαγόρευση της στρατιωτικής διεκδίκησης των αλυτρωτικών πόθων³⁹⁴.

Η πραγματικότητα, ωστόσο, είναι ότι οι αλυτρωτικοί πόθοι των Ελλήνων που διέμεναν στο ελληνικό κράτος δεν συμπορεύονταν πάντα με τις προσδοκίες των ‘αλύτρωτων’ αδερφών. Αυτό ίσχυε κυρίως, καθώς οι επιδιώξεις των εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας Ελλήνων δε βασίζονταν σε πραγματικά γεγονότα, ούτε σε βιωματική επαφή με όσους έμεναν ακόμα εκεί. Βασίζονταν σε αναπαραστάσεις που είχαν ξεπηδήσει από τη διαδικασία της εθνικής ενότητας χωρίς, όμως, πάντα να ταυτίζονται με τις επικρατούσες πολιτικές συνθήκες και τους κατοίκους τους³⁹⁵. Για παράδειγμα η περίπτωση της Κωνσταντινούπολης, όπου οι Έλληνες που ζούσαν εκεί, όχι μόνο ήταν πολυπληθέστεροι από αυτούς που ζούσαν στην Ελλάδα, αλλά ήταν κι οικονομικά πιο εύρωστοι καθώς ο κύκλος

---

³⁹¹ Π. Κιτρομηλίδης, Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια...ό.π., σσ. 95 – 96

³⁹² Γ.Λ. Σμπιλίρης, Ανατολικό Ζήτημα και Ελληνικός Αλυτρωτισμός...ό.π., σσ. 24 – 26

³⁹³ Ό.π., σ.31

³⁹⁴ Ι. Κολιόπουλος, Ληστεία και Αλυτρωτισμός στην Ελλάδα...ό.π., σ.159

³⁹⁵ Π. Κιτρομηλίδης, Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια...ό.π., σ. 95

των μεταρρυθμίσεων στο εσωτερικό της Τουρκίας με το Τανζιμάτ τους είχε ενισχύσει οικονομικά³⁹⁶. Η ανισορροπία αυτή ανάμεσα στους μεν και στους δε εξηγεί και τις αντιδράσεις από πλευράς «αλυτρώτων» που δεν επιθυμούσαν την ένωσή τους με την πατρίδα. Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκαν κι οι πρόσφυγες, όπως είδαμε παραπάνω, οι οποίοι συνειδητοποίησαν ότι η ζωή τους στο ελληνικό κράτος θα είχε να αντιμετωπίσει περισσότερες απαγορευτικές δυσκολίες κι ίσως να ήταν προτιμότερο να επιστρέψουν στην πατρίδα τους³⁹⁷.

---

³⁹⁶ Θ. Βερέμης, Κράτος και έθνος στην Ελλάδα: 1821 – 1912, στο Δ. Γ. Τσαούση (επιμέλεια), *Ελληνισμός και Ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και Βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα, 2009, σ. 62

³⁹⁷ Γ.Λ. Σμπιλίρης, *Ανατολικό Ζήτημα και Ελληνικός Αλυτρωτισμός...ό.π.*, σ. 32

ΣΥΓΚΕΦΑΛΑΙΩΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Αυτό που προκύπτει, βέβαια, είναι ότι όσο κι αν συμπορεύτηκαν οι ιδεολογίες του εθνικισμού και του αλυτρωτισμού, σε κρίσιμες ιστορικά στιγμές για την Ελλάδα, ο αλυτρωτισμός φαίνεται ότι εκπορεύεται από τον εθνικισμό από τα πρώτα κιόλας χρόνια της ίδρυσης του ανεξάρτητου κράτους. Ως γέννημα, λοιπόν, του εθνικισμού που αναπτύχθηκε στην Ελλάδα μετά την απελευθέρωση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, τελικά επιβίωσε και εξαπλώθηκε βασιζόμενος σε μια πλειάδα παραγόντων, οι περισσότεροι εκ των οποίων επιχειρήθηκε να αναλυθούν παραπάνω. Στη διαδικασία αυτή, το βασίλειο της Ελλάδας είχε τον ρόλο του εθνικού κέντρου, ενώ η εθνική κοινότητα χαρακτηριζόταν από τα κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά της όπως η γλώσσα, η θρησκεία, η εθνοδοτική προέλευση κι οι ιστορικές μνήμες³⁹⁸. Η σφυρηλάτηση της εθνικής ταυτότητας προκάλεσε τη γρηγορότερη διείσδυση του εθνικιστικού πνεύματος που 'απαιτούσε' την εδαφική αποκατάσταση της Ελλάδας. Το αίτημα αυτό ήταν που εξυπηρέτησε το κίνημα του ελληνικού αλυτρωτισμού.

Όλη αυτή η διαδικασία συγκρότησης εθνικής κοινότητας δεν προέκυψε μόνο από οργανωμένο κρατικό σχεδιασμό, αλλά κυρίως από την ατομική πρωτοβουλία και την εθελοντική προσφορά που παρείχαν μεμονωμένα άτομα και συλλογικοί τοπικοί φορείς. Βοήθησε, παράλληλα, η εξάπλωση της εθνικιστικής ιδεολογίας μέσα στο ελληνικό βασίλειο και οι παράλληλες μεταρρυθμιστικές κινήσεις στο εσωτερικό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας³⁹⁹. Όπως διαπιστώθηκε και στις προσεγγίσεις που προηγήθηκαν, ο ρόλος του κράτους και των χειρισμών του, έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στη θέση που κατέλαβαν ο εθνικισμός κι ο αλυτρωτισμός στην ιστορική αφήγηση της Ελλάδας. Ο αλυτρωτισμός έχοντας ρίζες στον τρόπο διαβίωσης των περιοχών εκτός των συνόρων του κράτους και στις συνθήκες ζωής των κατοίκων των περιοχών αυτών, είχε βαρύνουσα σημασία στη διαμόρφωση εξωτερικής πολιτικής όμως ο ρόλος των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων σε αυτό ήταν πολύ σημαντικότερος από το ρόλο του κράτους⁴⁰⁰.

---

³⁹⁸ M.S. Anderson, *The Great Powers and the Middle East...*ό.π., σσ. 22-25

³⁹⁹ Π. Κιτρομηλίδης, *Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια...*ό.π., σ. 102

⁴⁰⁰ M.S. Anderson, *The Great Powers and the Middle East...*ό.π., σσ. 22-25

Φαίνεται, λοιπόν, ότι ήταν πολύ πιο εύκολο και θεμιτό από την πλευρά του ελληνικού βασιλείου να ανεχθεί και να χαιρετήσει κάτω από την αιγίδα του πρακτικές που επιβίωσαν από το παρελθόν. Πρακτικές που απ' την μία είχαν κατακτήσει το δυτικό επικάλυμμα, ενώ παράλληλα είχαν ντυθεί με τον μανδύα της εξιδανίκευσης του παρελθόντος. Τη συναισθηματική ασφάλεια που προκαλούσε στο σύνολο του πληθυσμού ο εξωραϊσμός του παρελθόντος με την επιστράτευση σωρείας ιστορικοκοινωνικών αναπαραστάσεων, εκμεταλλεύτηκε επιτυχώς ο ελληνικός εθνικισμός όταν μετατράπηκε σε αλυτρωτική ιδεολογία⁴⁰¹. Αντίστοιχη μεταμόρφωση του εθνικισμού σε αλυτρωτισμό παρουσιαζόταν και στις περιπτώσεις όπου η αδυναμία κι οι ανεπάρκειες του ελληνικού κράτους δεν ήταν σε θέση να ικανοποιήσουν τις εθνικές διεκδικήσεις⁴⁰².

Στις παρατηρήσεις μας έρχεται να προστεθεί, ακόμα, η διαπίστωση πως το δυτικό εν γένει ρεύμα συμπάθειας προς την Ελλάδα, μία διάσταση του οποίου ήταν κι ο Φιλελληνισμός, μπόρεσε να αφομοιώσει στους κόλπους του ακόμα και αυτές τις εξάρσεις των αλυτρωτικών βλέψεων μεταφέροντάς τες στη σφαίρα του αγνού, πατριωτικού εθνικισμού με τελικό αποτέλεσμα να τις νομιμοποιήσει⁴⁰³. Αποδεικνύεται, έτσι, η ισχύς που είχαν – κι εξακολουθούν να έχουν – στο συλλογικό υποσυνείδητο, έννοιες που διαπραγματεύονται το έθνος και το εθνικό σύνολο, όπως αυτές που διαπραγματευόμαστε εδώ. Ένα παράδειγμα περιθωριοποίησης όσων δεν ακολουθούσαν τις εθνικιστικές επιταγές, ειδικά σε περιόδους τεταμένης εθνικής ιστορίας, είναι ο στιγματισμός τους ως προδότες, όπως συνέβη με όσους Έλληνες είχαν αντιταχθεί στην προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό βασίλειο⁴⁰⁴.

Η εθνικιστική προπαγάνδα λειτουργούσε, ανέκαθεν, με τη δική της ατζέντα χωρίς να είναι πάντα ευδιάκριτο αν εξυπηρετεί το εθνικό συμφέρον ή όχι. Το ζήτημα της προσωρινότητας των εδαφικών ορίων της Ελλάδας, αρχικά, και το συναφές του μεγαλοϊδεατισμού στην πορεία, κατάφεραν να εργαλειοποιηθούν στα χέρια των εθνικιστικών κύκλων, να επιβιώσουν ως πολιτικοί στόχοι με αποφάσεις

---

⁴⁰¹ Ι. Κολιόπουλος, *Ληστεία και Αλυτρωτισμός στην Ελλάδα...ό.π.*, σσ.184 – 188

⁴⁰² Π. Κιτρομηλίδης, *Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια...ό.π.*, σ. 87

⁴⁰³ Ι. Κολιόπουλος, *Ληστεία και Αλυτρωτισμός στην Ελλάδα...ό.π.*, σ.186

⁴⁰⁴ Ό.π., σ.175

και πράξεις⁴⁰⁵ και, τέλος, να επικρατήσουν ως ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις του ελληνικού αλυτρωτισμού. Σε αυτό το σημείο ελλοχεύει κι η παγίδα του εθνικισμού, στις περιπτώσεις δηλαδή, όπου οι αναπαραστάσεις που επικαλείται, ερμηνεύουν μονόπλευρα τις κοινωνικοϊστορικές συγκυρίες. Ο ελληνικός εθνικισμός έχει αποδειχθεί εξαιρετικά επιτυχής και προσαρμοστικός⁴⁰⁶ σε αυτή τη διαδικασία ερμηνείας κι αξιολόγησης του παρελθόντος του. Ωστόσο, τα νέα παγκόσμια δεδομένα που προκύπτουν στις νεωτερικές πολυπολιτισμικές κοινωνίες προκρίνουν ως άμεση την επικράτηση ενός πολιτικού εθνικισμού⁴⁰⁷ που θα αμβλύνει τις όποιες διαφορές ανάμεσα στους λαούς.

---

⁴⁰⁵ Γ.Λ. Σμπιλίρης, *Ανατολικό Ζήτημα και Ελληνικός Αλυτρωτισμός...ό.π.*, σ. 28

⁴⁰⁶ Π. Κιτρομηλίδης, *Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια...ό.π.*, σσ. 118 - 119

⁴⁰⁷ Ευ. Θ. Γούμενος, *Εθνική Ιδεολογία και Εκπαίδευση...ό.π.*, σ.35

ΜΕΡΟΣ Γ΄:

Η ΣΧΟΛΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ανάμεσα στους μηχανισμούς που αναλαμβάνουν την προώθηση των αναπαραστάσεων περί εθνικού εαυτού και «ξένων» και συνακόλουθα την ανάδειξη και καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης, ο σχολικός θεσμός διατηρεί πρωτεύοντα ρόλο. Η ιστορική διαμόρφωση των εθνικών κρατών τον 19^ο αιώνα έδωσε στο σχολείο τη μορφή που έχει σήμερα και το καθιέρωσε ως τον πλέον αποτελεσματικό φορέα της επίσημης εθνικής ιδεολογίας. Πρωταρχικός στόχος του εθνικού κράτους είναι η παραγωγή του “homo nationalis”⁴⁰⁸, μία επιδίωξη απαραίτητη για τη νομιμοποίηση της ίδιας της κρατικής υπόστασης. Ακολούθως, ο σχολικός θεσμός καλείται να λειτουργήσει ενοποιητικά “ομογενοποιώντας” τα μέλη του εθνικού σώματος και αποσιωπώντας τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις τους – ταξικές, θρησκευτικές, έμφυλες – στο όνομα των συνεκτικών γνωρισμάτων της κοινής εθνικής υπαγωγής. Για τον σκοπό αυτό επιστρατεύονται, τόσο διάφορα συμβολικά γεγονότα και χρονολογίες, επέτειοι και γιορτές, όσο κι η επίσημη σχολική γνώση⁴⁰⁹. Μια γνώση που δεν αποτελεί ουδέτερο μορφωτικό αγαθό αλλά προσανατολίζει σε συγκεκριμένες κοινωνικές θέσεις⁴¹⁰ εγχαράσσοντας αξίες, κανόνες και πρότυπα συμπεριφοράς που διαμορφώνουν συλλογικές εικόνες για το έθνος, την εθνική ταυτότητα, αλλά και τους “εθνικούς άλλους”.

Στα πλαίσια του έθνους – κράτους, λοιπόν, το σχολείο ως ο κατεξοχόν φορέας του επίσημου εθνικού λόγου δεν μπορεί παρά να χαρακτηρίζεται από “εθνικό εστιασμό”, με τον βαθμό αυτής της εστίασης να συναρτάται στενά με τις εκάστοτε ιστορικοπολιτικές και εν γένει κοινωνικές συνθήκες. Ο βαθμός στον οποίο μια κοινωνία αποδέχεται τις εσωτερικές πολιτισμικές διαφοροποιήσεις καθώς κι ο βαθμός υπέρβασης της αντίληψης περί υπεροχής και ανωτερότητας

---

⁴⁰⁸Π. Λέκκας, *Η εθνικιστική Ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Κατάρτι, Αθήνα, 1996, σ. 134

⁴⁰⁹Χ. Κάτσικας, Στόχοι και προσανατολισμοί των νέων σχολικών βιβλίων Ιστορίας. Η περίπτωση της Ιστορίας του Γυμνασίου. Στο: Χ. Κάτσικας – Κ. Θεριανός, (επιμ.) *Νέα αναλυτικά Προγράμματα και βιβλία στο σχολείο*, Gutenberg, Αθήνα, 2007, σσ. 85 – 90

⁴¹⁰ Ό.π.

του εθνικού εαυτού έναντι των άλλων εθνών, αποτελούν δείκτες για τον εθνοκεντρισμό του σχολικού μηχανισμού⁴¹¹. Αναμφίβολα κάτι τέτοιο είναι προνομιακά ανιχνεύσιμο στα κατεξοχήν “φρονηματιστικά μαθήματα”⁴¹², δηλαδή στο μάθημα της Γλώσσας που προωθεί το επίσημο γλωσσικό ιδίωμα, της Γεωγραφίας που προσδιορίζει τις εδαφικές συντεταγμένες του εθνικού εαυτού, αλλά κυρίως, στο σχολικό ιστορικό μάθημα που αναλαμβάνοντας να αφηγηθεί το κοινό ιστορικό παρελθόν και να διαμορφώσει τη συλλογική “εθνική μνήμη” κατέχει πρωταρχική θέση στη διαδικασία συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας στο σχολείο.

Στα πλαίσια του εθνικού κράτους ο επίσημος ιστορικός λόγος αποτελεί ένα από τα κύρια πεδία “σφυρηλάτησης” της εθνικής συνείδησης. Η εθνική ιδεολογία, ταυτίζοντας την Ιστορία με τη συλλογική μνήμη, επιλέγει γεγονότα και ερμηνείες συνθέτοντας μια “εθνική αφήγηση” αντίστοιχη με το περιεχόμενο που δίνεται κάθε φορά στην έννοια της εθνικής ταυτότητας ανεξάρτητα – και συχνά σε αντίθεση – με τα πορίσματα της ιστορικής έρευνας. Μέσω της εθνικής αφήγησης, *“τα μέλη του εθνικού σώματος αντιλαμβάνονται τον κόσμο και τη θέση τους σ’ αυτόν, αποκτούν εργαλεία για να ερμηνεύσουν όσα τους συμβαίνουν και κερδίζουν την ασφάλεια της κοινής μοίρας”*⁴¹³. Την πλέον σαφή έκφραση του επίσημου ιστορικού λόγου αποτελεί το σχολικό ιστορικό μάθημα.

Καθώς η σχολική ιστορία επιφορτίζεται με τη διαμόρφωση κι ενίσχυση της εθνικής αυτοεικόνας με τη δημιουργία “εθνικών υποκειμένων”, επικεντρώνεται σε τρεις βασικούς άξονες βάσει των οποίων δομούνται οι αναπαραστάσεις του εθνικού εαυτού και των εθνικών άλλων: τη συνέχεια, την ομοιογένεια και τη μοναδικότητα. Πρόκειται για έννοιες που αλλάζουν μορφή προσαρμοζόμενες στους όρους του σήμερα, τη διεθνή συγκυρία και την κοινωνικο – οικονομική δομή της κάθε χώρας, αλλά αποτελούν σταθερά της εθνικής ιστορικής ανάγνωσης. Αναλαμβάνοντας να τεκμηριώσει την εθνική ιδιαιτερότητα, η σχολική ιστορία αναπλάθει, προσαρτά και ιδιοποιείται ιστορικά γεγονότα προκειμένου να

---

⁴¹¹ Ε. Αβδελά, Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: Εμείς και οι Άλλοι. Στο: Α. Φραγκουδάκη – Θ. Δραγώνα, (επιμ.), *Τι είν’ η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997, σσ. 27-45

⁴¹² Ε. Αβδελά, Ε, *Ιστορία και Σχολείο*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 1998, σ.42

⁴¹³ Ε. Αβδελά, Χρόνος, ιστορία και εθνική ταυτότητα στο ελληνικό σχολείο. Στο: Φραγκουδάκη, Α. – Δραγώνα, Θ. (επιμ.) *Τι είν’ η πατρίδα μας; ...ό.π.*, σ. 70

αναδείξει τη συνέχεια⁴¹⁴ του παρελθόντος με το παρόν, ενώ αντίστοιχα αποσιωπά ή παραλείπει άλλα που θα έθεται εν αμφιβόλω την εθνική ομοιογένεια. Μ' αυτό τον τρόπο ο επίσημος ιστορικός λόγος είναι αποτέλεσμα μιας κατασκευής που «ιδεολογικοποιεί το παρελθόν σαν συλλογική κληρονομιά και προδιαγράφει το μέλλον σαν συλλογικό πεπρωμένο⁴¹⁵». Η ιδεολογική χρήση του ιστορικού μαθήματος για την εξυπηρέτηση των εκάστοτε εθνικών συμφερόντων μέσω της διαμόρφωσης της κοινωνικής συνείδησης προς εκείνη την κατεύθυνση που αφορά στην εθνική υπαγωγή αποτελεί κοινό τόπο ήδη από το 19ο αι. μια εποχή που η επίσημη εθνική ιστοριογραφία αναπτύσσεται προκειμένου να στοιχειοθετήσει και να νομιμοποιήσει τις εθνοκρατικές οντότητες⁴¹⁶. Στα πλαίσια αυτά, και μέχρι τα μέσα περίπου του 20ου αι., οι εθνικοί στόχοι διαμόρφωναν το περιεχόμενο του μαθήματος, κάτι που θεωρούνταν αναπόφευκτο από πολλούς ιστορικούς, εκπαιδευτικούς και παιδαγωγούς⁴¹⁷.

Ο “εθνικός ρόλος” που επωμίζεται το σχολικό ιστορικό μάθημα γίνεται αντικείμενο ιδιαίτερου ενδιαφέροντος μετά το τέλος του Β' παγκοσμίου πολέμου οπότε και δρομολογείται μια ευρεία συζήτηση γύρω από το περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας που προάγει το σχολείο⁴¹⁸. Καθώς πολλά από όσα είχαν συντελεστεί στη διάρκειά του πολέμου είχαν νομιμοποιηθεί στο όνομα του έθνους, θεωρήθηκε ότι η προώθηση μιας ταυτότητας που θα επιδιώκει την ειρηνική συνύπαρξη των ευρωπαϊκών λαών θα πρέπει να αποτελέσει κεντρικό στόχο της διδασκαλίας της Ιστορίας. Έτσι, το 1949 η Ουνέσκο, στα πλαίσια μιας σειράς δραστηριοτήτων στον τομέα αυτό, εκφράζει την πεποίθηση ότι το ενδιαφέρον ενός κράτους για την ανάπτυξη της διεθνούς κατανόησης ελέγχεται από τη στάση των σχολείων του στη διδασκαλία της Ιστορίας, αναγνωρίζοντας ουσιαστικά τον ιδεολογικό ρόλο του ιστορικού μαθήματος⁴¹⁹.

---

⁴¹⁴ Π. Λέκκας, *Η εθνικιστική Ιδεολογία...ό.π.*, σ. 136

⁴¹⁵ Δ. Γ. Τσαούσης, *Ελληνισμός και Ελληνικότητα*, Στο: Δ. Γ., Τσαούσης, (επιμ.) *Ελληνισμός – Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και Βιωματικοί άξονες της Νεοελληνικής κοινωνίας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας Αθήνα, 2001, σ. 43

⁴¹⁶ Φ.Κ. Βώρος, *Περιπέτειες του μαθήματος της Ιστορίας στη Νεοελληνική Εκπαίδευση: Η ιδεολογική χρήση του*. Στο: Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, *Αφιέρωμα: Το μάθημα της Ιστορίας στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση*, Αθήνα, Σεμινάριο 9, 1988, σσ. 214-234

⁴¹⁷ Ε. Αβδελά, Ε, *Ιστορία και Σχολείο...*, ό.π., σ.109

⁴¹⁸ Γ. Βανδώρος, *Αποπήματα κατά τη συγγραφή και τη διδασκαλία της Ιστορίας*. Στο: Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, *Αφιέρωμα: Ιστορία*, Σεμινάριο 3, Αθήνα, 1984, σσ. 53-65

⁴¹⁹ Ό.π

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Το επίσημο πλαίσιο της διδασκαλίας της Ιστορίας, στο ελληνικό σχολείο συγκεκριμένα, έχει περάσει από πολλές μεταμορφώσεις μέσα στα χρόνια ανάλογα με τη θέση που έχει κάθε φορά το αντικείμενο στην ατζέντα των εμπλεκόμενων θεσμοθετημένων φορέων. Το σχολικό εγχειρίδιο και η λειτουργία του αποτελούν, όπως είναι φυσικό, έναν από τους κεντρικότερους ρόλους της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα η διδασκαλία του μαθήματος της Ιστορίας βασίζεται σε ένα και μοναδικό εγχειρίδιο του οποίου όλα τα στάδια παραγωγής, το περιεχόμενο, αλλά κι η διδακτική του προσδιορίζονται αυστηρά από τους αρμόδιους κρατικούς φορείς, το Υπουργείο Παιδείας σε συνεργασία με το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο⁴²⁰. Πιο συγκεκριμένα οι νόμοι, τα διατάγματα κι οι εγκύκλιοι που ορίζουν το περιεχόμενο του μαθήματος αντικατοπτρίζουν σε κάθε εποχή τις αντίστοιχες «επίσημες» αντιλήψεις γύρω από την Ιστορία και τον κοινωνικό της ρόλο εν γένει⁴²¹.

Στην Ελλάδα, ο κρατικός σχεδιασμός – όχι μόνο της Ιστορίας, αλλά όλων των σχολικών μαθημάτων – συμπεριλαμβάνει την εκπόνηση Αναλυτικών Προγραμμάτων Σπουδών. Τα προγράμματα αυτά ορίζουν, πολλές φορές με πνιγνή λεπτομέρεια, τους προτεινόμενους σκοπούς και το ακριβές περιεχόμενο της διδακτέας ύλης, ενώ περιλαμβάνουν σενάρια υποδειγματικής διδασκαλίας και ενδεικτικά κριτήρια αξιολόγησης. Κανείς δεν μπορεί να αμφιβάλλει ότι οι ‘οδηγίες – προτάσεις’ αυτές που απευθύνονται στους απανταχού διδάσκοντες είναι, στο σύνολό τους, ιδιαίτερος χρήσιμες και διαφωτιστικές. Επίσης, η έκδοση των Αναλυτικών Προγραμμάτων ακολουθεί τις μεταρρυθμίσεις που γίνονται κατά καιρούς στην εκπαιδευτική διαδικασία, όπως τη συγγραφή νέων σχολικών εγχειριδίων, και γι’ αυτό θεωρείται πως συνθέτει την εικόνα της εξέλιξης που

---

⁴²⁰ Ε. Αβδελά, Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: «εμείς» και οι «άλλοι», στο Α. Φραγκουδάκη, Θ. Δραγώνα (επιμ.), *Τι είν’ η πατρίδα μας;* Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997, σσ. 40 – 41

⁴²¹ Ε. Αβδελά, *Ε, Ιστορία και Σχολείο*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 1998, σσ.15 – 17

συντελείται στο θεωρητικό και πρακτικό κομμάτι της επιστήμης μέσα κι έξω από τον σχολικό χώρο⁴²². Κάνοντας μια αναφορά μόνο στην ιστορία των Αναλυτικών Προγραμμάτων Σπουδών στο ελληνικό σχολείο, ενδιαφέρον παρουσιάζει η διάκρισή τους σε τρεις ενδεικτικές των ιστορικοκοινωνικών τάσεων περιόδους⁴²³: α) 1974 – 1981, περίοδος της αναζήτησης και μετάβασης, β) 1981 – 1995, περίοδος της προσαρμογής και σταθεροποίησης, και γ) 1997 – 2005⁴²⁴, περίοδος του εκσυγχρονισμού και της σύγκλισης με τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Σε κάθε περίοδο η συνιστώσα που προτεινόταν καθόριζε και τον προσανατολισμό των σχολικών εγχειριδίων των σχολείων, προκειμένου να απηχούν τις επικρατούσες σχέσεις ανάμεσα στο κράτος και την ιστορική γνώση.

Εκτός από το περιεχόμενο, τα Προγράμματα Σπουδών δίνουν τις κατευθυντήριες γραμμές και για τη διδακτική του μαθήματος. Μέσα από τους διδακτικούς στόχους και τα προτεινόμενα διδακτικά σενάρια γίνεται εμφανές ότι η Ιστορία δε μοιάζει με κανένα άλλο μάθημα του ελληνικού σχολείου. Δηλαδή πρόκειται για μια 'ύλη' που αφορά σε ολόκληρο το ανθρώπινο παρελθόν, αλλά δεν κατηγοριοποιείται, όπως για παράδειγμα στις ξένες γλώσσες ή τα πρακτικά μαθήματα. Είναι το μοναδικό μάθημα στο οποίο τα παιδιά δεν εξασκούν τις γνώσεις που διδάσκονται, απλά τις απομνημονεύουν μέχρι την αξιολογική διαδικασία της εξέτασης⁴²⁵. Επίσης, η διάταξη της ύλης με την επιλογή της σπειροειδούς οργάνωσης, βασισμένη στο γνωστικό παιδαγωγικό μοντέλο του Bruner βάσει του οποίου η προτεινόμενη γνώση θα πρέπει να επανέρχεται διαρκώς, προσαρμοζόμενη, όμως, στα γνωστικά δεδομένα της κάθε ηλικίας⁴²⁶, δεν προκαλεί κανένα νέο ενδιαφέρον και κίνητρο για μάθηση. Έτσι, λαμβάνοντας υπόψη αυτές τις παραμέτρους, το περιεχόμενο αλλά και η διδακτική του μαθήματος της Ιστορίας, συνιστούν κυρίως τη διαχείριση του παρελθόντος από τους κρατικούς φορείς, ενώ τα περιθώρια που υπάρχουν για νεωτερικές

---

⁴²² Ε. Αβδελά, Ε, *Ιστορία και Σχολείο.. ό.π.*, 15 – 17

⁴²³ Γ. Φλουρής, Γ. Πασιάς, «Πολιτικές της γνώσης και μεταρρυθμίσεις στα προγράμματα σπουδών στην Ελλάδα (1975 – 2006): Μια κριτική προσέγγιση», στο Φ.Δ. Χαραλάμπους, (Επιμ.), *Μεταπολίτευση και εκπαιδευτική πολιτική. Παρελθόν-Παρόν-Μέλλον*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2007, σ. 217

⁴²⁴ Η ακαδημαϊκή χρονιά 2005 – 2006 είναι η τελευταία χρονιά αναθεώρησης των σχολικών βιβλίων

⁴²⁵ Η. Μονιότ, *Η διδακτική της Ιστορίας*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2002, σ. 62

⁴²⁶ Ό.π., σ. 173

προσεγγίσεις ερμηνείας και νέα μεθοδολογικά εργαλεία προσέγγισης είναι πάρα πολύ μικρά⁴²⁷.

Βέβαια, όπως όλα τα σχολικά μαθήματα, έτσι κι η Ιστορία δεν είναι απλά ένα εγχειρίδιο επιστημονικής γνώσης, αλλά έχει πολλαπλά επίπεδα αναφορών κι επεξεργασίας⁴²⁸. Ωστόσο, το θέμα της παρούσας εργασίας άπτεται περισσότερο της επιλογής του περιεχομένου των εγχειριδίων εστιάζοντας στα σημεία όπου τα στερεότυπα και οι ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις των δίπολων *Φιλελληνισμός – Ξενοκρατία* και *Αλυτρωτισμός – Εθνικισμός*, κάνουν φανερή την παρουσία τους. Επομένως, το στοίχημα που θα πρέπει να κερδίσει η σχολική ιστορία δεν θα πρέπει να είναι η γραφή μιας καινούριας αφήγησης χωρίς εθνικό προσανατολισμό, αλλά ακριβώς το αντίθετο. Πώς θα μπορέσει να αντιμετωπίσει με θάρρος αυτό το υπαρκτό πρόβλημα στην ουσία του μαθήματος (στην επιλογή της ύλης και τη διδακτική της) και να της δώσει πνοή⁴²⁹.

---

⁴²⁷ Η. Μονιότ, *Η διδακτική της Ιστορίας*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2002, σ. 50

⁴²⁸ Ό.π., σ. 72

⁴²⁹ Ό.π., σ. 57

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΩΝ

Το ερευνητικό μέρος της παρούσας εργασίας είναι απαραίτητο να ορίσει εξαρχής ως θεωρητικό πλαίσιο τα εγχειρίδια Ιστορίας που διδάσκονται στην υποχρεωτική δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ακριβώς επειδή, μέσω των σχολικών κειμένων η πραγματικότητα κατασκευάζεται με έναν συγκεκριμένο τρόπο, ενισχύοντας συγκεκριμένα νοήματα κι αναπαραστάσεις, προκρίνεται μία κυρίαρχη ανάγνωση της Ιστορίας⁴³⁰. Η Ιστορία ως σχολικό μάθημα διδάσκεται ανελλιπώς από την Γ', κιάλας, Δημοτικού, αν και στη συγκεκριμένη τάξη το εγχειρίδιο περιλαμβάνει έναν συνδυασμό μυθολογίας και προϊστορίας. Ο ρόλος της διδασκαλίας της, αν και πολλαπλός δεν εξυπηρετεί τους σκοπούς της παρούσας εργασίας, παρά μόνο ως αναφορά. Δεν ισχύει το ίδιο, βέβαια, για τα εγχειρίδια που καλύπτουν τις ανάγκες των υπόλοιπων τάξεων του Δημοτικού, τα οποία αναφέρονται στην ελληνική, κυρίως, ιστορία. Ως εγχειρίδια προς ανάλυση επιλέχθηκαν, ωστόσο, αυτά που χρησιμοποιούνται στη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση προκειμένου να ερμηνευτούν πληρέστερα τα δίπολα των ιστορικών όρων, *Φιλελληνισμός – Ξενοκρατία, Εθνικισμός – Αλυτρωτισμός* που έχουν τεθεί ως στόχος των ερευνητικών ερωτημάτων.

Η φύση του θέματος της εργασίας, συνεπώς, προϋποθέτει τη διεπιστημονική προσέγγιση του υλικού με γνώμονες και μεθοδολογικά εργαλεία των κοινωνικών επιστημών και διεπιστημονικές προσεγγίσεις ανάλυσης των κειμένων.

Τα υπό έρευνα εγχειρίδια⁴³¹ είναι τα εξής παρακάτω:

- Γ' Γυμνασίου: **Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία**⁴³² (βιβλίο μαθητή – βιβλίο εκπαιδευτικού)

---

⁴³⁰ Κ. Μπινίδης, Κριτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις στην έρευνα των σχολικών βιβλίων: θεωρητικές παραδοχές και «παραδείγματα» ανάλυσης,

⁴³¹ Όλα τα εγχειρίδια, καθώς και οι αποφάσεις, τα διατάγματα και τα προγράμματα που τα συμπεριλαμβάνουν αφορούν το Ημερήσιο Γενικό Λύκειο.

⁴³² Ευ. Λούβη, Δ.Χρ. Ξιφαράς, *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία, Γ' Γυμνασίου, ΙΤΥΕ "Διόφαντος*

- Γ' Λυκείου: **Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας**⁴³³ (για την ομάδα προσανατολισμού θεωρητικής κατεύθυνσης και **Ιστορία του Νεότερου και του Σύγχρονου Κόσμου**⁴³⁴ (γενικής παιδείας) (βιβλία μαθητή)

Το βιβλίο του εκπαιδευτικού⁴³⁵, αν και δεν αποτελεί βασικό εγχειρίδιο, αποτελεί αντικείμενο ανάλυσης της εργασίας καθώς κατευθύνει τη διδασκαλία, έστω θεωρητικά, και περιλαμβάνει μαθησιακούς στόχους και εννοιολογικές κατευθύνσεις στο περιεχόμενο του βασικού εγχειριδίου. Επίσης, στην έρευνα συμπεριλήφθηκαν τα **Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών Γυμνασίου**⁴³⁶ – **Λυκείου**⁴³⁷ και οι κυβερνητικές αποφάσεις που περιλαμβάνουν τη **διδασκτέα ύλη και οδηγίες για τη διδασκαλία του μαθήματος της Ιστορίας στο Γυμνάσιο**⁴³⁸ **και στο Λύκειο**⁴³⁹, με τον σκοπό να χρησιμεύσουν ως ερμηνευτικά εργαλεία σε συνδυασμό με το περιεχόμενο.

Τα νέα Προγράμματα Σπουδών (στο εξής ΠΣ) εισάγουν μία ενιαία αντίληψη προσέγγισης της Ιστορίας από τη Γ' Δημοτικού έως τη Γ' Λυκείου. Επιπλέον, όπως αναφέρεται και στα δύο ΠΣ, Γυμνασίου – Λυκείου, «έχει καταβληθεί μεγάλη προσπάθεια εξορθολογισμού της ύλης, με την επιλογή των ενοτήτων και την αναδιάρθρωση του περιεχομένου τους⁴⁴⁰». Ως «διδασκτική πλαισίωση», αναφέρεται στα ΠΣ ότι:

---

⁴³³ Γ. Μαργαρίτης, Α. Αζέλης, Ν. Ανδριώτης, Θ. Δετοράκης, Κ. Φωτιάδης, *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας Γ' Λυκείου*, ΙΤΥΕ "Διόφαντος"

⁴³⁴ Ι. Κολιόπουλος, Κ. Σβολόπουλος, Ευ. Χατζηβασιλείου, Θ. Νημάς, Χ. Σχολινάκη – Χελιώτη, *Ιστορία του Νεότερου και του Σύγχρονου Κόσμου (από το 1815 έως σήμερα, Γ' Λυκείου)*, ΙΤΥΕ "Διόφαντος"

⁴³⁵ Στο Λύκειο δεν υπάρχουν βιβλία εκπαιδευτικού.

⁴³⁶ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ, *Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος της Ιστορίας των Α', Β' και Γ' τάξεων Γυμνασίου*. ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ, Αρ. Φύλλου 5233, Νοεμβρίου 2021, σσ. 67461 – 67492

⁴³⁷ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ, *Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος της Ιστορίας των Α', Β' και Γ' τάξεων Γενικού Λυκείου*. ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ, Αρ. Φύλλου 5233, Νοεμβρίου 2021, σσ. 68113 – 68172

⁴³⁸ *Οδηγίες για τη διδασκαλία του μαθήματος της Ιστορίας του Ημερησίου και του Εσπερινού Γυμνασίου για το σχολικό έτος 2021-2022*, Υ.ΠΑΙ.Θ. 105534/Δ2/31-08-2021 έγγραφο, ανακτήθηκε από: https://www.esos.gr/sites/default/files/articles-legacy/istorias-toy-imerisioy-kai-toy-esperinoy-gymnasioy-gia-to-sholiko-etos-2021_2022_merged.pdf

⁴³⁹ Απόφαση Αριθμ. 141674/Δ2, «Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος της Ιστορίας των Α', Β' και Γ' τάξεων Γενικού Λυκείου», Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας, Τεύχος Β' 5284/12.11.2021, σ. 68113 – 68172

⁴⁴⁰ Ό.π, σ. 68114 και «Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος της Ιστορίας των Α', Β' και Γ' τάξεων Γυμνασίου,...ό.π., σ.67461

«Είναι σημαντικό να κατανοήσουν οι μαθητές/-τριες τη σύνδεση της πολιτιστικής κληρονομιάς της ιδιαίτερης πατρίδας τους με την εθνική, την ευρωπαϊκή και την παγκόσμια ιστορία. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται καλύτερα και ο γενικός στόχος για την καλλιέργεια της ιστορικής συνείδησης και της κριτικής σκέψης σε συνδυασμό με τη νηφάλια ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης⁴⁴¹ και της εθνικής αυτογνωσίας. Η εθνική αυτογνωσία θα επιτρέψει αφενός την υγιή συνομιλία με την εθνική συνείδηση άλλων λαών και αφετέρου την καλλιέργεια αξιών, όπως ο σεβασμός, η αλληλεγγύη, η ισότητα, η υπευθυνότητα, η ελευθερία και η αναίρεση στερεοτυπικών αντιλήψεων.⁴⁴²» (Γυμνάσιο)

«...στο πλαίσιο αυτό η εθνική ιστορία συνδέεται άμεσα με την Ευρωπαϊκή και την Παγκόσμια Ιστορία...»⁴⁴³ (Λύκειο)

Ανασκευάζοντας τους παραπάνω στόχους προκύπτει και το κύριο ερευνητικό ερώτημα της παρούσας εργασίας. Κατά πόσο, δηλαδή, συμβάλλουν τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας στην αποτύπωση μίας νηφάλιας παρουσίασης των εθνικών ιστορικών γεγονότων που θα οδηγήσει στην καλλιέργεια της εθνικής αυτογνωσίας και στην αναίρεση των στερεοτυπικών αντιλήψεων;

---

⁴⁴¹ Όπου υπάρχει υπογράμμιση σε αυτούσιο κείμενο έχει γίνει από τη γράφουσα για λόγους έμφασης του περιεχομένου.

⁴⁴² Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος της Ιστορίας των Α', Β' και Γ' τάξεων Γυμνασίου, ό.π., σ. 67463

⁴⁴³ Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος της Ιστορίας των Α', Β' και Γ' τάξεων Γενικού Λυκείου, ό.π., σ.68113

Φιλελληνισμός – Ξενοκρατία

➤ Φιλελληνισμός

Το συγκεκριμένο δίπολο αφορά στον μεγαλύτερο βαθμό την εικόνα που έχουμε ως Έλληνες για τους «ξένους», με εστίαση στις ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις εκείνες που έχουν διαμορφώσει τα εν λόγω στερεότυπα. Οπότε, η έρευνα οδηγήθηκε στα κεφάλαια εκείνα της ελληνικής ιστορίας, όπου υπάρχει είτε άμεση, είτε έμμεση εμπλοκή των «ξένων» στη διαμόρφωσή της. Οι «ξένοι» στα κεφάλαια που μας αφορούν εμφανίζονται με διαφορετικά ‘ονόματα’, ανάλογα με τον ρόλο που επιδιώκουν οι συγγραφείς να τους αποδώσουν. Έτσι, τους συναντάμε στα εγχειρίδια Ιστορίας της Γ’ Γυμνασίου (Γ’ γ στο εξής) και Γ’ Λυκείου (Γ’ λ στο εξής):

- ως «Ευρώπη», με τη μορφή συλλογικού υποκειμένου όταν δε χρειάζεται να γίνει διαχωρισμός ανάμεσα στην πολιτική ηγεσία και τον λαό.
π.χ. «...προκάλεσε μεγάλη συγκίνηση στην Ευρώπη» (Γ’ γ, σ.31), «...μοναδική εξαίρεση σε όλη την Ευρώπη» (Γ’ γ, σ.33), «Η Ευρώπη βίωνε την Παλινόρθωση» (Γ’ γ, σ.35)
- ως «Δύση», όταν επιδιώκεται να δοθεί έμφαση στην πολιτισμική διάσταση, στην παιδεία, στην κουλτούρα των ευρωπαϊκών λαών
π.χ. «Οι Φαναριώτες σπούδαζαν στη Δύση...» (Γ’ γ, σ.24)
- ως «Δυνάμεις», κατά κύριο λόγο εμφανίζονται με αυτόν τον όρο, ενώ τις περισσότερες φορές υπάρχει και παρενθετική, ονομαστική αναφορά τους. Ενδιαφέρον έχουν, επίσης, τα ρήματα δράσης που συνοδεύουν συνήθως αυτό το συλλογικό υποκείμενο.
π.χ. «Παράλληλα, οι Δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία και Ρωσία) αποφάσισαν...» (Γ’ γ, σ.32), «...οι Δυνάμεις (Αγγλία, Ρωσία, Αυστρία, Γαλλία, Πρωσία) κράτησαν σταθερά αρνητική στάση...» (Γ’ γ, σ.35), «...η λύση θα ερχόταν τελικά από τις Δυνάμεις...» (Γ’ γ, σ.36), «Οι Δυνάμεις φαίνονταν αποφασισμένες...» (Γ’ γ, σ.36)
- ως «Μεγάλες Δυνάμεις», «μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης»
π.χ. «έχασε την εμπιστοσύνη της στις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις», (Γ’ γ, σ.60)
Μία μόνο φορά αναφέρονται έτσι στο εγχειρίδιο της Γ’ γ, ενώ το αντίθετο

συμβαίνει με το εγχειρίδιο της Γ'λ, όπου αναφέρονται μόνο με αυτόν τον τρόπο.

π.χ. «..την παρέμβαση των μεγάλων δυνάμεων» (Γ'λ, σ.25), «η πρώτη αντίδραση των μεγάλων δυνάμεων της Ευρώπης..» (Γ'γ, σ.25)

Ωστόσο, γίνεται ξεχωριστά, ονομαστική αναφορά σε κάθε χώρα όταν η εξωτερική της πολιτική διαφοροποιείται ή όταν στόχος είναι να αναδειχθεί η σχέση της Ελλάδας με αυτή τη χώρα, τη δεδομένη ιστορική στιγμή. Η εμπλοκή των ΗΠΑ μετά το 1947 στα ελληνικά πράγματα αλλάζει τελείως το λεξιλογικό πλαίσιο.

Το κίνημα του Φιλελληνισμού, εν γένει, θα μπορούσε να μελετηθεί σε ένα κύριο και σε ένα δευτερεύον επίπεδο. Το κύριο επίπεδο είναι η Επανάσταση του 1821 κατά τη διάρκεια της οποίας το κίνημα εκδηλώθηκε πολύ έντονα, λειτουργώντας σε πολλά επίπεδα, από τον απλό λαό ως τις κορυφές της εξουσίας, κι έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εμφάνιση του νεοελληνικού κράτους. Ως παράγοντες εμφάνισης του Φιλελληνισμού αναφέρονται στο εγχειρίδιο της Γ' γυμνασίου:

«ήταν ο φιλελευθερισμός και ο επαναστατικός ριζοσπαστισμός που είχε σπείρει η γαλλική επανάσταση⁴⁴⁴...» (Γ'γ, σ.36)

«ως πολιτική συμπεριφορά .... στρεφόταν εναντίον τόσο της Οθωμανικής απολυταρχίας όσο και της Ιερής Συμμαχίας αποτελώντας μια από τις κορυφαίες στιγμές του πολιτικού ρομαντισμού του 19^{ου} αι.» (Γ'γ, σ.36).

«τον θαυμασμό των Ευρωπαίων για τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, τον αποτροπιασμό για τις βιαιότητες των Τούρκων σε βάρος των αμάχων Ελλήνων, αλλά και .... τη συγκίνηση που είχαν προκαλέσει οι ελληνικές επιτυχίες» (Γ'γ, σ.36).

Ορισμός για τον Φιλελληνισμό δεν υπάρχει σε κανένα από τα δύο εγχειρίδια που διαπραγματεύονται την Ελληνική Επανάσταση Γ'γ και Γ'λ. Εντύπωση προκαλεί, ιδιαίτερα, η απουσία του ορισμού, έστω περιγραφικού, από τη Γ'γ καθώς το βιβλίο περιλαμβάνει στις τελευταίες σελίδες 'Γλωσσάρι', στο οποίο επεξηγούνται ορισμένοι όροι που αναφέρονται στα κεφάλαια. Δεδομένης της απουσίας ορισμού, θα μπορούσε να θεωρηθεί ικανή απόπειρα κι η αναφορά των αιτιών εμφάνισης, αλλά η αμφιλεγόμενη πλευρά του φαινομένου του φιλελληνισμού φαίνεται πως αποσιωπάται ηχηρά. Η ύπαρξη της φράσης: «ενώ

παρουσιάζονταν ως φιλέλληνες, συμπεριφέρονταν τυχοδιωκτικά ενδιαφερόμενοι μόνο για χρήματα η αξιώματα» (Γ'γ, σ.36) δεν είναι δυνατόν να γίνει αντιληπτή από τα παιδιά αυτής της ηλικίας χωρίς πρόσθετες επεξηγήσεις ή παραδείγματα, ενώ υπονοεί ότι όλοι οι 'γνήσιοι' φιλέλληνες είχαν μόνο τους κίνητρο την αγνή αγάπη για την Ελλάδα.

Παρατίθενται, ακόμα, συνοπτικά οι οικονομικές και ηθικές ενισχύσεις προς τους Έλληνες. Στην οικονομία η παρουσία των Φιλελλήνων αποδίδεται στη συνεισφορά τους «για το πρώτο κρατικό ταμείο που σχημάτισε ο Καποδίστριας και την ίδρυση τράπεζας με τη συνεργασία του φίλου του, Γαλλοελβετού τραπεζίτη Εϋνάρδου..» (Γ'γ, σ.36) Τέλος, γράφεται ότι «ιδιαίτερη αναφορά αξίζει στους φιλέλληνες που συμμετείχαν προσωπικά στον αγώνα ...πολλοί από αυτούς σκοτώθηκαν πολεμώντας ...ιδιαίτερη αναφορά αξίζει στον Άγγλο λόρδο Βύρωνα που πέθανε στο πολιορκημένο Μεσολόγγι (1824)» (Γ'γ, σ.55).

Ωφέλιμη σε πολύ μεγάλο βαθμό κρίνεται και η ύπαρξη παραθεμάτων – πηγών με θέμα τη σχέση των επαναστατημένων Ελλήνων με τις χώρες της Ευρώπης. Πρόκειται για αποσπάσματα από την επαναστατική προκήρυξη του Αλ. Υψηλάντη προς τους Έλληνες, για μία επιστολή του Αχαϊκού Διευθυντηρίου προς τους προξένους των ξένων επικρατειών στην Πάτρα και για ένα απόσπασμα από το δράμα του «φιλέλληνα ποιητή Σέλειϊ» με τίτλο Hellas. Όλες οι πηγές προέρχονται από την ίδια χρονολογική περίοδο, την αρχή της Επανάστασης, κι επιβεβαιώνουν τις ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις της δεδομένης ιστορικής συγκυρίας εκατέρωθεν. Στην πρώτη γίνεται δήλωση πως:

«οι φωτισμένοι λαοί της Ευρώπης ....πλήρεις ευγνωμοσύνης δια τας προς αυτούς των προπατόρων μας ευεργεσίας επιθυμούσι την ελευθερίαν της Ελλάδος» (Γ'γ, σ.29),

ενώ στη δεύτερη πηγή με τίτλο «Οι επαναστατημένοι Έλληνες απευθύνονται στην Ευρώπη», αναφέρεται ότι :

«...Ημείς το ελληνικό έθνος των χριστιανών...όντες βέβαιοι, ότι όλα τα χριστιανικά βασίλεια ..έχουν εις μνήμην, ότι οι ένδοξοι πρόγονοί μας εφάνησαν ποτέ ωφέλιμοι εις την ανθρωπότητα, δια τούτο σας παρακαλούμεν να προσπαθήσετε, να είμεθα υπό την εύνοιαν και προστασίαν του μεγάλου τούτου κράτους» (Γ'γ, σ.35).

Ως κορωνίδα «φιλελληνικού» πνεύματος από την τρίτη πηγή παρατίθεται ότι

«είμαστε όλοι Έλληνες. Οι νόμοι μας, η φιλολογία μας, η θρησκεία μας, οι τέχνες μας έχουν όλα τις ρίζες τους στην Ελλάδα» (Γ'γ, σ. 35).

Το περιεχόμενο των παραπάνω πηγών επιβεβαιώνει ότι οι ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις που έχουν επιλεγεί να προβληθούν, αξιολογούν θετικά τις σχέσεις με τις Δυνάμεις, επικαλούμενες κίολας το 'ιερό χρέος' της Ευρώπης στην αρχαία Ελλάδα.

Στο εγχειρίδιο της Γ' Λυκείου η ανάλυση του φαινομένου του φιλελληνισμού δίνεται από μια εκτεταμένη πηγή του ιστορικού Αποστ. Ε. Βακαλόπουλου, ο οποίος εμβαθύνει περισσότερο στη φύση του κινήματος και τις δυνάμεις που έδρασαν *« το ελληνικό ζήτημα ...υποστήριζαν ταυτόχρονα ...όλα τα μεγάλα και ποικίλα πολιτιστικά και πολιτικά ρεύματα της εποχής...»* (Γ'λ, σ.25). Εξηγείται το φαινόμενο της προσωπικής συμμετοχής φιλελλήνων στις πολεμικές επιχειρήσεις: *«πολλοί φιλέλληνες αντίκρισαν την κάθοδο τους στην Ελλάδα σα λαμπρή ευκαιρία να καταπολεμήσουν με νέα σταυροφορία τον κοινό εχθρό του χριστιανισμού»* (Γ'λ, σ.25). Για τη διάχυσή του στην ευρωπαϊκή κοινωνία παρατίθεται απόσπασμα του γερμανού ιστορικού M.Bartholdy πως η επανάσταση επέδρασε στους Ευρωπαίους *«όπως συνήθως ενεργούν μόνο τα θρησκευτικά κινήματα: γκρέμισε τους μεσότοιχους των κοινωνικών τάξεων και των εθνικών συνειδήσεων»* (Γ'λ, σ.25). Δεν παραλείπει βέβαια να σημειώσει και την αντίδραση των αρνητών του : *«ελληνομανία την ονομάζει η αυστριακή κατασκοπεία και τους φιλέλληνες ελληνομανείς»* (Γ'λ, σ.25) . Το κείμενο του Βακαλόπουλου συμπληρώνει ως πηγή *«η κλασική έκφραση του φιλελληνισμού" που πρόκειται για το γνωστό δράμα του Σέλεϋ όπου «ο σημερινός Έλληνας είναι απόγονος αυτών των λαμπρών πλασμάτων»* (Γ'λ, σ.26) δηλαδή των αρχαίων Ελλήνων.

Στις υπόλοιπες σελίδες του εγχειριδίου της Γ' Λυκείου αναφορές στη φιλική διάθεση της διεθνούς κοινής γνώμης υπάρχουν περίπου στα ίδια ιστορικά σημεία με το εγχειρίδιο του Γυμνασίου.

Στη γνωστή προκήρυξη του Υψηλάντη δίνεται η προσδοκία: *«η Ευρώπη θέλει θαυμάσει τας ανδραγαθίας μας»* (Γ'λ, σ.17). Στη συνέχεια η αναφορά στις βίαιες τουρκικές αντιδράσεις και ωμότητες εξηγεί την ευμένεια της Ευρώπης έναντι των Ελλήνων : *«η σκληρή και αναιτιολόγητη αντίδραση του σουλτάνου (αναφ. στον απαγχονισμό*

του πατριάρχη) προκάλεσε τη συμπάθεια του χριστιανού κόσμου και την ανάπτυξη ισχυρού φιλελληνικού κινήματος ...» (Γ'λ, σ.25).

Η επομένη αναφορά γίνεται με αφορμή πάλι τις τουρκικές βιαιότητες, αλλά στο πολεμικό πεδίο και ειδικά στις σφαγές της Χίου: «η αγριότητα (των Τούρκων) προξένησε αλγεινή εντύπωση σε όλο τον πολιτισμένο κόσμο της εποχής ...ξεσήκωσε κύμα φιλελληνισμού σε όλο τον κόσμο» (Γ'λ, σ.27). Παρατίθεται ακόμα ο γνωστός πίνακας του Ντελακρούα με τίτλο «Η σφαγή της Χίου». Στο συνοδευτικό σχόλιο του σημειώνεται «το γεγονός συντάραξε το φιλελληνικό κόσμο... η προβολή της ωμότητας και της ασχήμιας του πολέμου ...αποκτά διαστάσεις εθνικής έξαρσης αλλά και διαμαρτυρίας...» (Γ'λ, σ.27). Τέλος, υπάρχει πορτρέτο του Μπάιρον με το σχόλιο: «ο φιλελληνισμός του Μπάιρον ...ήταν μια αγωνιστική και δραματική έκφραση του ρομαντικού εθνικισμού ...σημαντικό μέρος της ποίησης του ...είναι εμπνευσμένο από την Ελλάδα και τα φιλελληνικά του αισθήματα» (Γ'λ, σ.28).

Σε αλλά σημεία του εγχειριδίου και με αφορμή γεγονότα – πολεμικά και μη της Επανάστασης - γίνεται αναφορά στο φιλελληνικό κίνημα. «Η φήμη (του Κανάρη) έφτασε σε όλο τον κόσμο, που παρακολουθούσε έκπληκτος τα κατορθώματα των Ελλήνων» (Γ'λ, σ.29) Κάτι ανάλογο γράφεται για τη δράση του Μάρκου Μπότσαρη: «ο θάνατος του ...διαδόθηκε σαν αστραπή στο πανελλήνιο και στην Ευρώπη.» (Γ'λ, σ.29) Για το τέλος του Βύρωνα στο Μεσολόγγι που «είχε θρηνήσει το θάνατο του, είχαν στραμμένη την προσοχή τους το πανελλήνιο και όλη η συμπαθούσα Ευρώπη» (Γ'λ, σ.25). Η τελευταία αναφορά στο φιλελληνισμό που αφορά την επανάσταση γίνεται στη εκλογή του Όθωνα ως βασιλιά: «ο Όθων, γιος του φιλέλληνα βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου .....έγινε δεκτός ....στην Ελλάδα ...» (Γ'λ, σ.32).

Όλες οι αναφορές που αφορούν στον φιλελληνισμό της προεπαναστατικής κι επαναστατικής περιόδου που προέκυψαν από την έρευνα του εγχειριδίου της Γ' Λυκείου, ακολουθούν την προσέγγιση του εγχειριδίου του Γυμνασίου, όπου ο φιλελληνισμός ερμηνεύεται στα πλαίσια μόνο της 'δικαιολογημένης αντίδρασης' στη βιαιότητα του αλλόδοξου τυράννου και στην ανταπόδοση της ευεργεσίας στην προσφορά της Αρχαίας Ελλάδας.

Το δευτερεύον επίπεδο εντοπίζεται χρονολογικά μετά το τέλος της Επανάστασης κι αφορά γεγονότα κατά τη διάρκεια του ελευθέρου βίου του ελληνικού κράτους, από τη λήξη της επανάστασης του 1830 έως σχεδόν τις μέρες

μας. Φυσικά η ένταση, η διάρκεια και η επίδραση του πρώτου επιπέδου φιλελληνισμού είναι ασύγκριτα πιο εμφανής και πιο αποτελεσματική. Μια μορφή θετικής αντιμετώπισης των Ελλήνων υπό τον τύπο του φιλελληνισμού σημειώνεται σε δύο σημεία των εγχειριδίων: στην Κρητική επανάσταση του 1866 με την ανατίναξη του Αρκαδίου και στον ρόλο της Ελλάδας στο Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Στο εγχειρίδιο του Γυμνασίου γράφεται: *«το ολοκαύτωμα της μονής Αρκαδίου ....προκάλεσε συγκίνηση τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη»* (Γ΄γ, σ.64) Υπάρχει επίσης πίνακας του Ιταλού ζωγράφου Γκατέρι με το θέμα της ανατίναξης και το σχόλιο *«το φιλελληνικό ρεύμα ήταν ιδιαίτερα ισχυρό εκείνη την εποχή στην Ιταλία»* ((Γ΄γ, σ.64). Στο εγχειρίδιο του Λυκείου υπάρχει μόνο λαϊκή λιθογραφία με την ανατίναξη του Αρκαδίου και το σχόλιο πως *«το ολοκαύτωμα ...συγκίνησε τη διεθνή κοινή γνώμη»* (Γ΄λ, σ.37).

Ως προς τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο μεν εγχειρίδιο του Γυμνασίου δεν υπάρχει καμία αναφορά στο δε του Λυκείου υπάρχουν δύο κείμενα –πηγές Γάλλων διανοουμένων, ένα του Αλμπέρ Καμύ και ένα του Πωλ Σαρτρ. Γράφει ο Καμύ *«την ιδέα που έχουμε για την ελευθερία την οφείλουμε στην Ελλάδα ...μας δίδαξε ...πως μπορεί να έχεις δίκιο και να νικηθείς»* (Γ΄λ, σ.121). Ο Σαρτρ εστιάζει κυρίως στην Αντίσταση: *«η Ελλάδα απόδειξε πως μια ήττα οφειλόμενη στην αριθμητική υπέροχη του αντιπάλου μπορεί να μετατραπεί σε νίκη όταν δεν γίνεται αποδεχτή»* (Γ΄λ, σ.122).

➤ **Ξενοκρατία**

Το φαινόμενο θα μπορούσε να θεωρηθεί διαχρονικό, ωστόσο, όσον αφορά τη χώρα μας ο όρος ξενοκρατία χρησιμοποιείται με έντονα φορτισμένη σημασία περισσότερο κατά την περιγραφή γεγονότων του 20^{ου} αι. Οπότε και σε αυτό το κεφάλαιο τα εγχειρίδια αναφοράς είναι η Ιστορία της Γ΄Γυμνασίου (Γ΄γ στο εξής), της Γ΄ Λυκείου(Γ΄λ στο εξής) και το εγχειρίδιο Ιστορίας για τη Θεωρητική Κατεύθυνση (Θέματα, Γ΄λ στο εξής)

Αξίζει να αναφερθεί ότι η χρήση των όρων ξένοι και ξενοκρατία απουσιάζει σχεδόν ολοκληρωτικά από την ιστορική αφήγηση των σχολικών εγχειριδίων Γυμνασίου και Λυκείου. Η μόνη ευθεία αναφορά είναι το 1947 που συγκροτήθηκε από το ΚΚΕ και τους συμμάχους του η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση

όπου και αιτιολογείται ο σχηματισμός της : «...με την ενεργό ανάμειξη των ξένων καταργήθηκε κάθε είδους ανεξαρτησίας και δημοκρατίας...»(Γ'λ, σ.144)

Το στερεότυπο, ωστόσο, μπορούμε να εντοπίσουμε πως καλλιεργείται με υπόρρητο τρόπο. Για παράδειγμα στο εγχειρίδιο της Γ'λ που διδάσκεται στη Θεωρητική Κατεύθυνση και καταπιάνεται με «Θέματα της Νεοελληνικής Ιστορίας» η σύγκριση με την 'Ευρώπη' ως ορόσημο προόδου κι ανάπτυξης είναι ενδεικτική της δικής μας δικαιολογημένης οπισθοδρόμησης και διατρέχει όλη σχεδόν τη νεότερη ιστορία της χώρας.

π.χ Από την εισαγωγή: «Σχεδόν όλες οι δομές και οι λειτουργίες της (ελληνικής) κοινωνίας..ήταν απαρχαιωμένες και βρίσκονταν σε πλήρη αναντιστοιχία με τις προόδους που τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης είχαν ήδη πετύχει στον τομέα αυτό.» (Θέματα, Γ'λ, σ.10)

«Πολλές δεκαετίες μετά την ανεξαρτησία της η Ελλάδα εξακολουθούσε να μοιάζει περισσότερο με την Ανατολή παρά με τη Δύση, παρόλο που η τελευταία υπήρξε το ζητούμενο, το επιθυμητό, το σημείο αναφοράς όλα αυτά τα χρόνια.» (Θέματα, Γ'λ, σ.15)

« Με την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους το θέμα της δημιουργίας κεντρικού τραπεζικού συστήματος αντάξιου εκείνων που λειτουργούσαν στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης...»(Θέματα, Γ'λ, σ.26)

«(Με τη Βιομηχανική Επανάσταση)...Η Ευρώπη βρισκόταν ήδη ανάμεσα σ' αυτές (τις χώρες του 'δυτικού κόσμου'), ενώ η Ελλάδα βάδιζε με αργούς ρυθμούς, «μεσογειακούς» προς την ίδια κατεύθυνση» (Θέματα, Γ'λ, σ.42)

«(Κατά την περίοδο της διακυβέρνησης από τον Χαρίλαο Τρικούπη) ...οι αστοί και οι διανοούμενοι...διαπίστωναν ότι μεγάλωνε η απόσταση από τα ευρωπαϊκά κράτη» (Θέματα, Γ'λ, σ.84)

«...στόχος των Φιλελευθέρων...ήταν ο εκσυγχρονισμός της χώρας, σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα.» (Θέματα, Γ'λ, σ.104)

Όσον αφορά τα προ και τα κατά την έναρξη της Επανάστασης στο εγχειρίδιο του Γυμνασίου αναφέρονται οι προσδοκίες των Ελλήνων από τους «ξένους» και δη τους Ρώσους: «έτσι το 1770 έγινε, με ρωσική υποκίνηση, ελληνική επανάσταση...»(Γ'γ, σ.14). Όταν άρχισε η επανάσταση ο Υψηλάντης επαναφέρει έμμεσα την προσδοκία βοήθειας από τη Ρωσία: «κυκλοφόρησε (ο Υψηλάντης) προκηρύξεις ....αφήνοντας να εννοηθεί ότι πίσω απ'αυτή βρισκόταν η Ρωσία» (Γ'γ, σ.29). Και μάλιστα στην προκήρυξή του : «κινηθείτε , ω φίλοι, και θέλετε ιδή μιαν κραταιάν δύναμιν να υπερσασπισθεί τα δικάιά μας» (Γ'γ, σ.35). Για την ίδια περίπτωση στο εγχειρίδιο του

Λυκείου γράφεται ότι οι Έλληνες επιδίωκαν «...να εξασφαλίσουν την υποστήριξη της κραταιός και ομόδοξης χώρας του Βορρά» (Γ' λ, σ.16).

Όταν άρχισε η επανάσταση με τις μεταπτώσεις της (θετικές-αρνητικές) στην πορεία της «οι Δυνάμεις (Αγγλία, Ρωσία, Αυστρία, Γαλλία, Πρωσία) κράτησαν (αρχικά) σταθερά αρνητική στάση ....η πολιτική τους καθορίστηκε , εκτός από τα επιμέρους συμφέροντα κάθε χώρας....» (Γ' γ, σ.35). Οι μετέπειτα προστάτιδες δυνάμεις αργότερα άλλαξαν στάση : «παράλληλα οι Δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία και Ρωσία) παρακινημένες από δικούς τους λογούς, αποφάσισαν ....την ειρήνευση και τη δημιουργία ελληνικού κράτους» (Γ' γ, σ.32). Η διαφοροποίηση περιγράφεται από το 1823: «...ο νέος Άγγλος υπουργός εξωτερικών Τζορτζ Κανιγκ εκτιμώντας ότι ένα ....ελληνικό κράτος θα μπορούσε να αποτελέσει χρήσιμο συνεργάτη της Αγγλίας στη νοτιοανατολική Μεσόγειο αναθεώρησε την πολιτική της χώρας του....» (Γ' γ, σ.35). Βήματα για την ενεργότερη ανάμειξη των Άγγλων έγιναν με τη χορήγηση δανείων: «...παράλληλα η αγγλική κυβέρνηση ενθάρρυνε τραπεζικούς κύκλους, ώστε να χορηγήσουν δάνεια...» (Γ' λ, σ.31) και «κατά τα έτη 1824 και 1825 αγγλικές τράπεζες χορήγησαν δάνεια ...παρά τους επαχθείς όρους ....η σύναψη τους θεωρείται μεγάλη επιτυχία .... Συμφωνείτε;»(Γ' λ, σ.33 σε ερώτηση εργασίας).

Οι δυσκολίες της Επανάστασης ώθησαν και τους ίδιους τους Έλληνες να επιδιώξουν την 'ξένη' επέμβαση: «(Οι δυσκολίες)....προκάλεσαν επιμονές εκκλήσεις ....προκειμένου να σπεύσουν οι χριστιανικές δυνάμεις της Ευρώπης να βοηθήσουν τους Έλληνες...» (Γ' λ, σ.31) και «...σας παρακαλούμεν να προσπαθήσετε να είμεθα υπό την εύνοια και προστασία....» (Γ' γ, σ.36). Η προστασία επιδιώκεται είτε από έναν είτε από όλους μαζί μέσω της δημιουργίας φιλικών κομμάτων: « έτσι δημιουργήθηκαν, την περίοδο 1823-25, πολιτικές ομάδες – κόμματα που συνδέονταν με τις Δυνάμεις» (Γ' γ, σ.35) και «οι προσδοκίες των Ελλήνων...συντέλεσαν στη δημιουργία των πρώτων ελληνικών κομμάτων (γαλλικό, αγγλικό, ρωσικό)» (Γ' λ, σ.31).

Γίνεται αναφορά στα ιδιοτελή συμφέροντα των Δυνάμεων «καθώς η Αγγλία, η Ρωσία και η Γαλλία ανεμειγνύοντο όλο και περισσότερο στα ελληνικά πράγματα ...» (Γ' γ, σ.36) και τον έμμεσο τρόπο που επέτεινε την ξένη επέμβαση « διευκόλυne (η εισβολή του Ιμπραήμ) τους αγγλόφιλους να πείσουν τους περισσότερους Έλληνες ηγέτες να υπογράψουν την πράξη προστασίας, ένα έγγραφο με το οποίο ζητούσαν από την Αγγλία να αναλάβει την προστασία των Ελλήνων» (Γ' γ, σ.36).

Όλα αυτά οδήγησαν στη ναυμαχία του Ναυαρίνου (1827) :« μετά το 1826 οι Δυνάμεις φαίνονται αποφασισμένες να λύσουν το ελληνικό ζήτημα» (Γ'γ, σ.36). Στο εγχειρίδιο του Λυκείου η επέμβαση και η εξάρτηση περιγράφονται με μεγαλύτερη σαφήνεια : « η Ελλάδα υπήχθη σε καθεστώς εγγύησης....από τις τρεις μεγάλες δυνάμεις....με τα μεγαλύτερα συμφέροντα στην Εγγύς Ανατολή...» (Γ'λ, σ.31), «το καθεστώς αυτό της εγγύησης ισοδυναμούσε με ψιλή εποπτεία της χώρας...και επέτρεπε παρεμβάσεις τους στην άσκηση της εθνικής της πολιτικής» (Γ'λ, σ.32). Συμπερασματικά γράφει : «το ελληνικό κράτος υπήρξε προϊόν....καθώς και του συγκερασμού των επιδιώξεων των τριών μεγάλων δυνάμεων....οι οποίες ανέλαβαν εγγυήτριες δυνάμεις....» (Γ'λ, σ.35).

Ακόμα πιο συγκεκριμένα, η παρουσία των Δυνάμεων είναι καθοριστική σε κάθε πολιτειακή αλλαγή της Ελλάδας από την Ανεξαρτησία της κι έπειτα. Ενδεικτικές είναι ακόμα μια φορά οι λεξιλογικές επιλογές με την ενεργητική σύνταξη και τα ρήματα δράσης που συνοδεύουν το συλλογικό υποκείμενο, οι Δυνάμεις.

- Η συγκρότηση πολιτικής εξουσίας του ελεύθερου κράτους ξεκινά από τις δυνάμεις :«οι Δυνάμεις επέλεξαν τον πρίγκιπα Λεοπόλδο του Σαξ Κόμπουργκ ως ηγεμόνα της Ελλάδας» (Γ'γ, σ.37).
- Επεμβαίνουν και μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια (1831):« ο εμφύλιος πόλεμος που ξέσπασε ....μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια έκανε τις Δυνάμεις να επέμβουν στα ελληνικά πράγματα, για να αποτρέψουν μια εστία αναταραχής ....που θα έβλαπτε τα συμφέροντα τους» (Γ'γ, σ.57).
- Η έλευση του Όθωνα συνοδεύτηκε αρχικά από ξένους στην κορυφή της εξουσίας (αντιβασιλεία) «την εξουσία θα ασκούσε....η Αντιβασιλεία , μια επιτροπή από Βαυαρούς αξιωματούχους ...»(Γ'γ, σ.57) , καθώς και από αποστολή ξένων ενόπλων : «ο στρατός βασίστηκε αρχικά στους περίπου 3500 Βαυαρούς στρατιωτικούς ...» (Γ'γ, σ.58).
- Μετά την έξωση του Όθωνα και την αναζήτηση από τις Προστάτιδες Δυνάμεις νέου μονάρχη:« ...οι Δυνάμεις αναγόρευσαν βασιλιά ...το 18χρονο Δανό πρίγκιπα...» (Γ'γ, σ.61). Σε λεζάντα πορτρέτου του Γεωργίου Α' γράφεται: «επιλέχτηκε από τις προστάτιδες δυνάμεις .....» (Γ'λ, σ.36).

Τα σημεία που φανερώνουν την αντίθεση του ‘λαού’, των Ελλήνων εναντίον των ξένων και των παρεμβάσεών τους είναι αρκετά διαφωτιστικά.

*«Η επιλογή του Καποδίστρια να συγκροτήσει ένα ισχυρό, συγκεντρωτικό κράτος, κατά τα δυτικά πρότυπα, προκάλεσε αντιδράσεις. Πρόκριτοι με τοπική εξουσία (Π. Μαυρομαχάλης), **πλούσιοι** πλοιοκτήτες (Γ. Κουντουριώτης) και **έμπειροι** Φαναριώτες (Α.Μαυροκορδάτος) δυσανεστήθηκαν, την ίδια στιγμή που **φιλελεύθεροι** διανοούμενοι (Αδ.Κοραΐς) καυτηρίαζαν τον αυταρχισμό του Καποδίστρια και αξίωναν την παραχώρηση συνταγματικών ελευθεριών. Επίσης, η Γαλλία και η Αγγλία υποκινούσαν τις αντικαποδιστριακές κινήσεις, θεωρώντας τον Κυβερνήτη όργανο της Ρωσίας.»*, (Γ’γ, σ.56),

Ενώ, σαφώς, δεν προσδιορίζεται η έννοια της ξενοκρατίας το βαρύ πυροβολικό των ελληνικών ονομάτων που αντιτίθενται στον Καποδίστρια σε συνδυασμό με τα επίθετα που συνοδεύουν κάθε ιδιότητα υποδηλώνουν μια ισχυρή αντίθεση. Έλληνες = έμπειροι, πλούσιοι, φιλελεύθεροι εναντίον του συγκεντρωτικού (αλλά ισχυρού), κατά τα δυτικά πρότυπα κράτους που ίδρυσε ο αυταρχικός, Κυβερνήτης, όργανο της Ρωσίας.

Όλα αυτά, βέβαια, όχι χωρίς αντιδράσεις και ιδίως από τους παλιούς αγωνιστές: *«ότι οι Μπαυαρέζοι ....θέλαν να μας φάνε κι ο θεός μας γλύτωσε...»* γράφει ο Μακρυγιάννης (Γ’γ, σ.57). Με αφορμή και τη δίωξη του Κολοκοτρώνη σε ερώτηση ζητείται από τους μαθητές να το σχολιάσουν: *«αναζητήστε στοιχεία ....για τη δυσφορία που προκλήθηκε...από τον τρόπο με τον οποίο τους αντιμετώπισαν οι Βαυαροί»* (Γ’λ, σ.37). Η οικονομική εξάρτηση οδήγησε και σε άλλου είδους επεμβάσεις των Δυνάμεων: *«...η Ελλάδα αδυνατούσε να εξοφλήσει τα δάνεια της με αποτέλεσμα οι Δυνάμεις να επιβάλουν οικονομικό έλεγχο στη χώρα...»*(Γ’λ, σ.58)

Παραδείγματα πηγών – παραθεμάτων με ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις που εγγράφονται στο πλαίσιο της ξενοκρατίας και τις σχέσεις που φαίνεται ότι ήταν διαμορφωμένες την εποχή της διακυβέρνησης του Καποδίστρια είναι τα ακόλουθα:

«Δύο αντίθετες απόψεις για τον Ι.Καποδίστρια και το έργο του»

Η μεν άποψη του «Ελληνα» Κωλέττη, σχετικά με το έργο του Κυβερνήτη Καποδίστρια, όπου η αποτίμηση είναι αρνητική *«Απομάκρυνε από τα πράγματα όλους τους αρχηγούς των Ελλήνων»..καταφρόνησε τα δίκαια...»* ενώ ο «φιλέλληνας συνεργάτης» του Εϋνάρδος τον εκθειάζει για το έργο του *«Ο ενάρετος ανήρ όστις*

εθυσίασε το παν δια την πατρίδα του...οι Έλληνες πάσης φατριάς θέλουν γνωρίσει αργότερα την αμέτρητον ζημίαν» (Γ'γ, σ.55)

Ενώ, μεθοδολογικά είναι δόκιμο να παρουσιάζονται οι αντίθετες απόψεις γύρω από το ίδιο θέμα προκειμένου να υπάρχει σφαιρική άποψη και να καλλιεργείται η κριτική σκέψη των μαθητών, η αντιπαράθεση των απόψεων ενός Έλληνα κι ενός «ξένου» σχετικά με τον «ξένο» Κυβερνήτη περισσότερο ενισχύει το στερεότυπο της Ξενοκρατίας παρά τη θετική εικόνα που επικρατούσε για το έργο του Κυβερνήτη.

Το ίδιο ισχύει και για τις πηγές που παρατίθενται σχετικά με το έργο της Αντιβασιλείας. (Γ'γ σ.57)

α. Η άποψη του μέλους της Αντιβασιλείας Γκέοργκ Λούντβιχ φον Μάουρερ:

Ο λόγος είναι επαινετικός του έργου «...ζητούσαμε ο λαός να μας χαρίσει πρώτα την εμπιστοσύνη του...», «...με τα μέτρα που πήραμε...αποκαταστάθηκε η τάξη και η ασφάλεια...σταμάτησαν οι ληστείες και οι πειρατείες...με τη βαθμιαία οργάνωση...τακτοποιήθηκαν ένα σωρό ζητήματα...απλώθηκε σιγουριά...άρχισε να αναπτύσσεται η γεωργία, το εμπόριο και η βιομηχανία...». Το απόσπασμα παρουσιάζει τα θετικά του προγράμματος της Αντιβασιλείας με ενεργητική σύνταξη, ρήματα που προκαλούν ασφάλεια και προσδίδουν την εντύπωση ότι ο έλεγχος έχει ανακτηθεί, ενώ πριν επικρατούσε αναρχία.

β. Η άποψη του Βαυαρού αξιωματούχου Ρούντχαρτ: Πρόκειται για Βαυαρό αξιωματούχο, αρχηγό του Βασιλικού Οίκου της Ελλάδας που διαφώνησε με τον Όθωνα και παραιτήθηκε. Η αιτία για τη διαφωνία όπως φαίνεται στο παράθεμα ήταν ότι οι δημόσιοι άντρες που ασχολούνταν με τη διακυβέρνηση «έπρεπε να θεσπίσουν ρυθμίσεις που να ταιριάζουν στην κατάσταση της φτωχής και εξαντλημένης χώρας...να περιοριστούν στη θεμελίωση του κράτους βάσει των κοινοτήτων που ήδη υπήρχαν».

Προφανώς επιλέχθηκε από τους συγγραφείς το συγκεκριμένο παράθεμα προκειμένου να γεφυρωθεί η απόσταση ανάμεσα στα «όλα καλώς καμωμένα» από πλευράς Αντιβασιλείας και στην πλήρη αντιδιαστολή που έρχεται από τον Μακρυγιάννη. Να παρουσιαστεί, δηλαδή, το δίκαιο των Ελλήνων δια στόματος ενός «ξένου».

γ. Η άποψη του Μακρυγιάννη, αντιπάλου της Αντιβασιλείας: «...ότι μας κυβερνούν οι ανθρωποφάγοι με το 'έτζι θέλω' και κρίμα στα αίματα και θυσίες όπου κάμαμεν». Ο συναισθηματικά φορτισμένος λόγος, η παρομοίωση της Αντιβασιλείας με ανθρωποφάγους καθώς κι η σκόπιμη ματαίωση των ελληνικών θυσιών της επανάστασης μετατρέπονται αυτόματα σε ενισχυτικά περιφερειακά στοιχεία του στερεοτύπου της Ξενοκρατίας.

Η επιλογή, λοιπόν, των παραπάνω παραθεμάτων σε αντιπαραβολή εξυπηρετούν, τους στόχους της ιστορικής έρευνας, αλλά ταυτόχρονα κατευθύνουν τη σκέψη των μαθητών στη δημιουργία μίας ορισμένης εικόνας, ενός στερεοτύπου της αρνητικής επιρροής των «ξένων» στην ελληνική ιστορία, στην ξενοκρατία. Το κείμενο των συγγραφέων του εγχειριδίου, βέβαια, που παρουσιάζει τη δεδομένη ιστορική περίοδο έχει συγκεκριμένες αναφορές με τις οποίες όχι μόνο υπονοείται, αλλά δικαιολογείται κιόλας ο σχηματισμός των αναπαραστάσεων που τρέφουν το στερεότυπο της ξενοκρατίας με την αντίθεση του λαού στην παρουσία ξένων. Συγκεκριμένα, αναφέρει πως:

«ο στρατός βασίστηκε αρχικά, σε Βαυαρούς στρατιωτικούς που είχαν έρθει μαζί τους., ενώ οι Έλληνες αγωνιστές που δεν έγιναν δεκτοί στις ένοπλες δυνάμεις του κράτους δυσανεστήθηκαν ...και πολλοί από αυτούς στράφηκαν στη ληστεία». (Γ' γ σ. 58)

«Η στάση των Ελλήνων απέναντι στην Αντιβασιλεία ήταν αρχικά δύσπιστη και στη συνέχεια απροκάλυπτα εχθρική...συνομοτικές κινήσεις...ανοιχτές εξεγέρσεις» (Γ' γ σ. 58)

«Κοινή ήταν η πεποίθηση ότι η παραχώρηση συντάγματος θα απάλλαζε τη χώρα από τους Βαυαρούς...»(Γ' γ σ. 58)

Οι, συγκεντρωτικές του περιεχομένου, λέξεις όπως 'οι Έλληνες αγωνιστές, η στάση των Ελλήνων και κοινή ήταν η πεποίθηση' δημιουργούν την εντύπωση ότι πρόκειται για το σύνολο του, το οποίο ήταν εναντίον της Βαυαροκρατίας χωρίς να διακρίνονται περιπτώσεις ή να αναλύονται περισσότεροι παράγοντες.

Εκτός από το κείμενο στα εγχειρίδια πολύ σημαντικό ρόλο παίζουν και οι πηγές που πλαισιώνουν την ενότητα, είτε πρόκειται για γραπτά είτε για εικόνες. Οι εικόνες μέσα από την ερμηνεία των συμβόλων τους δημιουργούν εύγλωττες αναπαραστάσεις. Χαρακτηριστική είναι η γκραβούρα καφενείου της εποχής (Γ' λ, σ.35) όπου οι θαμώνες συγκροτούν δυο ξεχωριστές τελείως μεταξύ τους ομάδες: η μια με φραγκοφορεμένους Βαυαρούς και άλλους Ευρωπαίους κι η άλλη με φουστανελοφόρους Έλληνες. Δυο κόσμοι στον ίδιο χώρο. Η εικόνα εξυπηρετεί πολύ εύστοχα την πλαισίωση του κειμένου σχετικά με την αντίθεση του λαού στην παρουσία ξένων στη χώρα που εκφράστηκε και στην επανάσταση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843:«κοινή ήταν η πεποίθηση ότι ...θα απάλλαζε τη χώρα από τους Βαυαρούς» (Γ' γ, σ.58).

Το επόμενο σημείο έντονης παρέμβασης ξένων δυνάμεων στη χώρα ήταν κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου 1854-56. Η άρνηση της ελληνικής

κυβέρνησης να συνεργαστεί οδήγησε σε ένοπλη επέμβαση: «*σχεδόν αμέσως αγγλικά και γαλλικά στρατεύματα κατέλαβαν τον Πειραιά....*» (Γ'γ, σ.60), «*1854-1856 κατοχή του Πειραιά από τον αγγλογαλλικό στόλο*» (Γ'λ, σ.36) με τις ανάλογες βέβαια επιπτώσεις :«*...τα τρία παλαιά κόμματα (αγγλικό, γαλλικό, και ρωσικό) έπαψαν να υπάρχουν...*» καθώς η κοινή γνώμη έχασε την εμπιστοσύνη της και στις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις....» (Γ'γ, σ.60).

Η χρεοκοπία του 1893 και ο άτυχος πόλεμος του 1897 κατέστησαν απαραίτητες στην πολιτική ζωή της Ελλάδας τις Δυνάμεις ακόμα πιο έντονα: «*...ο σουλτάνος έλαβε διαβεβαίωση από τις Δυνάμεις ότι η Ελλάδα θα πλήρωνε...*» (Γ'γ, σ.63) Ανοιχτός έλεγχος της οικονομίας έγινε το 1898 με τη ΔΟΕ:«*επιπλέον οι Δυνάμεις ...υποχρέωσαν τη χώρα να δεχτεί μια επιτροπή Διεθνούς Οικονομικού Έλεγχου .....*» (Γ'γ, σ.63). Στο εγχειρίδιο του Λυκείου με παράθεση πηγής εξηγείται το τι συνέβη: «*η Ελλάδα σώθηκε από την καταστροφή μόνο χάρη στην επέμβαση των ξένων*» (Γ'λ, σ.62)

Η επομένη ιστορική περίοδος κατά την οποία η πίεση των ξένων επί της Ελλάδας γίνεται ωμή είναι αυτή του Α'ΠΠ έως τον Β'ΠΠ. Προοικονομούνται οι επεμβάσεις με το αίτημα των Κρητικών το 1905 να ενωθούν με την Ελλάδα :«*..η άμεση...ανάμειξη των Δυνάμεων...απέτρεψε την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα*» (Γ'γ, σ.65).

Οι διαφορετικές επιδιώξεις Αγγλογάλλων και Γερμανίας σχετικά με τη στάση της Ελλάδας στον Α'ΠΠ αντανάκλουν και στην εσωτερική πολιτική σκηνή. Από τη μια ο βασιλιάς (με την άποψη των Γερμανών) και από την άλλη ο πρωθυπουργός (με την άποψη των Αγγλογάλλων). Αποτέλεσμα ήταν η ένοπλη επέμβαση των Αγγλογάλλων αρχής γινομένης το 1915 όπου «*...η Αντάντ...αποβίβασε στρατεύματα στη Θεσσαλονίκη...*» (Γ'γ, σ.92) και άρχισαν οι πολιτικοί εκβιασμοί στη βασιλική κυβέρνηση : «*...η Ανταντ απαίτησε από το βασιλιά τον αφοπλισμό των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων ....*» (Γ'γ, σ.92), την ώρα που «*...οι στόλοι της Αγγλίας και της Γαλλίας επέβαλαν μερικό αποκλεισμό των ελληνικών παραλιών, ενώ οι εκπρόσωποι των δυο δυνάμεων απαίτησαν από την ελληνική κυβέρνηση αποστράτευση .....*» (Γ'λ, σ.83). Αυτό χαρακτηρίζεται «*.. ωμή επέμβαση της Γαλλίας και της Αγγλίας στα εσωτερικά της χώρας....*». Το επόμενο βήμα ήταν η ένοπλη επέμβαση: «*...η Αντάντ επιδίωξε να καταλάβει την Αθήνα....*» (Γ'γ, σ.93) , και «*παράλληλα η Ανταντ κατέλαβε τον Πειραιά επιβάλλοντας αυστηρό αποκλεισμό ...και αξίωσε την απομάκρυνση*

του Κωνσταντίνου...» (Γ'γ, σ.93). « Συνέπεια ....ήταν τα 'Νοεμβριανά' του 1916 , αιματηρές συγκρούσεις μεταξύ μονάδων πιστών στην κυβέρνηση και αγημάτων που είχαν αποβιβάσει οι Γάλλοι ....» (Γ'λ, σ.84). Τελικά ο βασιλιάς εκδιώχτηκε « την πρωτοβουλία της εκθρόνισης ανέλαβε εν τέλει η Γαλλία ...» (Γ'λ, σ.84) με αντίστοιχη άρση του αποκλεισμού «...οι εκπρόσωποι της Γαλλίας και της Αγγλίας έσπευσαν τότε να άρουν τον αποκλεισμό της χώρας...» (Γ'λ, σ.84).

Ο εμφύλιος (1946-49) έκανε σαφέστερο ποιος επηρέαζε ποιον και γιατί « στο θέμα αυτό είχε λόγο ....και η Βρετανία καθώς η Ελλάδα ανήκε στη δική της σφαίρα επιρροής ....» (Γ'γ, σ.151). Η αδυναμία της Αγγλίας έφερε το 1947 ένα νέο εξωτερικό παράγοντα τις ΗΠΑ « στις αρχές του 1947 οι ΗΠΑ ανακοίνωσαν την πρόθεση τους να αναλάβουν ενεργό ρολό στην Ελλάδα» (Γ'γ, σ.151). Σε αυτή την ενότητα παρατίθεται ως πηγή η προαναφερθείσα επιστολή για την αναγνώριση της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης το 1947 όπου και καταγγέλλεται η ανάμειξη των ξένων στα εσωτερικά της χώρας. Στα γεγονότα μετά τον εμφύλιο στο εγχειρίδιο του Γυμνασίου στα στηρίγματα του καθεστώτος περιλαμβάνονται ενδογενείς και εξωγενείς παράγοντες « κύρια στηρίγματα του καθεστώτος ήταν οι ΗΠΑ , η μοναρχία και το παρακράτος...» (Γ'γ, σ.152) και «τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια σφραγίστηκαν ....από ...τις συνεχείς παρεμβάσεις του αμερικανικού παράγοντα ...» (Γ'γ, σ.165)

Στο εγχειρίδιο του Λυκείου δεν υπάρχει καμία σχετική αναφορά γι' αυτή την περίοδο. Η τελευταία αναφορά του ξένου παράγοντα αφορά την περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας του 1967 «οι ΗΠΑ συνεργάστηκαν με τους δικτάτορες» (Γ'λ, σ.155) και «μόνο οι ΗΠΑ εξακολουθούσαν να τηρούν μια στάση ανοχής προς τους δικτάτορες» (Γ'λ, σ.158)

Γενικά κρίνοντας τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζεται το κίνημα του φιλελληνισμού στα εν ισχύει σχολικά εγχειρίδια της ΜΕ διαπιστώνουμε πως αυτό εκτίθεται χωρίς εξάρσεις και υπερβολές. Ο συναισθηματισμός, η ωραιολογία, οι ακραίες οπτικές απουσιάζουν. Υπάρχει η αίσθηση πως τα γεγονότα και τα στοιχεία παρατίθενται απλά και μάλλον αφήνεται στον μαθητή και τον καθηγητή το περιθώριο να προβούν σε περαιτέρω έρευνες που θα αποκαλύψουν τις

λεπτομέρειες των νύξεων που υποκρύπτονται στο ιστορικό υλικό των εγχειριδίων.

Ομοίως εξετάζοντας το φαινόμενο της ξενοκρατίας στην Ελλάδα μέσα από τις σελίδες των σχολικών εγχειριδίων διαπιστώνεται ότι αυτή έχει αφετηρία την οικονομική δέσμευση της χώρας μέσω δανείων. Η αρχή έγινε το 1824-25 και τα δάνεια αυτά έγιναν αφορμή επεμβάσεων αργότερα. Μια δεύτερη μεγάλη οικονομική δέσμευση ήταν αυτή του 1898 και η επιβολή της ΔΟΕ. Φυσικά με όχημα τα δάνεια εξυπηρετήθηκαν τα συμφέροντα των δανειστών-προστατών. Πέραν των οικονομικών δεσμεύσεων υπάρχει και η ένοπλη επέμβαση, ανοικτή το 1854-55 με τον Κριμαϊκό πόλεμο και το 1916-17 με την έξωση του βασιλιά Κων/νου κατά τη διάρκεια του Α΄ΠΠ. Μια τρίτη περισσότερο συγκεκαλυμμένη είναι αυτή του εμφυλίου 1946-49 και μετά, με την παρουσία των Αμερικανών πλέον και της στρατιωτικής συμμαχίας του ΝΑΤΟ. Στα σχολικά εγχειρίδια όλα όσα αφορούν τις ξενικές επεμβάσεις εκτίθενται με νηφαλιότητα και χωρίς υπερτονισμό ή καταγγελτική διάθεση. Και εδώ αφήνεται μάλλον ο αναγνώστης-μαθητής να εξαγάγει τα συμπεράσματα του ή να προβεί σε περαιτέρω έρευνες στα γεγονότα και τις επιπτώσεις τους.

Φιλελληνισμός και ξενοκρατία μπορούν να συνδεθούν σε ένα σημείο : αφορούν κινήσεις και δράσεις από ξένους, ανθρώπους δηλαδή εκτός Ελλάδας. Οι αφετηρίες τους όμως είναι διαφορετικές: στο μεν καθαρό φιλελληνισμό πρυτανεύει η διάθεση να βοηθηθεί ο ελληνικός λαός να επανεύρει την ελευθερία του και τη δική του κρατική υπόσταση. Στην ξενοκρατία αφετηρία είναι η εξυπηρέτηση των συμφερόντων των ξένων προστατών μέσω της δημιουργίας ελληνικού κράτους. Έτσι η ανιδιοτελής διάθεση βοήθειας από ξένους - φιλελληνισμός- και η ιδιοτελής πρόσφορα προστασίας –ξενοκρατία- σχετικά εύκολα συγχέονται και με όχημα το φιλελληνισμό υπηρετούνται αλλότρια συμφέροντα. Η διάσταση αυτή αποφεύγεται να αναλυθεί πολύ στα σχολικά εγχειρίδια. Δεν είναι και τόσο εύκολο λ.χ. η ναυμαχία του Ναβαρίνου από τη μια να είναι σχεδόν η λήξη του πολέμου της ανεξαρτησίας και από την άλλη η αφετηρία της επίσημης υπαγωγής της Ελλάδας στην εξάρτηση της από προστάτες. Όπως είναι διαρθρωμένα τα σχολικά εγχειρίδια είναι αρκετά δύσκολο να επιμείνουν εν εκτάσει σε αυτή ειδικά τη διάσταση της νεότερης ιστορίας μας.

Διαισθάνεται ο αναγνώστης ότι αφήνονται οι μαθητές να ωθηθούν σε περαιτέρω εμβάθυνση και εξαγωγή συμπερασμάτων.

Ειδικότερα στο εγχειρίδιο του Γυμνασίου γίνονται περισσότερες αναφορές στις Δυνάμεις η σε Άγγλους, Γάλλους, Ρώσους και τις επεμβάσεις τους στην Ελλάδα απ' ότι στο εγχειρίδιο της Γ' Λυκείου. Η αναλογία είναι περίπου κατά 1/3 μεγαλύτερη στο εγχειρίδιο του Γυμνασίου. Στο εγχειρίδιο του λυκείου τα γεγονότα περιγράφονται περισσότερο αποστασιοποιημένα, με βαθύτερες αναλύσεις και ενταγμένα σε ένα ευρύτερο ιδεολογικό πλαίσιο. Ίσως γιατί στο γυμνάσιο πιο πολύ περιγράφονται παρά αναλύονται τα γεγονότα. Λογικό είναι σε αυτή την περίπτωση να υπάρχει μεγαλύτερη περιπτωσιολογική αναφορά παρά εμβάθυνση, πράγμα που εξηγείται από το διαφορετικό νοητικό επίπεδο των μαθητών Γυμνασίου και Λυκείου.

➤ **Εθνικισμός**

Η εννοιολογική προσέγγιση του εθνικισμού στα εγχειρίδια Ιστορίας⁴⁴⁵ αρχίζει από την απόπειρα ενός θεωρητικού πλαισίου γύρω από την αρχή των εθνοτήτων που προέκυψε από τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης, στο εγχειρίδιο Ιστορίας της Γ' γυμνασίου (στο εξής Γ'γ). «..πληθυσμοί έθνους διαφορετικού από εκείνο που αποτελεί την πλειονότητα των κατοίκων ενός κράτους έχουν το δικαίωμα να αποσχιστούν. Τα όρια του κράτους πρέπει να συμπίπτουν με τα όρια του έθνους», (Γ'γ, σ.26). Σε δυο παρατιθέμενες πηγές δίνονται δυο εκδοχές της ιδέας του έθνους. Στη μια που προέρχεται από τον Ιταλό πολιτικό Μαντσίνι λέγεται ότι «στο έθνος ανήκουν όλοι όσοι αισθάνονται ότι ανήκουν σε αυτό» (Γ'γ, σ.26). Η άλλη πηγή προέρχεται από τον Γερμανό φιλόσοφο Γιόχαν Φίχτε για τον οποίο «το έθνος υπήρχε πάντα ανεξάρτητα από το τι αισθάνονται οι άνθρωποι» (Γ'γ, σ.26).

Αντίστοιχα στο εγχειρίδιο Ιστορίας του Λυκείου (στο εξής Γ'λ) ο ορισμός του έθνους προϋποθέτει μία βαθύτερη κατανόηση ανάμεσα στη διάκριση 'λαού' κι 'έθνους', «Ποια ήταν τα στοιχεία που χαρακτήριζαν έναν λαό κι ένα έθνος;...» (Γ'λ, σ.11). Οι συγγραφείς χρησιμοποιούν το παράδειγμα της Γαλλίας, όπου υπήρχε κατά

---

⁴⁴⁵ Τα σχολικά εγχειρίδια που χρησιμοποιήθηκαν για την ενότητα του Εθνικισμού ήταν : Ιστορία της Γ' Γυμνασίου και της Γ' Λυκείου, τα οποία αναφέρονται στη Σύγχρονη Ιστορία.

κύριο λόγο γλωσσική και θρησκευτική ομοιογένεια του πληθυσμού, σε αντιπαράθεση με τις χώρες της Κεντρικής κι Ανατολικής Ευρώπης, όπου δεν ίσχυε το ίδιο. Η διάκριση ανάμεσα στο έθνος και τον λαό γίνεται ακόμα πιο κατανοητή στο κεφάλαιο όπου αναλύονται «*Τα Εθνικά και Φιλελεύθερα κινήματα στην Ευρώπη*», καθώς τα «*Εθνικά κινήματα θεωρούμε τις κινήσεις μεταξύ ανθρώπινων κοινοτήτων με κοινή γλώσσα/ ή και θρήσκευμα, με διακριτές παραδόσεις και ιστορία, με αντίληψη κοινής ταυτότητας μεταξύ των μελών τους.*» (Γ'λ, σ.13), ενώ η έννοια του εθνικισμού φαίνεται να ταυτίζεται με οπισθοδρομικές αντιλήψεις: «*..στην προθυμία του φιλελευθερισμού να αποδεχτεί το καινούριο, ο εθνικισμός απαντούσε με την εκτίμηση, αν όχι τη λατρεία του παρελθόντος*» (Γ'λ, σ.13 – 14)

Η σύνδεση του εθνικισμού με την ελληνική ιστορία γίνεται με την εθνογενετική διαδικασία της Ελληνικής Επανάστασης. Οι εθνικές ιδέες που αποτελούν τη βάση του εθνικισμού, αλλά και του φιλελευθερισμού στην Ελλάδα είχαν ως αποτέλεσμα «*Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία πρώτοι οι Έλληνες ... ανέπτυξαν ισχυρό εθνικό κίνημα που οδήγησε στην Ελληνική Επανάσταση του 1821*». (Γ'λ, σ.14). Στο εγχειρίδιο του Γυμνασίου, η Ελληνική Επανάσταση «*...ήταν το πρώτο εθνικό κίνημα του 19ου αιώνα που έμελλε να πετύχει.*» (Γ'γ, σ.27), και ο ελληνικός πόλεμος «*Ο κατά των Τούρκων πόλεμος. . .είναι πόλεμος εθνικός, πόλεμος Ιερός. . .*», (Γ'λ, σ.30), ενώ το Έθνος στο Πολιτικό Σύνταγμα της Ελλάδας, Τριζήνα 1827, αναγνωρίζεται ως παντοδύναμο: «*Η Κυριαρχία ενυπάρχει εις το Έθνος, πάσα εξουσία πηγάζει εξ αυτού και υπάρχει υπέρ αυτού*» (Γ'γ, σ.34). Μια γλωσσολογική επισήμανση που έχει κάποιο ενδιαφέρον είναι ότι στην ελληνική περίπτωση δεν αναφέρεται πουθενά η λέξη «εθνικισμός», παρά μόνο «εθνικός», για να περιγράψει την Επανάσταση και τις ιδέες της εποχής.

Ομοίως παρατηρείται στο ίδιο εγχειρίδιο ότι οι συγγραφείς αναφέρονται στα κινήματα της Ιταλίας και της Γερμανίας, αλλά και στα νέα Βαλκανικά κράτη ως εθνικά, χωρίς ακόμα να τους αποδίδεται η έννοια του εθνικισμού, τουλάχιστον με το νόημα που αποκτά αργότερα. «*Τα ρεύματα του ιταλικού εθνικού κινήματος*», (Γ'γ, σ.46), «*Ο χαρακτήρας του γερμανικού εθνικού κινήματος*», (Γ'γ, σ.47), «*Τα νέα έθνη – κράτη στα Βαλκάνια*», (Γ'γ, σ.48), «*Τα πρώτα βήματα διαμόρφωσης της βουλγαρικής εθνικής ιδέας*», (Γ'γ, σ.48). Επίσης, οι εθνικές ιδέες που εξαπλώθηκαν μέσω του φιλελευθερισμού (κι όχι ο εθνικισμός) και το παράδειγμα του εθνικού ελληνικού

κινήματος ήταν τα πρότυπα και για την εκδήλωση των υπολοίπων Βαλκανικών εθνικών επιδιώξεων. Το κεφάλαιο με τίτλο «*Νέα Εθνικά Κράτη στα Βαλκάνια*», αναφέρεται επιγραμματικά, αλλά κατανοητά, στη διαδικασία συγκρότησης των γειτονικών της Ελλάδας εθνικών κρατών, Σερβίας, Βουλγαρίας, Ρουμανίας, Μαυροβουνίου. Μέσα από το κεφάλαιο αυτό αναδεικνύονται προφανώς οι ομοιότητες τέτοιων ιστορικών φαινομένων και διαδικασιών κι αν μη τι άλλο εντάσσονται σε ένα θεωρητικό πλαίσιο που επεξηγεί περισσότερο τους μηχανισμούς παρά τους περιγράφει. (Γ'λ, σ.63 - 64) και (Γ'γ, σ.66 - 67)

Ως προς τις εθνικές ιδέες που αναδύθηκαν στη Λατινική Αμερική και οδήγησαν στις επαναστάσεις εναντίον των ευρωπαϊκών κρατών (Ισπανίας, Πορτογαλίας) αφιερώνεται ένα κείμενο έκτασης μισής σελίδας, όπου επισημαίνεται κιόλας ότι η ανεξαρτησία των εθνικών κρατών που προέκυψαν, Αργεντινή, Βολιβία, κ.ά, δεν «*άλλαξε θεαματικά την κατάσταση...η οικονομία παρέμεινε αγροτική...οι αγρότες...ζούσαν σε άθλιες συνθήκες*» (Γ'γ, σ.52). Έτσι, χρονολογικά, μέχρι αυτό το σημείο, μπορούμε να συμπεράνουμε πως όλες οι «εθνικές» επιδιώξεις, τα «εθνικά» δικαιώματα προσλαμβάνουν από το περικείμενο ένα πατριωτικό περιεχόμενο με ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις χωρίς αρνητική χροιά.

Ωστόσο, το εννοιολογικό πέρασμα από τους 'εθνικούς' πολέμους, στον εθνικισμό ως 'ακραία' ιδεολογία γίνεται σταδιακά στα εγχειρίδια της Ιστορίας. Η αποικιοκρατία ως άμεσο συνεπόμενο του εθνικισμού έχει τη θέση της και στα δύο εγχειρίδια. «*Ιμπεριαλισμός και αποικιοκρατία*» στο Γυμνάσιο (Γ'γ, σ. 49), αλλά «*Αποικιοκρατία και εθνικισμός*» στο Λύκειο (Γ'λ, σ.55). Είναι σαφές από το περιεχόμενο του κειμένου, αλλά και των παρατιθέμενων πηγών ότι ο 'εθνικός' χαρακτήρας των επιδιώξεων των εθνών δεν είναι το ίδιο με τον 'εθνικιστικό'. «*Σε μια εποχή που το εθνικό συμφέρον μετριέται με την ισχύ και το κύρος...*»(Γ'γ, σ. 49), «*...η απόκτηση αποικιών...αποτελούσε και παράγοντα εθνικού γοήτρου...επιβεβαίωνε την εθνική τους αυταρέσκεια*» (Γ'γ, σ. 49). Όλα αυτά τα ουσιαστικά (γόητρο, αυταρέσκεια) όταν συνοδεύονται από το επίθετο 'εθνικός', παραπέμπουν περισσότερο σε μια υπερβολική αναπαράσταση του έθνους ως ιμπεριαλιστική δύναμη. «*(Η αποικιοκρατία)...βρήκε στήριξη σε ισχυρά ρεύματα της κοινής γνώμης που απέρρεαν από το μεγάλο εθνικιστικό κύμα του τέλους του 19ου αιώνα*» (Γ'γ, σ. 49) και «*Η*

απόκτηση αποικιών σε υπανάπτυκτες περιοχές του κόσμου υπήρξε εθνική επιδίωξη που απέκτησε λαϊκή υποστήριξη» (Γ'λ, σ.55) . Ξεκάθαρα δηλώνεται ότι «η αποικιοκρατία ήταν άρρηκτα και οργανικά συνδεδεμένη με τον εθνικισμό...»(Γ'λ, σ.56) ενώ το ίδιο φαινόμενο στον ελληνικό χώρο δεν πήρε τη μορφή της αποικιοκρατίας, αλλά «στοιχεία της ίδιας εθνικής έξαρσης διακρίνονται και στο όραμα των Ελλήνων αυτής της εποχής...όπου ανέμεναν από την Ελλάδα να 'φωτίσει' ως φωτοβόλος 'φάρος' και να απελευθερώσει την 'καθ'ημάς Ανατολή'» (Γ'λ, σ.56)

Το μέλημα για μία κοινή για τον απανταχού ελληνισμό ταυτότητα, αγγίζει και την «Πνευματική ζωή, τα Γράμματα και τις Τέχνες στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα». (Γ'γ, σ. 77). Όσον αφορά τη σύγχρονη ελληνική εθνική ταυτότητα αναφέρεται η σύνθεση του τριμερούς σχήματος της ελληνικής ιστοριογραφίας από τον «κορυφαίο εθνικό μας ιστοριογράφο, Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, ο οποίος υπήρξε από τους βασικότερους αρχιτέκτονες του σύγχρονου ελληνικού έθνους...» (Γ'λ, σ. 77), ενώ η «...σύγχρονη λαϊκή ζωή γίνεται αντικείμενο μελέτης προκειμένου για την ενίσχυση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας...» (Γ'λ, σ. 77).

Η ταύτιση του εθνικισμού με την ανάδυση ολοκληρωτικών καθεστώτων, όπως ο φασισμός κι ο ναζισμός, που υποδηλώνεται στα επόμενα κεφάλαια των σχολικών εγχειριδίων είναι ο πυρήνας του στερεοτύπου του εθνικισμού που επικρατεί έως και σήμερα. Πιο συγκεκριμένα στο εγχειρίδιο του Γυμνασίου ο εθνικισμός συγκαταλέγεται στα αίτια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου: «*Η έκρηξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου ήταν αποτέλεσμα της ταυτόχρονης δράσης τριών κυρίως παραγόντων: του ιμπεριαλισμού, του εθνικισμού και του μιλιταρισμού.*» (Γ'γ, σ. 89). Μία εξήγηση σχετικά με το πώς επήλθε η μετεξέλιξη του εθνικού – πατριωτικού συναισθήματος σε εθνικισμό ως αίτιο πολέμου δίνεται σε πηγή «...το εθνικό συναίσθημα μετατράπηκε σιγά σιγά σε ένα αλαζονικό και απόλυτο πάθος, που δεν ικανοποιείται παρά μόνο με την εξύψωση ενός κράτους σε βάρος των άλλων» (Γ'γ, σ. 89). Στο εγχειρίδιο του Λυκείου «ο εθνικισμός και οι αρπακτικές διαθέσεις των νικητών...ήταν μοιραία για την ειρήνη» (Γ'λ, σ. 86) που ακολούθησε το τέλος του Μεγάλου Πολέμου. Ειδικότερα, στη Γερμανία δεδομένων των κυρώσεων για τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, ευνοήθηκε η «ανάπτυξη ακραίων εθνικιστικών κινημάτων, με πρώτο και κύριο το ναζιστικό» (Γ'λ, σ. 87) Ενώ για τον ιταλικό φασισμό: «...στην Ιταλία το Εθνικό Φασιστικό Κόμμα του Μπενίτο Μουσολίνι...με εθνικιστικά και αντικαπιταλιστικά

συνθήματα προσπαθούσε να...»(Γ'γ,σ.116) και «...από τον Μπενίτο Μουσολίνι είχε διατυπωθεί ...φασιστική ιδεολογία: έξαρση του εθνικισμού...» (Γ'λ, σ. 100)

Η σύγκριση της δημιουργίας του εθνικού κινήματος των Τούρκων, με των υπόλοιπων βαλκανικών χωρών και κυρίως με της Ελλάδας έχει μία υπολανθάνουσα ερμηνεία. Έτσι, αν γίνει αντιπαραβολή του κειμένου «Και οι Οθωμανοί Τούρκοι ανέπτυξαν εθνικό κίνημα, με μεγάλη καθυστέρηση...» (Γ'λ, σ. 66) με τους Έλληνες οι οποίοι, όπως είδαμε και παραπάνω, «Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία πρώτοι οι Έλληνες ...ανέπτυξαν ισχυρό εθνικό κίνημα..»,(Γ'λ, σ.14) το μήνυμα της ελληνικής ανωτερότητας γίνεται πιο ευδιάκριτο. Ο εθνικισμός των Νεότουρκων, κατά τον 20^ο αι., επίσης, δίνεται ως αίτιο όξυνσης των βαλκανικών εθνικισμών: «...αναζωπύρωνε τα εθνικά αισθήματα των γειτονικών βαλκανικών λαών....» (Γ'γ, σ. 85), ως αίτιο των διωγμών «η ενίσχυση του τούρκικου εθνικισμού, ιδίως μετά την επικράτηση των Νεοτούρκων ... οδήγησαν σε ...διωγμούς των ελληνορθόδοξων πληθυσμών..» (Γ'γ, σ. 102). «Το τουρκικό εθνικό κίνημα» είναι θέμα ολόκληρης ενότητας στο εγχειρίδιο του Γυμνασίου (Γ'γ, σ.104) και η σημασία που του αποδίδεται είναι προφανές ότι ερμηνεύεται από την άμεση εμπλοκή του με την ελληνική ιστορία της περιόδου.

Στις αρχές του 20^{ου} αι. οι ιδέες του εθνικισμού συνεχίζουν να είναι παρούσες και στη ζωή του ελληνικού κράτους : « ...Έλληνες κλπ....διεκδίκησαν με βάση τις δίκες τους εθνικές επιδιώξεις ο καθένας ...» (Γ'γ, σ. 67), «...έκδηλη ήταν η αδυναμία της πολιτικής ηγεσίας)...να διαχειριστεί...τις εθνικές διεκδικήσεις...» (Γ'γ, σ. 82). Σε πηγή για τη δράση του Ελ. Βενιζέλου αναφέρεται: «....όσο και με την ποικίλων καταβολών και αποχρώσεων εθνικιστική αντιπολίτευση ....» (Γ'γ, σ. 86), ενώ παρατίθεται και μια πηγή από ομιλία του όπου ο πολιτικός καινοτομεί στην ερμηνεία της εθνικότητας: «Το θρήσκευμα, η φυλή, η γλώσσα δε δύνανται να θεωρηθούν ως βέβαιαι ενδείξεις εθνικότητας. Ο μοναδικός αλάνθαστος παράγοντας είναι η εθνική συνείδηση...»(Γ'λ, σ. 89)

Τα κεφάλαια που αναφέρονται στην επαύριο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στέκονται απέναντι από τους εθνικισμούς με ξεκάθαρες καταγγελτικές διατυπώσεις όπως, «...οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες συνειδητοποιούσαν πλέον την ανάγκη να ξεπεράσουν τους εθνικιστικούς ανταγωνισμούς του παρελθόντος που τόση καταστροφή είχαν φέρει σε ολόκληρη την ήπειρο κατά τη διάρκεια των δύο παγκοσμίων πολέμων» (Γ'λ, σ. 154). Η Ευρωπαϊκή ενοποίηση έδωσε μια νέα διάσταση στον ρου των διεθνών

σχέσεων «μακριά από τις εθνικιστικές αντιπαλότητες του παρελθόντος και προς την κατεύθυνση της ενότητας» (Γ'λ, σ.156)

➤ **Αλυτρωτισμός**

Στην ελληνική εκδοχή του ο εθνικισμός πήρε μια ιδιαίτερη μορφή που έφτασε στα όρια της υπερβολής. Αυτή είναι θεωρητικά η λεγόμενη 'Μεγάλη Ιδέα' και πρακτικά ο ελληνικός αλυτρωτισμός. Τα στερεότυπα αυτά της νεοελληνικής Ιστορίας εμφανίζονται σε αρκετά σημεία και των τριών εγχειριδίων: Ιστορία της Γ' Γυμνασίου (Γ'γ στο εξής), της Γ' Λυκείου (Γ'λ στο εξής) και το εγχειρίδιο Ιστορίας για τη Θεωρητική Κατεύθυνση (Θέματα, Γ'λ στο εξής). Ο ορισμός του αλυτρωτισμού βρίσκεται στο εγχειρίδιο του Λυκείου «η εθνική πολιτική για την απελευθέρωση των αλύτρωτων ιστορικών ελληνικών τόπων και την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας». (Γ' λ, σ.34) Στο ίδιο βιβλίο υπάρχει κι ο ορισμός της Μεγάλης Ιδέας (Γ'λ, σ.244), ο οποίος συμπληρώνεται από λεπτομέρειες και λειτουργεί επεξηγηματικά ως προς το νόημα του όρου. Μεγάλη Ιδέα και Αλυτρωτισμός πρακτικά επικαλύπτονται τις περισσότερες φορές ως υποκείμενα στον λόγο των εγχειριδίων. Από το περιεχόμενο των αναφορών και των συμφραζομένων και οι δύο όροι δεν είναι δύσκολο να εντοπίσει κάποιος ότι ανταποκρίνονται στο συναίσθημα του δέκτη. Πρόκειται για γλωσσολογικά φορτισμένες λέξεις που, υπονοούν: αξιακή κρίση – με το επίθετο 'Μεγάλη' που συνοδεύει την ιδέα και αποδίδει το μέγεθος, τη σπουδαιότητα, την υπόρρητη σύνδεση με την επέκταση του ζωτικού χώρου του κράτους και πρόκληση σε δράση και έμμεση μομφή – με την επιλογή της λέξης «αλυτρωτισμός» που προέρχεται από ένα ρήμα με έντονο εννοιολογικό φορτίο, λυτρώνω = σώζω, που συντάσσεται κυρίως με κάποιο δυναμικό υποκείμενο.

Βέβαια, όπως και τα υπόλοιπα στερεότυπα που αναλύσαμε παραπάνω, έτσι κι ο αλυτρωτισμός επικαλείται συγκεκριμένες ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις της ελληνικής ιστορίας. Η πορεία της εφαρμογής του δεν ήταν ομόφωνη καθώς έτυχε δύο εκ διαμέτρου αντίθετων προσλήψεων από τον ελληνικό λαό και συνεπώς, από τις ελληνικές κυβερνήσεις. Η επιχειρηματολογία της μεν και της δε πλευράς αναλύεται στο εγχειρίδιο του Λυκείου (Γ'λ, σ. 34) σε πηγή άκρως κατατοπιστική.

«Το ένα στρατόπεδο ήταν υπέρ της φιλικής συνύπαρξης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία...ασφαλείς προϋποθέσεις για την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας στο μέλλον..» και παράλληλα εναντίον των εκδηλώσεων ένοπλου αλυτρωτισμού «οι σποραδικές προσπάθειες για υποκίνηση εξεγέρσεων...κρατούσαν την Ελλάδα σε αναταραχή»

«Το άλλο στρατόπεδο πίστευε ότι η μικρή εδαφική έκταση της Ελλάδας ήταν η αιτία της διοικητικής ανεπάρκειας και της μη βιωσιμότητας της οικονομίας...συνιγορούσε για τη χρησιμοποίηση όλων των πόρων για τη συγκαλυμμένη υποστήριξη ενόπλων εξεγέρσεων...»

Πιο αναλυτικά, οι υποστηρικτές του με επιχειρήματα που βασίζονταν κυρίως στην οικονομική ανάπτυξη του νεοσύστατου ελληνικού κράτους μέσω της εδαφικής και πληθυσμιακής του εξάπλωσης *«Η πρόοδος του εκτός των εθνικών συνόρων ελληνισμού ταλάνιζε το μικρό βασίλειο. Ενίσχυε την ιδέα ότι το υπάρχον κράτος δεν ήταν παρά μια ημιτελής κατασκευή, τα θεμέλια απλώς για κάτι μεγαλύτερο».* (Θέματα, Γ'λ, σ.15) Οι υποστηρικτές της απελευθέρωσης των 'αλύτρωτων' ιστορικών εδαφών *« αποτελούσαν την πιο δυναμική πολιτική μερίδα των διάφορων πολιτικών σχηματισμών και οι οποίοι ουσιαστικά ήλεγχαν την πολιτική ζωή του τόπου και την κοινή γνώμη του...»*(Γ'λ, σ.60). Στο απόσπασμα οι ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις που μας ενδιαφέρει να εντοπίσουμε είναι το μέγεθος της επιρροής των υποστηρικτών του αλυτρωτισμού στην κοινή γνώμη και κατ'επέκταση να το συσχετίσουμε με τη χάραξη της εθνικής πολιτικής της περιόδου *«(οι υποστηρικτές) εξαρτούσαν δηλαδή τον εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη από την απελευθέρωση και την ενσωμάτωση των αλύτρωτων ιστορικών χώρων στο ελληνικό κράτος»* (Γ' λ, σ.60)

Οι περισσότεροι πρόσφυγες που βρίσκονταν στην Ελλάδα από ελληνορθόδοξες τουρκοκρατούμενες περιοχές ζητούσαν διακαώς την ένωση της Ελλάδας με τις 'πατρίδες' τους. Η ικανοποίηση ή μη του αιτήματός τους από τις μετεπαναστατικές κυβερνήσεις μεταφραζόταν και στην αντίστοιχη πολιτική στήριξη *«...(λόγω του) σεβασμού (του Καποδίστρια) στις διεθνείς συνθήκες..., οι πρόσφυγες ήταν λοιπόν φυσικό να ταχθούν με το μέρος της αντιπολίτευσης.»* (Θέματα, Γ'λ, σ. 127). Οι αναπαραστάσεις των «αλύτρωτων πατρίδων» για τους πρόσφυγες 'έσβησαν' σχεδόν ταυτόχρονα με την Μικρασιατική Καταστροφή και το 'τέλος' της Μεγάλης Ιδέας, δηλαδή με την υπογραφή της Σύμβασης της Λοζάνης *«Μετά την*

υπογραφή της Σύμβασης της Λοζάνης, οι πρόσφυγες άρχισαν να συνειδητοποιούν ότι το όνειρο της επιστροφής δεν επρόκειτο να πραγματοποιηθεί.» (Θέματα, Γ'λ, σ. 149)

Οι ομογενείς Έλληνες που έμεναν στο εξωτερικό και μάλιστα όσοι είχαν σημαντικές οικονομικές δυνατότητες, είχαν αντίθετη άποψη. Η ένωση των τουρκοκρατούμενων περιοχών με το βασίλειο της Ελλάδας δεν αποτελούσε γι' αυτούς ούτε όνειρο ζωής, αλλά ούτε και επωφελής οικονομική επιλογή *«Για τους πολλούς και πιο ισχυρούς παράγοντες της ομογένειας, η μικρή Ελλάδα ήταν μια περιοχή χωρίς ενδιαφέρον»* (Θέματα, Γ'λ, σ.39) Ειδικότερα, δε, για όσους ωφελήθηκαν από τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ σε πολλές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας *«..έδιναν σαφώς μεγαλύτερες ευκαιρίες στους ομογενείς από εκείνες που η Ελλάδα μπορούσε να προσφέρει.»*(Θέματα, Γ'λ, σ.39). Με την κρίση των ευρωπαϊκών κεφαλαίων το 1873, οι Έλληνες ομογενείς στράφηκαν εκ νέου στην αγορά της Ελλάδας, όμως σύμφωνα με τους συγγραφείς των Θεμάτων Νεοελληνικής Ιστορίας, *«Ο χαρακτηρισμός αυτής της οικονομικής συμπεριφοράς ως κερδοσκοπικής δεν απέχει πολύ από την αλήθεια».* (Θέματα, Γ'λ, σ.40) Εκτός οικονομικού πλαισίου πάντως, το Πανεπιστήμιο Αθηνών *«...επιφορτίστηκε...και με μια 'αποστολή': να εμψυχήσει στους ομογενείς 'αλύτρωτους' φοιτητές του τις εθνικές αξίες, ώστε αυτοί να τις μεταδώσουν στις πατρίδες τους ως εκπαιδευτικοί και κληρικοί.»* (Γ'γ, σ.77)

Ωστόσο, οι Δυνάμεις που έλεγχαν κατά κάποιο τρόπο τη νομιμότητα της Ελλάδας απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μετά την απελευθέρωσή της δεν επιθυμούσαν περαιτέρω υπονόμευση των εδαφών της δεύτερης, άρα δε συμφωνούσαν με οποιαδήποτε 'αλυτρωτική' ενέργεια από ελληνικής πλευράς. Από την αρχή κιόλας της Επανάστασης *«(οι συντηρητικές δυνάμεις του τόπου) ενέταζαν το υπό σύσταση εθνικό κράτος των Ελλήνων στο σύστημα ασφαλείας της εποχής, το οποίο ήλεγχαν οι μεγάλες δυνάμεις της παλινόρθωσης στην Ευρώπη...»* και *«... η δημιουργία μικρού σε έκταση ελληνικού κράτους δεν προκαλούσε σοβαρό ακρωτηριασμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.»*(Γ'λ, σ.30) Την ίδια στάση απέναντι στον ελληνικό αλυτρωτισμό κράτησαν και μέχρι το Κρητικό Ζήτημα, (1841) *«Τη λύση (της αυτονομίας του νησιού) την απέρριψαν οι Μ. Δυνάμεις, όχι μόνο γιατί θα αποτελούσε ένα προηγούμενο και για άλλες αλύτρωτες ελληνικές περιοχές...»* (Θέματα, Γ'λ, σ.185) Παρόλα αυτά η Μεγάλη Ιδέα επηρέασε το Κρητικό Ζήτημα λίγο αργότερα όταν *«...ο Θ.*

Δηλιγιάννης ..πιεζόμενος από την κοινή γνώμη, που εμπνεόταν από τη Μεγάλη Ιδέα, έστειλε στρατό στην Κρήτη, Φεβρουάριος 1897» (Γ'γ, σ. 63)

Η 'ρομαντική' πλευρά της συνένωσης του έθνους καλύπτεται από την ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας, η οποία όπως είδαμε και παραπάνω, έχει ταυτιστεί με τη θεωρητική τεκμηρίωση του ελληνικού αλυτρωτισμού. Η διατύπωση του περιεχομένου της Μεγάλης Ιδέας αποδίδεται στον Ι. Κωλέττη «*Το 1844 ο Κωλέττης διατύπωσε με σαφήνεια στην Εθνοσυνέλευση τη 'Μεγάλη Ιδέα': Το βασίλειο αποτελούσε μόνο ένα μικρό φτωχό μέρος της Ελλάδας. Το σημαντικότερο βρισκόταν υπό οθωμανική κατοχή και θα έπρεπε όλες οι δυνάμεις του έθνους να διατεθούν για την απελευθέρωση αυτού του τμήματος.*» (Θέματα, Γ'λ, σ.65). Η Επανάσταση των Ελλήνων είχε δημιουργήσει «*τις προϋποθέσεις για να αναπτυχθεί η Μεγάλη Ιδέα, δηλαδή η εθνική πολιτική που αποσκοπούσε στην απελευθέρωση...*» (Γ'λ, σ.31). Από την ίδρυση του κράτους «*και σε μια εποχή κατά την οποία πολλά εθνικιστικά κινήματα έκαναν αισθητή την παρουσία τους...η Μεγάλη Ιδέα και οι προϋποθέσεις της αποτέλεσαν ισχυρά ιδεολογικά, πολιτικά και οικονομικά ερείσματα...*» (Θέματα, Γ'λ, σ.48) Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι αναπαραστάσεις της Μεγάλης Ιδέας δημιουργούσαν «*...προσδοκίες για την ολοκλήρωση του εθνικού οράματος, που προϋπέθετε σημαντική διεύρυνση των συνόρων*» (Θέματα, Γ'λ, σ.16) Αυτό «*Το όραμα της Μεγάλης Ιδέας έγινε «απτή πραγματικότητα με τη Συνθήκη των Σεβρών*» (Θέματα, Γ'λ, σ.96)

Το εθνικό όραμα που αντιπροσώπευε η Μεγάλη Ιδέα, παρόλα αυτά δεν εκδηλωνόταν σε κάθε ιστορική περίοδο με την ίδια ένταση «*Υπήρξαν βέβαια επικρίσεις για την άσκηση της αλυτρωτικής πολιτικής.*» (Γ'λ, σ.34) Πολύ περισσότερο μάλλον, καθώς, όπως αναφέραμε και παραπάνω, πολλοί ήταν αυτοί που τη θεωρούσαν συνώνυμο της οπισθοδρόμησης

- «*Εθνική προτεραιότητα δεν αποτελούσε ο εκσυγχρονισμός του κράτους και της κοινωνίας, αλλά η απελευθέρωση των 'αλύτρωτων ιστορικών εδαφών. Τον εκσυγχρονισμό της χώρας τόλμησε ο ...*» (Γ' λ, σ.53)
- «*Η έντονη παρουσία της εθνικής αυτής ιδεολογίας είχε επιπτώσεις στον πολιτικό και οικονομικό χώρο...*» (Θέματα, Γ' λ, σ.16)
- «*Οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν είχαν στραμμένο το ενδιαφέρον τους αποκλειστικά στα εσωτερικά ζητήματα...όλα αυτά συνυφαίνονταν με το εθνικό*

όραμα μειώνοντας το κόστος των προσπαθειών και καθιστώντας συχνά τις οικονομικές πρωτοβουλίες έρμαιο των εθνικών κρίσεων» (Θέματα, Γ'λ, σ.16)

- *(τέλη 19ου αιώνα) «Στον ιδεολογικό τομέα η επικράτηση της Μεγάλης Ιδέας εμπόδιζε την ανάπτυξη και διάδοση ιδεολογιών με κοινωνικό και ταξικό περιεχόμενο» (Θέματα, Γ'λ, σ.46)*

Από το περιεχόμενο, τη σύνταξη και το λεξιλόγιο των παραπάνω διατυπώσεων υπονοείται ότι το κράτος δεν αντιλαμβανόταν στις συγκεκριμένες περιπτώσεις τις πραγματικές ανάγκες της χώρας, αλλά έθετε ως ζητούμενο την πραγματοποίηση της εθνικής του πολιτικής, πολλές φορές λειτουργώντας υπό την πίεση των «θιασωτών του αλτρωτισμού...» (Γ'λ, σ.34) και γινόταν έρμαιο των εθνικών διεκδικήσεων. Αυτό είχε ως κόστος τον εκσυγχρονισμό του κράτους με επιπτώσεις σε όλα τα επίπεδα, οικονομικό, πολιτικό, ιδεολογικό.

Λίγο πριν το οριστικό σβήσιμο της Μεγάλης Ιδέας τη συναντάμε και πάλι να εμπνέει «*μεγάλα τμήματα των λαϊκών τάξεων...*» (Γ'λ, σ. 92) που υποστήριζαν τη θέση του Ελ. Βενιζέλου να συμμαχήσει με τους Αγγλογάλλους στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Όσον αφορά τη Μικρασιατική εκστρατεία «*(οι αντιβενιζελικοί) παγιδεύτηκαν έτσι σε ένα αλτρωτικό εγχείρημα που τους ήταν ξένο*» (Γ'λ, σ.105), ενώ η Μικρασιατική Καταστροφή είχε ως συνέπεια «*την τελευταία πράξη της Μεγάλης Ιδέας*» (Θέματα, Γ'λ, σ.99) την εγκατάλειψη της επέκτασης της εδαφικής επέκτασης και του πολέμου από όλα τα κόμματα.

Συμπερασματικά διαπιστώνουμε ότι το ευρωπαϊκό και παγκόσμιο φαινόμενο του εθνικισμού λειτούργησε και στην περίπτωση του ελληνικού κράτους. Η θετική δράση του υπήρξε αφετηρία του απελευθερωτικού αγώνα του 1821 και της ζωής της νέας Ελλάδας. Για περίπου, όμως, έναν αιώνα μετά την απελευθέρωση και ως την καταστροφή του 1922 έδρασε ως απόρροιά του η υπερβολή του αλτρωτισμού. Βέβαια υπερβολές του εθνικισμού ή του αλτρωτισμού στον τύπο του σοβινισμού και των εθνοκαθάρσεων και γενοκτονιών που λειτούργησαν σε άλλες χώρες εδώ δεν υπήρξαν. Βέβαια, ο αλτρωτισμός επέδρασε αρνητικά σε αρκετό βαθμό, γιατί παραβλέποντας αντικειμενικά δεδομένα δέσμευσε αρνητικά την πολιτική της Ελλάδας. Από την ανάλυση στα σχολικά εγχειρίδια φαίνεται μια ήρεμη παρουσίαση του εθνικισμού και της δράσης του σε εθνικό και σε παγκόσμιο

επίπεδο. Η ελληνική εκδοχή του αλυτρωτισμού, πάντως, εμφανίζεται πιο πολύ ως ανασταλτικός και αρνητικός παράγοντας στη εξέλιξη του ελληνικού κράτους.

ΣΥΓΚΕΦΑΛΑΙΩΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Πέρα από τα επιμέρους συμπεράσματα που προέκυψαν κατά την καταγραφή και παράθεση των αποσπασμάτων των εγχειριδίων, μέσα από την έρευνα αναδείχθηκαν και κάποια πολύ σημαντικά συμπληρωματικά ζητήματα.

Μια βασική επισήμανση είναι ότι το περιεχόμενο δεν μπορεί να ερμηνευθεί εκτός πλαισίου, αποσπασματικά. Δηλαδή θα πρέπει να ληφθούν υπόψη οι οδηγίες των Αναλυτικών Προγραμμάτων, η διδακτέα ύλη, αλλά και οι κατευθύνσεις του βιβλίου του εκπαιδευτικού. Αρκετά κεφάλαια που αναλύθηκαν παραπάνω αποτελούν αντικείμενα συνδιδασκαλίας ή βρίσκονται εκτός διδακτέας ύλης, όπως για παράδειγμα στο εγχειρίδιο του Λυκείου το κεφάλαιο για τις «Προσπάθειες για τον εκσυγχρονισμό της Ελλάδας» (Γ'λ, σ.60), όπου αναφέρονται διεξοδικότερα οι λόγοι που ο αλυτρωτισμός θεωρούνταν «αδιέξοδη και πολυέξοδη εθνική πολιτική». Το κεφάλαιο αυτό, θεωρητικά, δε διδάχθηκε στο Λύκειο, σύμφωνα με τις οδηγίες για το σχολικό έτος 2021 – 2022, αλλά θεωρείται από τη γράφουσα απαραίτητο στην κατανόηση και την ερμηνεία του φαινομένου του αλυτρωτισμού, ειδικά για τη λειτουργία που έχει ως στερεότυπο. Το συμπέρασμα που προκύπτει κατά τη γνώμη μου, λοιπόν, είναι ότι ο πυρήνας των δίπολων στερεοτύπων, Φιλελληνισμός – Ξενοκρατία, Εθνικισμός – Αλυτρωτισμός είναι δύσκολο να μπορέσει να μεταλλαχθεί μέσω της αποσπασματικής και κατακερματισμένης διδασκαλίας των κεφαλαίων που τα διαπραγματεύονται. Αντιθέτως, τα περιφερειακά στοιχεία που μεταφέρονται υπόρρητα μέσω των διατυπώσεων του περιεχομένου λειτουργούν περισσότερο επιβεβαιωτικά.

Στο ίδιο μήκος κύματος θα μπορούσαμε να σχολιάσουμε και τις οδηγίες που βγάζουν εκτός διδακτέας ύλης τις ιστορίες άλλων χωρών, όπως οι ιστορίες των βαλκανικών χωρών. Η 'εξαιρέση' αυτή, ίσως να προσδίδει μια μοναδικότητα, μια εξέχουσα θέση απέναντι στις γειτονικές χώρες. Ενδεχομένως, υποσυνείδητα

να τονίζεται ο ρόλος – κλειδί της Ελλάδας στη βαλκανική χερσόνησο ως ανώτερος. Παρόλα αυτά, η απεικόνιση της αυτό εικόνας των Βαλκανικών λαών ακολουθεί παράλληλες πορείες μέσα στην κάθε εθνική ιστορία, πορείες εφάμιλλες με την ελληνική. Το κοινό βαλκανικό υπόβαθρο από την ηρωποίηση, στη θυματοποίηση κι από την εθνική μαρτυρολογία έως την εθνική γη που συνεχώς κινδυνεύει από τους ‘ξένους’, θα μπορούσε να λειτουργήσει ως ένας από τους τρόπους με τους οποίους θα μετασχηματιστούν οι αναπαραστάσεις μας ως έθνους. Πιο συγκεκριμένα, η διαπίστωση ότι όλοι οι λαοί της Βαλκανικής που βρίσκονταν υπό οθωμανική κυριαρχία πέρασαν από τις ίδιες εθνογενετικές διαδικασίες και έχουν έρθει αντιμέτωποι με παρόμοια ιστορικά γεγονότα με εμάς, θα ήταν μια πρόσμειξη νέων στοιχείων στον κεντρικό πυρήνα της αναπαράστασης της μοναδικότητας της ελληνικής εθνικότητας που θα τον κλώνιζαν και θα τον έθεταν σε κριτική σκέψη.

Την ‘αλήθεια’ πάνω στην οποία στηρίζονται τα στερεότυπα ενισχύει και το γεγονός ότι από το περιεχόμενο των εγχειριδίων απουσιάζει η ύπαρξη και η θέση των μειονοτήτων στην εξέλιξη των ιστορικών γεγονότων. Υπονοείται, δηλαδή, ότι ο ελληνικός πληθυσμός ήταν ομοιογενής, ενώ αποσιωπάται η παρουσία αλλόθρησκων, αλλόγλωσσων. Γενικότερα, η φωνή του ‘άλλου’ απουσιάζει εντελώς, και η μόνη μας γνωριμία με τους ‘άλλους’ γίνεται μέσα από τα δικά μας εθνικά γεγονότα, ενώ ο βαθμός εμπλοκής τους τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά με τη δική μας ιστορία καθορίζει και την εικόνα μας γι’ αυτούς. Η σημασία που έχει αυτή η παρατήρηση για τα δίπολα που εξετάζουμε στην παρούσα εργασία σχετίζεται με την αυτό εικόνα μας, συγκεκριμένα με την πεποίθηση ότι ο εθνικός μας προσδιορισμός ως Έλληνες υπάρχει αναλλοίωτος μέσα στους αιώνες κι αυτό είναι κάτι που πρέπει να διατηρηθεί.

Σε σχέση με το περιεχόμενο, και τα τέσσερα στερεότυπα έχουν ως κοινή συνισταμένη την Ελληνική επανάσταση του 1821 ως κορυφαία ιστορική στιγμή. Όπως είναι αναμενόμενο, το γεγονός της Επανάστασης περιγράφεται με πάρα πολλές λεπτομέρειες στα εγχειρίδια της Ιστορίας και των δύο βαθμίδων (Γυμνάσιο – Λύκειο), ενώ τα κεφάλαια που την περιγράφουν είναι πάντα εντός διδακτέας ύλης. Ο αγώνας της Ανεξαρτησίας είναι το σημείο αναφοράς και το

πεδίο των εξελίξεων για τον αυτοπροσδιορισμό των Ελλήνων σε σχέση με τους εαυτούς μας, με το έθνος μας, με τους 'ξένους' ως προστάτες, με τους 'ξένους' ως εχθρούς.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η έρευνα στις διατυπώσεις των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης αναμενόταν να αποκαλύψει ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις για την εθνική μας ταυτότητα, οι οποίες λειτουργούν κυρίως ως επιβεβαιωτικές του περιεχομένου της. Ζητήματα μνήμης και ταυτότητας που έχουν ανασυρθεί μέσα από τη στερεοτυπική αναπαράσταση των εθνικών ιστορικών γεγονότων, εμπλέκονται στις σελίδες της Ιστορίας με τρόπο άλλοτε άμεσο κι άλλοτε έμμεσο. Ο Φιλελληνισμός, η Ξενοκρατία, ο Εθνικισμός κι ο Αλυτρωτισμός ενισχύονται ή αποδομούνται με βάση αυτά που επιθυμούν οι συγγραφείς να υπαγορεύσουν κάθε φορά στο μαθητικό κοινό τους. Σημείο κλειδί της εργασίας αυτής, αποτελεί η κριτική προσέγγιση των σχέσεων που ορίζουν τις συγκεκριμένες έννοιες. Πρόκειται για τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Οι αναφορές στους «ξένους» στο πλαίσιο του δίπολου *Φιλελληνισμός – Ξενοκρατία* απέδειξαν ότι οι γλωσσικοί μηχανισμοί είναι ικανοί να μεταδώσουν ένα υπόρρητο μήνυμα σχετικά με την αξία που δίνεται στον ρόλο που διαδραμάτισαν σε κάθε ιστορική περίοδο. Όσο για τον φιλελληνισμό ως «εθνικό μύθο», στον βαθμό και στο ποιόν που αποτελεί μύθο, θα πρέπει να επισημανθεί το εξής. Ότι ο φιλελληνισμός δεν συμπεριλαμβάνεται στην εξωτερική πολιτική των χωρών, όπου εκδηλώθηκε. Πρόκειται για διαφορετικές πρακτικές με διαφορετικές αφετηρίες. Στη μεν εξωτερική πολιτική οι αποφάσεις λαμβάνονται – εύλογα – με βάση τα συμφέροντα και τις σκοπιμότητες κάθε χώρας, ενώ στην περίπτωση του φιλελληνισμού οι πρωτοβουλίες αφορούν σε μεμονωμένα άτομα, ομάδες κι οργανώσεις. Η δεσπόζουσα θέση της «Μητέρας Ελλάδας» διαφαίνεται στη στερεοτυπική αντίληψη που ‘απαιτεί’, σχεδόν, από την Ευρώπη να ξεπληρώνει εσαεί την υποχρέωση στην Αρχαία Ελλάδα και την πολιτισμική της προσφορά.

Από τις αναφορές που διατρέχουν ολόκληρη, περίπου, την ελληνική Ιστορία φανερώνεται ότι η Ξενοκρατία είναι ένας όρος που συμπορεύεται με την ανάπτυξη του Ελληνισμού. Αν και δεν έχει διερευνηθεί σε μεγάλο βαθμό, είναι σημαντικό να αναγνωριστεί η συνεισφορά της στη δημιουργία της Ελληνικής αυτοεικόνας και συνείδησης. Οι νηφάλιες διατυπώσεις των συγγραφέων των εγχειριδίων, δεν μπορούν να υπερκεράσουν αυτήν τη δύσπιστη και συχνά, θεωρούμενη ως, εχθρική στάση των Ελλήνων απέναντι στους «ξένους». Φανερώνει δίχως άλλο κι ένα αίσθημα ανωτερότητας, υπεροχής των πρώτων, αποτέλεσμα μίας ανέρειστης αυτοπεποίθησης που ένιωθαν ότι μπορούσαν να τα καταφέρουν χωρίς εξωτερική βοήθεια. Το συναγόμενο συμπέρασμα αποκαλύπτει μια προσπάθεια ακροβασίας του συλλογικού ασυνείδητου των Ελλήνων ανάμεσα σε δύο ακραίες αναπαραστάσεις των «ξένων» αφενός ως πρότυπα (φιλελληνισμός) και αφετέρου ως εν δυνάμει εκμεταλλευτές (ξενοκρατία).

Στα πλαίσια του δίπολου *εθνικισμού – αλτρωτισμού*, θεωρώ πως έγινε μια γενναία προσπάθεια από τους συγγραφείς των εγχειριδίων να συνδέσουν τους όρους όχι μόνο με την ελληνική εθνογένεση, αλλά να αποδείξουν την παγκοσμιότητα του φαινομένου. Ωστόσο, οι διδακτικές οδηγίες σε αυτήν την περίπτωση καταργούν επί της ουσίας το περιεχόμενο του βιβλίου κι αντιβαίνουν στη σκοποθεσία των αναλυτικών προγραμμάτων για σύνδεση της Ελληνικής με την ευρωπαϊκή και παγκόσμια Ιστορία. Αυτό γίνεται εύκολα αντιληπτό, με την παρατήρηση ότι διδακτέα ύλη αποτελούν, σχεδόν, αποκλειστικά, τα σημεία των εγχειριδίων που διαπραγματεύονται ελληνικά θέματα και την ελληνική πλευρά των γεγονότων. Βέβαια, κάθε προσπάθεια της Ιστορίας να εξοπλίσει ένα έθνος με μονογενεαλογική καταγωγή, εκτός από το μυστικισμό στον οποίο, μπορεί να μυεί τα άτομα της ίδια εθνικής ομάδας, είναι ταυτόχρονα και πολύ, κατά τη γνώμη μου, επικίνδυνη όταν, ιδίως, χρησιμοποιείται για να διασφαλίσει τη νομιμότητα και τη δύναμη του συγκεκριμένου κράτους πάνω σε κάποιο άλλο. Η αίσθηση της μοναδικότητας και της ιερότητας που προσδίδει κάθε εθνική ιστορία στα μέλη της

είναι δεοντολογικά επιτρεπτή και μάλιστα αποτελεί έναν από τους πιο επιφανείς και λαοφιλείς στόχους του μαθήματος της Ιστορίας σε όλες τις σχολικές βαθμίδες.

Στο πλαίσιο μίας συνολικής αποτίμησης των όρων με τους οποίους ασχοληθήκαμε στην παρούσα εργασία, θεωρώ ότι, οι ισορροπίες που προκύπτουν στα εγχειρίδια της Ιστορίας είναι αρκετά ευαίσθητες. Ενώ από τη μία ο Φιλελληνισμός κι ο Εθνικισμός – στην πραγματική διάσταση του όρου – φαίνεται να αποτελούν ‘υγιείς’, τρόπον τινά, αναπαραστάσεις της ελληνικής Ιστορίας, οι διατυπώσεις και οι γλωσσικές επιλογές σχετικά με τους άλλους δύο όρους προκαλούν μια διαφορετική αίσθηση. Οι όροι ξενοκρατία – αλυτρωτισμός, λοιπόν, θα μπορούσαν να τοποθετηθούν στα δημιουργήματα – στερεότυπα που έχουν δημιουργηθεί από τις αντίστοιχες ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις κι έχουν φωλιάσει στις συνειδήσεις μας από μικρή ηλικία. Η ‘μυστική’ τους δύναμη και η θεωρία που τα νομιμοποιεί βρίσκεται στον πυρήνα των Θεσμών, δηλαδή το Κράτος, την Εκκλησία και την Εκπαίδευση, που μας αφορά στη συγκεκριμένη εργασία.

Σε τελευταία ανάλυση, ο κόσμος μέσα στον οποίο τα κράτη διατηρούν την εθνική τους ταυτότητα και συσπειρώνονται γύρω από τα ιερά τους ‘σύμβολα’ θα συνεχίσει να είναι ένας κόσμος που θα εφοδιάζει τα έθνη με υπερηφάνεια και όραμα. Γι’ αυτό υπάρχει η ανάγκη να οριστούν εκ νέου οι άξονες της εθνικής μας αυτοσυνειδησίας. Να επανέλθουμε με νέα προσέγγιση και να επαναπροσδιορίσουμε εξίσου τα στοιχεία που συνθέτουν την εθνική μας ταυτότητα και να πάψουμε να στρεφόμαστε εσαεί γύρω από τον ίδιο άξονα της σχέσης μας με τους «ξένους», ανασυγκροτώντας την ταυτότητά μας γύρω και πάνω σε ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις με αντικειμενικότητα. Για τον λόγο αυτό η συγγραφή της σχολικής Ιστορίας θα πρέπει να κατευθύνει σε μια ψύχραιμη και νηφάλια κριτική αυτογνωσίας, να εμπλουτιστεί με περισσότερο σύγχρονο, κοινωνικό, πολιτισμικό περιεχόμενο και να προκαλεί προβληματισμό για τις συνιστώσες των εκάστοτε ιστορικών εξελίξεων, ελληνικών και παγκόσμιων. Η

επιλογή των ιστορικών γεγονότων και η επικέντρωσή τους σε συγκεκριμένους άξονες, αλλά και η μεθοδολογία του μαθήματος χρειάζεται να συμβαδίσουν με τις ανάγκες των σύγχρονων, πλούσιων πολιτισμικά κοινωνιών. Χρήσιμη θα ήταν μια, λελογισμένη πάντα, αποστασιοποίηση από το απυρόβλητο της εθνικής μας Ιστορίας.

Τέλος, κατά την έρευνα των σελίδων της σχολικής Ιστορίας επιβεβαιώθηκε η δυσκολία που υπάρχει, παραδοσιακά, να αποτυπωθούν με νηφαλιότητα και σφαιρικότητα οι ιστορικοί όροι στο περιβάλλον των τυπικών σχολικών εγχειριδίων. Το σίγουρο είναι ότι το εγχείρημα της αλλαγής του φαύλου αυτού κύκλου των στερεοτυπικών αναφορών στην εθνική μας ιστορία που σχετίζεται με τη διαμόρφωση της αυτοεικόνας μας, είναι ένα εγχείρημα που προϋποθέτει στοχευμένη παρέμβαση και χρονοβόρες διαδικασίες όλων των εμπλεκομένων παραγόντων. Στο ίδιο μήκος κύματος θα πρέπει να κινούνται κι οι διδακτικές παρεμβάσεις κι οδηγίες που συνοδεύουν το μάθημα της Ιστορίας, ώστε να ενοποιούνται τα θεματικά κέντρα των εννοιών σε μια σφαιρική αντίληψη της Ιστορίας ως δυναμικό κοινωνικό σχήμα με παγκόσμια εμβέλεια κι όχι μια αντίληψη περιχαρακωμένης εθνικής Ιστορίας.

Η ίδια η έρευνα, θεωρώ, επίσης, πώς απέδειξε την αναγκαιότητα ενός εκλεπτυσμένου και συνάμα προσεγμένου εργαλείου διδασκαλίας. Ενόσ εγχειριδίου Ιστορίας που θα προσπαθεί να συνδυάζει την άκαμπτη και στατική φύση του με την εμβάθυνση στο περικείμενο και τα μηνύματα των γραφομένων του. Επίσης, αναδείχθηκε η σπουδαιότητα μιας περισσότερο διευρυμένης διδακτικής προσέγγισης του εν λόγω μαθήματος, προκειμένου να ολοκληρώνεται κάθε φορά η, ομολογουμένως, καίρια και ευοίωνη σκοποθεσία του μαθήματος, όπως διατυπώνεται στα προγράμματα σπουδών για το μάθημα της Ιστορίας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Η ανάγκη του δασκάλου της Ιστορίας να πει σωστά το μάθημα στα παιδιά και να τα διαπλάσει, όσο περνάει από το χέρι του, ώστε να

είναι εθνικά περήφανα, αλλά και κοινωνικά αυτοδύναμα, ήταν και παραμένει το ζητούμενο.

Υπό αυτήν την έννοια αυτό που πρέπει να επιτευχθεί είναι μια ορισμένη ισορροπία ανάμεσα στα ιστορικά δεδομένα και στις αναλύσεις τους με τα σύγχρονα κοινωνιολογικά εργαλεία, όπως τις ιστορικοκοινωνικές αναπαραστάσεις. Ο απώτερος στόχος που διαμορφώνεται είναι, τελικά, μια καλύτερη κατανόηση της ταυτότητας και σε ατομικό, αλλά κυρίως σε εθνικό, συλλογικό επίπεδο προκειμένου οι νεότερες γενιές να είναι προετοιμασμένες κατάλληλα μπροστά στις υψηλότερες απαιτήσεις των σύγχρονων κοινωνιών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Αβδελά, Ε.,** *Ιστορία και Σχολείο*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 1998
- Βακαλόπουλος, Α. Ε.,** *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων, Ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα: έρευνα, πορίσματα, διδάγματα*, Ηρόδοτος, 2001
- Βανδώρος, Γ.,** Ατοπήματα κατά τη συγγραφή και τη διδασκαλία της Ιστορίας. Στο: Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, *Αφιέρωμα: Ιστορία*, Σεμινάριο 3, Αθήνα, 1984
- Βασιλείου, Θ., Σταματάκης Ν.,** *Λεξικό Επιστημών του Ανθρώπου*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1992
- Βιγγοπούλου, Ι.,** Το περιηγητικό ρεύμα στον 19^ο αιώνα. Ένας πολιτισμικός διάλογος ή ένας διάλογος πολιτισμών, *Σύγκριση*, 15, Οκτώβριος 2004, σ. 175 – 185
- Benincasa, L.,** Γενικεύσεις, υπεργενικεύσεις και διαπολιτισμική επικοινωνία. Το στερεότυπο του ελληνικού έθνους στις επετειακές εκδηλώσεις, *Προσχολική & Σχολική Εκπαίδευση*, 6, (1), 2018, σσ. 73 – 94
- Βερεμής, Θ.,** κ.ά., *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2003
- Βοσνιάδου, Στ.,** *Εισαγωγή στην Ψυχολογία: Κοινωνική Ψυχολογία – Κλινική Ψυχολογία (τόμος Β')*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1999
- Βώρος, Φ.Κ.,** Περιπέτειες του μαθήματος της Ιστορίας στη Νεοελληνική Εκπαίδευση: Η ιδεολογική χρήση του. Στο: Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, *Αφιέρωμα: Το μάθημα της Ιστορίας στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση*, Αθήνα, Σεμινάριο 9, 1988
- Γούμενος, Θ.,** *Εθνική Ιδεολογία και Εκπαίδευση στην Ελλάδα Με Έμφαση Στον Ρόλο Των Βιβλίων Ιστορίας του Δημοτικού και του Ελληνικού Σχολείου την Περίοδο 1828 – 1940*, (Διδακτορική Διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αθήνα, 2015
- Γουργουρής, Στ.,** *Έθνος – όνειρο: Διαφωτισμός και Θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας*, εκδ. Κριτική, 2007
- Δασκαλάκης, Δ.,** *Βασικές αρχές κοινωνιολογίας*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 2004
- Δραγώνα, Θ.,** *Στερεότυπα και Προκαταλήψεις*, Κλειδιά και Αντικλειδιά, ΥΠΕΠΘ, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2004
- Δρούλια, Λ.,** Ο Φιλελληνισμός από το 1821 – 1823, *Ιστορία του Νέου Ελληνικού Έθνους*, τόμ.ΙΒ, σσ.314 – 323
- Δρούλια, Λ.,** Ο Φιλελληνισμός, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ελληνικά Γράμματα, 2003, τόμ.3^{ος}, σσ. 267 – 276

Κακάμπουρα, Ρ., Κασσαβέτη, Ο., *Οπτική Εθνογραφία και Εκπαίδευση, Θεωρητικές Προσεγγίσεις και Διδακτικές Προτάσεις*, Πεδίο, Αθήνα, 2018

Κάτσικας, Χ., –Θεριανός, Κ., (επιμ.) *Νέα αναλυτικά Προγράμματα και βιβλία στο σχολείο*, Gutenberg, Αθήνα, 2007

Κασιμάτη, Ρ., Γεωργούλας, Στρ. κ.ά, *Κοινωνιολογία Γ' Λυκείου*, (Βιβλίο μαθητή), Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, ΥΠΕΠΘ, 2007

Κηπουροπούλου, Ευ., *Η μελέτη της εθνικής ταυτότητας και ετερότητας μέσω της παραγωγής λόγου μαθητών και μαθητριών με πολιτισμική ετερότητα: Πολυπολιτισμικότητα και πολλαπλές ταυτότητες*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2010

Κόκκινου, Δ., *Η Ελληνική Επανάσταση*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 1968, τόμ.5

Κρεμμυδάς, Β., *Η Μεγάλη Ιδέα: Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος*, εκδ. Τυπωθύτω, Αθήνα, 2010

Κουμανούδης, Στ., *Περί Φιλελληνισμού*, Πανδώρα, τόμ. ΙΖ', 385, 1866, σσ.1 – 11

Λέκκας, Π., *Η Εθνικιστική Ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2011

Λεονταρίτης, Γ. *Εθνικισμός και διεθνισμός: πολιτική ιδεολογία», Ο πολίτης*, (44), 1981, σ. 40 – 53

Λεοντσίνης, Γ.Ν., *Θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα διδακτικής της ιστορίας και του περιβάλλοντος*, εκδ. Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2003

Μαντόγλου, Α., *Μνήμες: Ατομικές – Συλλογικές – Ιστορικές*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005

Μακρυγιάννης, Γ.Ι. *Ο ιταλικός φιλελληνισμός την εποχή της ελληνικής επανάστασης και της οικοδόμησης του ελληνικού κράτους: Η περίπτωση του κόμη Alerino Palma di Cesnola*, Μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2019

Ντυρκάμ, Ε., *Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2000

Παπαγεωργίου, Στ. Π., *Από το Γένος στο Έθνος: Η θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους 1821 – 1862*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2005

Παούρη, Μ., *Σtereότυπα στα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας: Το γερμανικό παράδειγμα*, (Πτυχιακή εργασία), Επιβλέπων καθηγητής: Hagen Fleischer, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα

Παππάς, Β.Ν., *Οι Φιλέλληνες στον Μακεδονικό Αγώνα και τους Βαλκανικούς Πολέμους*. Πανηγυρικός λόγος στην Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών στις 20.11.2017 για την Επέτειο του Μακεδονικού Αγώνα, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Εθνική Βιβλιοθήκη, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 5-32

- Παπαστάμου, Στ., Μαντόγλου, Α., Κοινωνικές αναπαραστάσεις, εκδ: Οδυσσέας, Αθήνα, 1995**
- Πιζάνιας, Π., Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ένα Ευρωπαϊκό γεγονός, εκδ.Κέδρος, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2009**
- Προδρόμου, Ε.,** Ορθοδοξία, εθνικισμός και πολιτική κουλτούρα στη σύγχρονη Ελλάδα: Καινούριες προσεγγίσεις ή εσωτερικοποίηση δεδομένων παραδειγμάτων;, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1995, 5, σ. 101 – 132
- Σιμόπουλος, Κ., Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21, αυτοέκδοση, Αθήνα 1979, τόμ. 1^{ος}**
- Σιμόπουλος, Κ., Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21, αυτοέκδοση, Αθήνα 1979, τόμ. 2^{ος}**
- Σιμόπουλος, Κ., Ξενοκρατία Μισελληνισμός και Υποτέλεια, Στάχυ, 1999**
- Σμπιλίρης, Γ.Α., Ανατολικό Ζήτημα και Ελληνικός Αλυτρωτισμός (1839 -1841), Διδακτορική Διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας, Αθήνα, 1997**
- Σταματάκος, Ι., Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσης, εκδ. Φοίνιξ, Αθήνα 1971**
- Στασινόπουλος, Χ. Α., Λεξικό της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, εκδ. Δεδεμάδη, 1979, τόμ. Δ΄**
- Τσαούσης, Δ., Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1989**
- Τσαούσης, Δ. Γ., (επιμέλεια), Ελληνισμός και Ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και Βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα, 2009**
- Τσιρνάρη, Μ., Ανίχνευση στερεοτύπων και προκαταλήψεων στα σχολικά εγχειρίδια της διασποράς για τη διδασκαλία της ελληνικής ως δεύτερη και ξένη γλώσσα, Μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2016**
- Φραγκουδάκη, Α., Δραγώνα, Θ., (επιμ.) «Τι είναι η πατρίδα μας;» Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997**
- Χαντζή, Α., & Hewstone, Μ., Γνωστικά Μοντέλα αλλαγής στερεοτύπων: Ο ρόλος της τυπικότητας των υποδειγμάτων, *Ψυχολογία*, 6 (2), 1999, σσ. 213 – 220**
- Χαραλάμπους, Φ.Α., (Επιμ.), Μεταπολίτευση και εκπαιδευτική πολιτική. Παρελθόν-Παρόν-Μέλλον, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2007**
- Χατζόπουλος, Μ., Έθνος και Εθνικισμός. Συνοπτική επισκόπηση ενός σύγχρονου επιστημονικού διαλόγου, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, (19), 2002, σσ.109 – 127**

Χριστοφιλοπούλου, Αι., Ο Ευρωπαϊκός Φιλελληνισμός και η Αντιβασιλεία στην Ελλάδα, *Νέα Εστία*, τ.1602, σσ. 433 – 440

Anderson, B., *Φαντασιακές Κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 1997

Bernstein, S., Milza, P., *Ιστορία της Ευρώπης: Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών, 1815 – 1919*, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1997, τόμ. 2^{ος}

Camen, H., *Πρώιμη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2002

Gellner, E., Έθνη και Εθνικισμός, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1992

Giddens, A., *Κοινωνιολογία*, (μτφρσ. & επιμ. Δ. Τσαούσης), εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2002

Hobsbawm, E.J., *Η εποχή των αυτοκρατοριών, 1875 – 1914*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα, 2000

Lippmann, W. *Κοινή Γνώμη*, εκδ. Κάλβος, 1988

Moniot, H., *Η διδακτική της Ιστορίας*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2002

Petropoulos, J., *Πολιτική και συγκρότηση του κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, Princeton, London, 1968

Smith, A. D., *Εθνική Ταυτότητα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1991

Wetherell, M., *Ταυτότητες, ομάδες και Κοινωνικά ζητήματα*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2005

Wright Mills, C. *Η Κοινωνιολογική Φαντασία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1985

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Abric, J.C., “Représentations sociales: aspects théoriques”, J.C. Abric (Org.). *Pratiques sociales et représentations*, Paris: PUF, 1994, pp.11 – 36

Abric, J.C., “Specific Processes of Social Representations”, *Papers on Social Representations*, 5(1), 1996, pp. 77 – 80

Abric, J.C & Lalhous, S., “What are the “elements” of a representation?”, *Papers on Social Representations*, 20, 2011, pp.20 – 20.10

Allport, G.W., *The nature of Prejudice*, ed. Addison Wesley, Reading Mass, Massachusetts, 1979

- Anderson, M.S.**, *The Great Powers and the Middle East (1744 – 1923)*, Documents of Modern History, London, 1970
- Augoustinos, M., & Walker, I.**, *Social Cognition*, Sage Publications, London, 1995
- Bar – Tal, D.**, *Shared Beliefs in a Society. Social psychological Analysis*, Sage Publications, United States of America 2000
- Billig, M.**, *Banal Nationalism*, Sage Publications, London, 1995
- Brigham, J.**, Ethnic Stereotypes, *Psychological Bulletin*, 76, (1), 1971, pp. 15 – 38
- Burr, V.**, *An introduction to social constructionism*, Routledge, London, 1995
- Conrad, Ch.**, National historiography as a transnational object, *Representations of the Past: The Writing of National Histories in Europe*, NHIST Programme Annual Newsletter, (1), 2004, pp.1-22
- Deaux, K., & Philogene, G.**, *Representations of the Social, Bridging Theoretical Traditions*, Blackwell Publishers, Massachusetts 2001
- Devine, P.**, ‘Stereotypes and Prejudice: Their automatic and controlled components’, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 56, No 1, 1989, pp.5 – 18
- Dovidio, J.F., Hewstone, M.**, et al., *The Sage Handbook of prejudice, stereotyping and discrimination*, ed. SAGE publications Ltd., London, 2010
- Duckitt, J.**, Psychology and Prejudice. A Historical Analysis and Integrative Framework, *American Psychologist*, 47 (10), 1992, pp.1182-1193
- Evans, R.J.**, Introduction. Redesigning the Past: History in Political Transitions, *Journal of Contemporary History*, 38(1), Sage Publications, London 2003, pp.5 – 12
- Fulcher, J., Scott, J.**, *Sociology*, 3rd Ed, Oxford, 2007
- Hall, St., Du Gay, P.**, eds. *Questions of Cultural Identity*, Sage Publications, London, 1996
- Hantzi, A.**, Continuity and change in theoretical approaches to stereotypes, *Ψυχολογία*, 4, (3) 1997, pp. 257 – 265
- Hofstede, G., & McCrae, R.R.**, Personality and Culture Revisited: Linking Traits and Dimensions of Culture, *Cross – Cultural Research*, 38, (5), February 2004, pp.52 – 88
- Howarth, C.**, ‘‘A social Representation is not a quiet thing: Exploring the critical potential of social representation theory’’, *British Journal of Psychological Society*, 45, 2006, pp.65 – 86

- Hrebickova, M., & Graf, S.,** Accuracy of National Stereotypes in Central Europe: Outgroups Are Not Better than Ingroup in Considering Personality Traits of Real People, *European Journal of Personality*, 61, 2014, pp.60 – 72
- Jodelet, D.,** “Social Representations: The beautiful Invention”, *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 38(4), Blackwell Publishing, Oxford 2008, pp.411 – 430
- Jovchelovich, S.,** “In Defence of Representations”, *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 26(2), Blackwell Publishers, Oxford 1996, pp.121 – 135
- Jovchelovich, S.,** “Narrative, memory and social representations: A conversation between history and social psychology”, *Intergrative psychological and behavioral science 46 (4)*, Springer science and Business Media LLC, London 2012, pp.1 – 32
- Kholeif , O.,** (επιμ.) Two Days After Forever: A Reader on The Choreography of Time, Berlin and New York, Sterberg Press, 2015
- Koomen, W., & Bahler, M.,** National Stereotypes: Common representations and ingroup favouritism, *European Journal of Social Psychology*, (26), John Wiley and Sons, ltd., 1996, pp. 326 – 331
- Koulouri, Ch.** (ed) *Clio in the Balkans: The politics of History Education*, Center For Democracy and Reconciliation in Southeast Europe, Thessaloniki, 2002
- Lippmann, W.,** *Public Opinion*, ed: Dover Publications, New York: 2004
- Liu, J.H, Goldstein, R. – Hawes et al.,** “Social representations of events and people in world history across 12 cultures” *Journal of cross – cultural Psychology*, 36(2) , Sage Publications, March 2005, pp. 171 – 191
- Liu, J.H., Hilton, D.J.,** How the past weighs on the present: Social representations of history and their role in identity politics, *British Journal of Social Psychology*, 44, The British Psychological Society 2005, pp.537 – 556
- Madon St. et al,** Ethnic and National Stereotypes: The Princeton Trilogy Revisited and Revised, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, (8), Sage Publishing, 2001, pp.996 – 1010
- McCrae, R.R., & Terracciano, A.,** National Character and Personality, *Current Directions in Psychological Science*, Sage Publications, pp.156 – 161
- Moscovici, S.,** “Notes towards a description of social representations”, *European Journal of Social Psychology*, 18, John Wiley & Sons, Ltd, 1988, pp.211 – 250
- Moscovici, S., Markova, I.,** “Presenting Social Representations: A Conversation”, *Culture & Psychology*, 4, Sage Publications, London 1998, pp.371 – 410
- Moscovici, S. & Duveen, G.,** *Social representations: Explorations in Social Psychology*, Polity Press, Cambridge 2000

Nelson, T., ed., *Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination*, Psychology Press, Taylor & Francis Group, 2009

Oakes, P.J, Haslam, S.A, Turner, J.C. *Stereotyping and Social Reality*, Blackwell, Oxford, 1994

Ozkuirimli, U., *Theories of Nationalism: A critical Introduction (3rd Edition)*, Palgrave, London, 2017

Peabody, D., *National Characteristics*, University Press, Cambridge, 1985

Potter, L., British Philhellenism and the Historiography of Greece: A case study of George Finlay, *The Historical Review*, Institute for Neohellenic Research, 1, 2004, pp.183 – 206

Realo, A. & Allik, J.et al, Mechanisms of the National Character Stereotype: How people in Six Neighboring Countries Describe Themselves and The Typical Russian, *European Journal of Personality*,(23), John Wiley and Sons, 2009, pp.229 – 249

Robins, R.W., The Nature of Personality: Genes, Culture and National Character, *Science*, (310), October 2005, pp.62-63

Samiou, A., French travellers to Greece and the representation of modern Greeks in the nineteenth century, *Journal of European Studies*, 39, 2009, pp.455 – 468

Shilts Boster, J.,& Maltseva, K., A Crystal Seen From Each of Its Vertices: European Views of European Characters, *Cross – Cultural Research*, (40), (1), Sage Publications, 2006, pp.47 – 64

Spears, R., Oakes, P., Ellemers, N., Haslam, S.A. (ed), *The Social Psychology of Stereotyping and Group Life*, Oxford, 1997

St. Clair, W.,*That Greece Might Still Be Free: The Philhellenes in the War of Independence*, Open Book Publishers, 2008, first edition 1972, Oxford University Press

Stanhope, L., *Greece In 1823 And 1824: Being A Series Of Letters And Other Documents On The Greek Revolution, Written during a visit to that country*, Sherwood Jones and Co, Paternoster Row, London, 1824

Tajfel, H., Fraser, C., *Introducing social psychology*, ed. Harmondsworth, Middlesex, Penguin Books, 2009

Tajfel, H., & Wilkes, A., Classification and quantitative judgement, *British Journal of Psychology*, 54, 1963, pp.101 – 114

Tajfel H., Cognitive Aspects of Prejudice, *Journal of Social Issues*, Vol. XXV (4), 1969, pp.79-97

Terracciano, A., McCrae, R.R., Perceptions of Americans and the Iraq Invasion: Implications for Understanding National Character Stereotypes, *Journal of Cross – Cultural Psychology*, (38),(6), November 2007, Sage Publications, pp. 695 – 710

Tolias, G., The Resilience of Philhellenism, *The Historical Review – La Revue Historique*, Section of Neohellenic Research/ Institute of Historical Research, Vol. XIII, 2016, p. 51 – 70

Wagner, W., Duveen, G., et al, ‘Theory and Method of Social Representations’, *Asian Journal of Social Psychology*, 2, Blackwell Publishers Ltd., 1999, pp.95 – 125

Ward, R., ‘Frontierism’ and National Stereotypes, *Report of the Annual Meeting*, The Canadian Historical Association, 43 (1), 1964, pp. 52 – 60

Woodward, K., *Identity and difference*, Sage, London 1997

ΠΗΓΕΣ

Κολιόπουλος, Ι., Σβολόπουλος, Κ., Χατζηβασιλείου, Ευ., Νημάς, Θ., Σχολινάκη – Χελιώτη, Χ., *Ιστορία του Νεότερου και του Σύγχρονου Κόσμου (από το 1815 έως σήμερα)*, Γ΄ Λυκείου, ΙΤΥΕ, Διόφαντος

Λούβη, Ευ., Ξιφάρης, Δ.Χρ., *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία*, Γ΄ Γυμνασίου, ΙΤΥΕ "Διόφαντος

Μαργαρίτης, Γ., Αζέλης, Α., Ανδριώτης, Ν., Δετοράκης, Θ., Φωτιάδης, Κ., *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, Γ΄ Λυκείου, ΙΤΥΕ "Διόφαντος

ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ,
Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος της Ιστορίας των Α΄, Β΄ και Γ΄ τάξεων Γενικού Λυκείου. ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ, Αρ. Φύλλου 5233, Νοεμβρίου 2021, σσ.68113 – 68172

ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ,
Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος της Ιστορίας των Α΄, Β΄ και Γ΄ τάξεων Γυμνασίου. ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ, Αρ. Φύλλου 5233, Νοεμβρίου 2021, σσ. 67461 – 67492

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

Βανδώρος Σ., *Εισαγωγή στις Πολιτικές Ιδεολογίες*, ΣΕΑΒ, www.kallippos.gr,

Δρούλια Λ., Φιλελληνισμός: έξαρση και κορεσμός, *Ε-Ιστορικά*, εκδ.Χ. Κ. Τεγόπουλος, 2005, σ. 6, ανακτήθηκε από την ιστοσελίδα <http://helios-eie.ekt.gr/EIE/handle/10442/7647> στις 31.08.2021

[Στάθης Μπίρταχας: Το “Ημερολόγιο της πολιορκίας του Ναυαρίνου” του Giacinto Pronava di Collegno \(1824-25\): συμβολή στη μελέτη των ιδιαιτεροτήτων της ιταλικής συνιστώσας του μαχόμενου φιλελληνισμού. – Clio Turbata](#)

European/International Joint Ph.D. in **Social Representation and Communication**
www.europhd.net.

«...η μοναδικότητα κάθε έθνους,
η μοίρα του πάντοτε σχετίζεται με τα άλλα έθνη και με τις δικές τους ιστορίες⁴⁴⁶.»
(P. S. Shelley, *Hellas*, 1822)

«Εκατόν τόσα χρόνια νεοελληνικής ζωής κ' η προκοπή δεν άνθισεν ακόμα στον
ευλογημένο τόπο μας. Από τότε ακόμη, προβλήματα ζωής έμειναν άλυτα κ' η
Ελλάδα, ως και σήμερα, ψάχνει να βρει τον εαυτό της...⁴⁴⁷»

---

⁴⁴⁶ L. Theodoratou, 'Another Athens': Shelley's *Hellas* and the Reinvention of Modern Greece, Στο Π.Πιζάνιας (επιμέλεια, εισαγωγή) *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ένα Ευρωπαϊκό γεγονός*, εκδ.Κέδρος, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2009, σ.93

⁴⁴⁷ Γ. Λαμπρινός, Μορφές του Εικοσιένα, Ιστορικές Μονογραφίες, «Ο Ρήγας» - Εκδοτικός Οργανισμός, στο Π.Πιζάνιας (επιμέλεια, εισαγωγή) *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ένα Ευρωπαϊκό γεγονός*, εκδ.Κέδρος, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2009, σ. 386